

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ»

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР ТзОВ «АЙКЮ ХОЛДИНГ»

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ: ІННОВАЦІЙНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ

Монографія

За науковою редакцією

доктора економічних наук, професора А. Я. Кузнєцової,

доктора економічних наук, професора Л. К. Семів,

доктора філософських наук, професора З. Е. Скринник

Київ

ДВНЗ «Університет банківської справи»

2019

Рецензенти:

С. М. Панчишин, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри Львівського національного університету імені Івана Франка;

С. Л. Шульц, доктор економічних наук, професор, завідувач відділу
ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»;

В. Г. Бодров, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки,
Університет державної фіскальної служби України

*Рекомендовано до друку вченою радою ДВНЗ «Університет банківської справи»,
протокол № 10 від 16 травня 2019 року*

*Рекомендовано Науково-технічною радою науково-дослідного центру ТзОВ «АЙКЮ ХОЛДІНГ»
(протокол № 5 від 16 липня 2019 року)*

УДК 331.1:364

С54 Соціальна відповідальність суспільних інститутів: інноваційний та соціально-гуманітарний аспект / [авт. кол.]; за наук. ред. А. Я. Кузнецової, Л. К. Семів, З. Е. Скринник. — Київ : ДВНЗ «Університет банківської справи», 2019. — 287 с.

ISBN 978-966-484-315-4

Простежено розвиток наукової парадигми соціальної відповідальності суспільних інститутів у розвитку суспільства XXI століття. Розкрито еволюцію розвитку соціальної відповідальності в Україні та світі. Охарактеризовано сучасний стан інноваційного розвитку з позицій соціально відповідального регулювання і визначено сучасні реалії соціальної відповідальності у світлі концепції трикутника знань. Окреслено основи вітчизняної інноваційної практики і перспективи розвитку соціально відповідальної взаємодії системи освіти і фінансових установ, а також нові механізми партнерства в освітній сфері. Контекст соціально-гуманітарного розвитку розкритий через з'ясування проблем модернізації системи соціального забезпечення громадян України, визначення законодавчої бази соціальної відповідальності держави і напрямів діяльності вітчизняної системи соціального захисту, дослідження модернізації фінансового забезпечення соціальної сфери.

У фокусі соціальної відповідальності Української держави перебувають життєві перспективи молоді, сім'ї, дитинства, проблеми активності людей старшого віку. Пильної уваги заслуговує з'ясування питань соціальної відповідальності в системі соціального захисту військовослужбовців. Визначено інституційний, управлінський і ціннісні аспекти соціальної відповідальності бізнесу та вітчизняних банків, а також проаналізовано використання соціального маркетингу в інноваційній діяльності підприємств.

Для студентів спеціальностей «Менеджмент» і «Соціальне забезпечення», студентів інших економіко-управлінських спеціальностей, а також для управлінців-практиків, державних службовців.

© Авторський колектив, 2019

© НДЦ ТзОВ «АЙКЮ ХОЛДІНГ», 2019

© ДВНЗ «Університет банківської справи», 2019

ISBN 978-966-484-315-4

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

STATE HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION
«BANKING UNIVERSITY»

RESEARCH CENTER «IQHOLDING» LTD

SOCIAL RESPONSIBILITY OF PUBLIC INSTITUTIONS: INNOVATIVE AND SOCIO-HUMANITARIAN ASPECTS

Monograph

Scientific editors

A. Kuznetsova, Doctor of Economics, Professor,

L. Semiv, Doctor of Economics, Professor,

Z. Skrynnyk, Doctor of Philosophy, Professor

Kyiv
SHEI «BANKING UNIVERSITY»
2019

Reviewers:

S. Panchyshyn, Doctor of Economics, Professor;
Head of the Department at Ivan Franko National University of Lviv;

S. Shul'ts, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of the
State Institution «M.I. Dolishnyi Institute of Regional Research of the NAS of Ukraine;

V. Bordov, Doctor of Economics, Professor,
Honored Worker of Science and Technology,
University of the State Fiscal Service of Ukraine

*Recommended for publication by the Academic Board of the Banking University,
Minutes № 10 of May 16, 2019*

*Recommended for publication by the Scientific and Technical Council
of the Research Center «IQholding» Ltd,
Minutes № 5 of July 16, 2019*

UDC 331.1:364

S54 Social responsibility of public institutions: innovative and socio-humanitarian aspect
/ [authors] ; scient. edit. A. Kuznetsova, L. Semiv, Z. Skrynnyk. — Kyiv : SHEI «Banking
University», 2019. — 287 p.
ISBN 978-966-484-315-4

The development of the scientific paradigm of public institutions social responsibility in the society of the 21st century is traced. The evolution of developing social responsibility in Ukraine and in the world is revealed. The current state of innovative development from the position of socially responsible regulation is characterized. Modern realities of social responsibility in the light of the «knowledge triangle» concept are defined. The basis of national innovative practice and perspectives of development of socially responsible interaction of the education system and financial institutions, as well as new mechanisms of partnership in the educational sphere are outlined. The context of social and humanitarian development has been revealed through ascertaining the problems of modernization of the social security system of the citizens of Ukraine, defining the legislative framework of social responsibility of the state and the directions of activity of the domestic social protection system, researching the modernization of financial security in the social sphere.

The social responsibility of the Ukrainian state focuses on the life prospects of the youth, families, childhood, the problems of activity of the elderly. The issue of social responsibility in the system of social protection for servicemen deserves close attention. The institutional, managerial and value aspects of social responsibility of business and domestic banks are defined. The use of social marketing in the innovation activity of enterprises is analyzed.

For students of «Management» and «Social Security» specialties, and other economics and management specialties, as well as practical workers in management, public servants.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (д.е.н., проф. Кузнецова А. Я., д.е.н., проф. Семів Л. К., д.філос.н., проф. Скринник З. Е.)	9
PREFACE (translated by N. Semko, V. Hrytsiv)	15
Розділ 1. ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА ХХІ СТОЛІТТЯ	20
1.1. Теоретичні засади дослідження феномену соціальної відповідальності (д.е.н., проф. Кузнецова А. Я., к.е.н. Калинець К. С.)	20
1.2. Метаморфози соціальної відповідальності: від минулого до сучасного (к.е.н. Калинець К. С.)	30
1.3. Формування і розвиток соціальної відповідальності в Україні (к.е.н. Калинець К. С., к.е.н. Якимів А. І.)	37
1.4. Міжнародні ініціативи як чинник формування і розвитку соціальної відповідальності (к.е.н. Калинець К. С.)	44
Висновки до розділу 1	52
Розділ 2. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІННОВАЦІЙНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ	54
2.1. Знаннєві фактори в економіці: розвиток передумов соціально відповідального регулювання інноваційних процесів в Україні (д.е.н., проф. Семів Л. К., к.е.н. Гузар У. Є.)	54
2.2. Сучасні реалії соціальної відповідальності в Україні у світлі концепції «трикутник знань» (д.е.н., проф. Семів Л. К., к.е.н. Козьмук Н. І., асп. Смовженко С. М.)	69
2.3. Удосконалення соціально відповідальної взаємодії системи освіти і фінансових установ (к.е.н. Вознюк-Богів І. М., асп. Богів Р.)	84
2.4. Партнерство як інструмент соціальної відповідальності у сфері вищої освіти: інноваційна практика ДВНЗ «Університет банківської справи» (магістр Демкович Т. М., студ. Халабова О.)	99
Висновки до розділу 2	105
Розділ 3. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК СФЕРА РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	108
3.1. Проблеми модернізації системи соціального забезпечення громадян України (д.філос.н., проф. Скринник З. Е.)	110
3.2. Реформування соціальної сфери: очікування, виклики й інновації (д.філос.н., проф. Скринник З. Е., к.філол.н. Дзеньдзюра Н. І.)	126
3.3. Правове регулювання соціальної відповідальності держави в Україні (к.юр.н. Кадикало О. І.)	145
3.4. Інновації у фінансовому забезпеченні соціальної сфери в контексті секторальної децентралізації (д.е.н. Возняк Г. В, к.філос.н. Жеребило І. В.)	158
Висновки до розділу 3	175

Розділ 4.	СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У ФОКУСІ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	178
4.1.	Структура і напрями діяльності вітчизняної системи соціального захисту (<i>к.іст.н. Комаринська З. М.</i>)	178
4.2.	Життєві перспективи сім'ї та дитинства як об'єкт соціальної відповідальності Української держави (<i>к.пол.н. Олійник Н. Ю.</i>)	187
4.3.	Соціальна відповідальність у системі соціального захисту військовослужбовців (<i>д.е.н., проф. Семів Л. К., Бойчак І. Б., магістр Клос В. Р.</i>)	195
4.4.	Суспільна активізація людей старшого віку в контексті соціальної відповідальності (<i>к.е.н. Рак Н. Є., Фітель О. І.</i>)	206
	Висновки до розділу 4	225
Розділ 5.	ІННОВАЦІЙНИЙ ФОРМАТ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ	227
5.1.	Інституційний та управлінський аспекти соціальної відповідальності в Україні (<i>к.е.н. Шегинська Н. З., к.е.н. Шегинський І. М.</i>)	227
5.2.	Стратегія формування цінностей корпоративної соціальної відповідальності для малих і середніх підприємств (<i>к.е.н. Калинець К. С., к.е.н. Стеблій Г. Я.</i>)	235
5.3.	Соціальна відповідальність вітчизняних банків з державною участю в умовах інноваційного розвитку (<i>к.е.н. Огородник В. В.</i>)	244
5.4.	Соціальний маркетинг — інструмент реалізації політики соціальної відповідальності бізнесу (<i>к.е.н. Мельник О. В., к.е.н. Возна Л. Б.</i>)	261
	Висновки до розділу 5	281

CONTENTS

PREFACE	(A. Kuznetsova, Doctor of Economics, Prof., L. Semiv, Doctor of Economics, Prof., Z. Skrynnyk, Doctor of Philosophy, Prof.) (translated by N. Semko, Ph. D. in Philology, V. Hrytsiv, Ph. D. in Education)	15
Section 1. PHENOMENON OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE SOCIETY OF THE THE 21 CENTURY		20
1.1.	Theoretical foundations of the study of the phenomenon of social responsibility (A. Kuznetsova, Doctor of Economics, Prof., K. Kalynets, Ph. D. in Economics)	20
1.2.	Metamorphoses of social responsibility: from the past to the present (K. Kalynets, Ph. D. in Economics)	30
1.3.	Formation and development of social responsibility in Ukraine (K. Kalynets, Ph. D. in Economics, A. Yakymiv, Ph. D. in Economics)	37
1.4.	International initiatives as a factor of formation and development of social responsibility (K. Kalynets, Ph. D. in Economics)	44
	Conclusions to Section 1	52
Section 2. SOCIAL RESPONSIBILITY OF INNOVATIVE INSTITUTIONS IN UKRAINE		54
2.1.	Knowledge economy factors: development of preconditions for socially responsible regulation of innovative processes in Ukraine (L. Semiv, Doctor of Economics, Prof., U. Huzar, Ph. D. in Economics)	54
2.2.	Modern realities of social responsibility in Ukraine in terms of the «knowledge triangle» concept (L. Semiv, Doctor of Economics, Prof., N. Kozmuk, Ph. D. in Economics, S. Smovzhenko, Ph. D. student)	69
2.3.	Improvement of socially responsible interaction between education system and financial institutions (I. Vozniuk-Bohiv, Ph. D. in Economics, R. Bohiv, Ph. D. student)	84
2.4.	Partnership as a tool of social responsibility in the field of higher education: innovative practice of SHEI «Banking University» (T. Demkovych, Master student, O. Khalabova, Master student)	99
	Conclusions to Section 2	105
Section 3. SOCIAL POLICY AS A SPHERE OF REALIZATION OF SOCIAL RESPONSIBILITY OF THE UKRAINIAN STATE		108
3.1.	Problems of modernization of the social security system for the citizens of Ukraine (Z. Skrynnyk, Doctor of Philosophy, Prof.)	110
3.2.	Reformation of the social sphere: expectations, challenges and innovations (Z. Skrynnyk, Doctor of Philosophy, Prof., N. Dzendziura, Ph. D. in Education)	126
3.3.	Legal regulation of social responsibility of the state in Ukraine (O. Kadykalo, Ph. D. in Law)	145
3.4.	Innovations in the financial support of the social sphere in the context of sectoral decentralization (G. Vozniak, Doctor of Economics, I. Zherybylo, Ph. D. in Philosophy)	158
	Conclusions to Section 3	175

Section 4. SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION OF UKRAINE IN THE FOCUS OF SOCIAL RESPONSIBILITY	178
4.1. Structure and directions of activity of the domestic social protection system (<i>Z. Komarynska, Ph. D. in History Sciences</i>)	178
4.2. Life prospects of family and childhood as an object of social responsibility of the Ukrainian state (<i>N. Oliynyk, Ph. D. in Political Sciences</i>)	187
4.3. Social responsibility in the system of social protection of servicemen (<i>L. Semiv, Doctor of Economics, Prof., I. Boychak, V. R. Klos, Master student</i>)	195
4.4. Social activization of the elderly in the context of social responsibility (<i>N. Rak, Ph. D. in Economics, O. I. Fitel</i>)	206
Conclusions to section 4	225
Section 5. INNOVATIVE FORMAT OF SOCIAL RESPONSIBILITY OF BUSINESS	227
5.1. Institutional and managerial aspects of social responsibility system in Ukraine (<i>N. Shehynska, Ph. D. in Economics, I. Shehynskyi, Ph. D. in Economics</i>)	227
5.2. Strategy for corporate social responsibility formation for small and medium-sized enterprises (<i>K. Kalynets, Ph. D. in Economics, H. Steblyi, Ph. D. in Economics</i>)	235
5.3. Social responsibility of domestic banks with state participation in the conditions of innovative development (<i>V. Ohorodnyk, Ph. D. in Economics</i>)	244
5.4. Social marketing - a tool for implementing the policy of social responsibility of business (<i>O. Melnyk, Ph. D. in Economics, L. Vozna, Ph. D. in Economics</i>)	261
Conclusions to Section 5	281

ПЕРЕДМОВА

Соціальна відповідальність на рубежі XX — XXI століть як соціальний феномен та явище охоплює всі види життєдіяльності людини, соціуму, стає якісним індикатором їхнього сучасного розвитку. Нині соціальна відповідальність інтегрується в усі сфери життєдіяльності: у державне управління, державну політику, бізнес, громадянське суспільство. Зростає коло суб'єктів соціальної відповідальності: від відповідальності окремої особи до відповідальності суспільства у глобальному масштабі. У сучасну добу практично всі суспільні інститути є суб'єктами соціальної відповідальності. Поширення соціальної відповідальності у глобалізованому світі та в умовах інтелектуалізації економіки і праці вказує на появу нових важелів і механізмів, які впливають на всі сторони людського життя, стимулюють економічне зростання. Соціально відповідальна діяльність у широкому значенні є універсальною формою взаємозв'язку всіх суспільних інститутів, усіх суб'єктів економіки: суспільства, держави, її органів, населення, окремих груп та індивідів, а також формою спроможності оцінити наслідки їхньої діяльності для суспільного розвитку.

У переважній більшості сучасних вітчизняних досліджень із проблематики соціальної відповідальності вчені, дослідники вивчають і описують явище соціальної відповідальності в різних предметних аспектах: соціально-історичному; світоглядному, ментальному; багаторівневої системи управління; у зв'язку із трансформацією системи цінностей, які приймають окремих громадянам, соціальним групам, інститутам, органам державної влади і місцевого самоврядування; як механізм формування, підтримки і вдосконалення соціуму та економіки; як самостійний економічний феномен тощо.

Проблематика соціальної відповідальності тривалий час перебуває в колі наукових інтересів ДВНЗ «Університет банківської справи». Наукова школа Університету у своєму науковому творчому доробку має низку напрацювань (монографій, статей, проєктів, наукових досліджень). Серед них найвиразнішими стали: підручник «Корпоративна соціальна відповідальність» (2009 р.) за науковою редакцією доктора економічних наук, професора Т. С. Смовженко (який визнано «Кращою книгою — 2009» Львівського форуму видавців) і підручник «Корпоративна соціальна відповідальність» за науковою редакцією доктора економічних наук, професора А. Я. Кузнецової (друге видання, доповнене), зі вступним словом Катерини Ющенко.

Орієнтація України на інноваційний розвиток економіки, без якого є неможливою успішна інтеграція України у світову економічну систему, рух за євроінтеграційним курсом, вивищує значення соціальної відповідальності в усіх сферах людської діяльності, зростає кількість суб'єктів соціально відповідальних дій на всіх рівнях державного регулювання. У нових умовах переорієнтація від «людини розумної» до «людини відповідальної», яка здатна усвідомлювати власні вчинки і нести відповідальність за їхні наслідки, породжує нові аспекти розуміння соціальної відповідальності. Серед них автори колективної монографії спинили свою увагу на інноваційному та соціогуманітарному аспектах.

Інноваційний контекст соціальної відповідальності — це сукупність нових знань, положень, приписів, механізмів соціальної відповідальності, які породжені сучасними умовами формування, використання й реалізації інноваційного потенціалу сучасного суспільства і притаманні практично всім його членам. Інноваційний контекст соціальної відповідальності — це нове бачення, нове розуміння цього феномену в умовах динамічних змін структури ціннісних орієнтацій та установок українського суспільства. Соціогуманітарний контекст соціальної відповідальності перебуває в особливо чутливій сфері громадської уваги, оскільки наголошує на відповідальності Української держави за реалізовану соціальну політику, соціальний захист, тобто досліджується соціальна відповідальність на рівні забезпечення принципів соціальної справедливості.

Щоб викласти в колективній монографії нове бачення феномену соціальної відповідальності суспільних інститутів — її інноваційний і соціогуманітарний контекст, запропоновано розгляд актуальних питань соціальної відповідальності за такою структурою.

У першому розділі розкрито феномен соціальної відповідальності в розвитку суспільства XXI століття. Незважаючи на єдність різних підходів до розуміння соціальної відповідальності, її сприйняття і трактування в суспільстві у процесі переходу до інноваційної моделі розвитку економіки, остання змінюється, вдосконалюється. У нових умовах специфіку соціальної відповідальності суспільних інститутів відображає нова, інноваційна за суттю її модель. У розумінні авторів, поява інноваційної моделі соціальної відповідальності як індикатора пріоритетних напрямів розвитку суспільства зумовлена існуванням різних переваг у взаємозв'язку елементів макросистеми «людина — держава — суспільство». Сутність і значення соціальної відповідальності як невід'ємного елементу розвитку суспільства у XXI ст. простежено через з'ясування еволюції розвитку соціальної відповідальності, розкриття досвіду заснування і розвитку соціальної відповідальності в Україні, вивчення міжнародних ініціатив як чинника формування і розвитку соціальної відповідальності.

У цьому розділі визначено першооснови розуміння поняття «соціальна відповідальність» через призму філософсько-світоглядного визначення центрального поняття і його вплив на економічний розвиток суспільства. Проаналізовано сучасне бачення поняття соціальної відповідальності через концепції корпоративного егоїзму, корпоративного альтруїзму, соціальних вимог, а також із позиції зацікавлених сторін і з позиції обов'язків. Виокремлено спільні риси різних видів соціальної відповідальності. Зазначено, що корпоративна соціальна відповідальність є основним проявом соціальної відповідальності в міжнародній системі господарювання, що проявляється через сукупність корпоративних ініціатив. Проаналізовано аргументи «за» і «проти» здійснення соціальної відповідальності.

Визначено, що соціальна відповідальність в Україні перебуває на стадії становлення і розвитку. Популяризація її значення громадськими організаціями і через міжнародну грантову підтримку є визначальними для сучасного розвитку України. Визначено економічні та соціальні переваги запровадження соціальної відповідальності для суспільства і вітчизняних компаній. З'ясовано рівні інтеграції соціальної відповідальності у вітчизняну систему господарювання. Запропоновано заходи активізації впровадження соціальної відповідальності для українських організацій.

Проаналізовано основні міжнародні ініціативи розвитку соціальної відповідальності та визначено особливості їхніх регулятивних норм. З'ясовано позитивні і негативні аспекти впровадження міжнародних ініціатив. Визначено особливості державного регулювання і сприяння розвитку соціальної відповідальності у країнах із високим рівнем економічного розвитку. Розроблено сукупність обов'язкових умов інтеграції соціальної відповідальності у вітчизняну систему господарювання на основі міжнародного досвіду.

У другому розділі послідовно обґрунтовується думка, що перспективи розвитку українського суспільства та економіки, які пов'язуються з інноваційною моделлю, вимагають не тільки поглибленого вивчення феномену соціальної відповідальності відповідно до трансформаційних змін у соціумі та економіці, а й з'ясування особливостей, пріоритетних ціннісних установок суб'єктів інноваційного процесу, нових механізмів використання у практичній діяльності. Фактично йдеться про теоретико-методологічне окреслення нового формату (величини) соціальної відповідальності, яку детермінують ціннісні орієнтири і яка є невіддільною від виробництва, розподілу і використання знань та інновацій. Щоб перевірити цю наукову гіпотезу, у розділі подано аналітичну оцінку залучення і використання знанневих факторів в економіку різних країн світу та зроблено відповідні висновки для соціально відповідального регулювання в Україні; визначено сучасні реалії соціальної відповідальності

у світлі концепції «трикутника знань», які наголошують на необхідності соціально відповідальних дій різних суб'єктів управління для забезпечення безперервності ланцюга розвитку інновацій — від здійснення дослідження до виробництва нового продукту; окреслено основи вітчизняної інноваційної практики і перспективи розвитку соціально відповідальної взаємодії системи освіти та фінансових установ, а також нові механізми партнерства в освітній сфері. Налагодження співпраці у триаді «університет — бізнес — держава», низький рівень якої обумовлений дисбалансом розвитку освітньо-наукової сфери і реального сектору економіки, невідповідністю якості кадрів сучасним потребам ринку праці, слабкістю (практично відсутністю) інноваційно-дослідницької складової діяльності університетів, потребує узгодженості інтересів усіх сторін і зацікавленості у продуктивній та взаємовигідній співпраці. Тому пропозиції щодо встановлення конструктивного діалогу в «трикутнику знань» варто реалізувати через задіяння механізму соціальної відповідальності вказаних суспільних інституцій.

Третій і четвертий розділи розкривають основи соціальної політики як сфери реалізації соціальної відповідальності Української держави та особливості соціальної відповідальності в системі соціального захисту населення України. Зазначено, що сучасна держава має широкий спектр відповідальності, пов'язаний із регулюванням економічного життя, заснованого на ринкових відносинах. Зокрема, завданням держави є забезпечення балансу в суспільстві між імперативами економічної ефективності й принципами соціальної справедливості. У підрозділах проаналізовано, яким чином Українська держава через свою перерозподільну функцію збалансовує поляризацію суспільства, запобігає надмірній нерівності в доходах, забезпечує соціальну орієнтацію розподілу ресурсів; визначає і забезпечує основні соціальні стандарти та гарантії.

Надзвичайно складно здійснювати інновації в системі соціального забезпечення, яка перебуває у стані граничного напруження, проте саме в цьому полягає невідкладне завдання сучасної Української держави. З одного боку, потрібно всіляко підтримувати наявні форми соціального захисту, бо будь-який збій у роботі системи стане тяжким ударом для значної частини населення. З другого боку, кожна окрема ланка і функціонування всієї системи в цілому демонструють явні ознаки неефективності, нераціональної структури витрат і потребують концептуального і системного переосмислення, розроблення інноваційних підходів до розв'язання соціальних проблем.

За умов, коли стрижнем інновацій у соціальній політиці має бути утвердження принципів ринкової справедливості на українському соціальному ґрунті, констатуємо щонайменше дві ключові проблеми. Насамперед це відповідальність держави за створення, по-перше, інституційних

засад цивілізованого ринкового суспільства, де соціальне забезпечення концентрується на запевненні умов для самозабезпечення громадян на основі їхньої власної економічної активності, де соціальна диференціація населення відповідає рівневі реального особистого вкладу кожного в економічне життя, і, по-друге, розбудова оптимальних механізмів соціального перерозподілу.

Друга проблема — це несприйняття значною частиною українських громадян потреби їхньої власної соціальної відповідальності, що підживлює відчуження людей від соціальної політики держави. Ураховуючи це, модернізація національної системи соціального забезпечення в Україні має на меті не лише зміцнення її економічної бази і вдосконалення механізмів соціальної відповідальності, а й віднаходження порозуміння між державою і суспільством щодо реальних можливостей та принципових орієнтирів соціальної політики шляхом широкого соціального діалогу. Тематику розділу конкретизують питання: реформування соціальної сфери; правового регулювання соціальної відповідальності держави в Україні; модернізації фінансового забезпечення соціальної сфери в контексті секторальної децентралізації.

Але в цілому ми виходимо з презумпції, що соціальна сфера в Україні потребує глибокої трансформації, що відповідно має позначитися на соціальній відповідальності всіх суб'єктів соціального розвитку.

Інтеграція соціальної відповідальності в усі сфери суспільного життя передбачає її постійне вдосконалення і трансформацію. Це повною мірою стосується і соціальної відповідальності в системі соціального захисту населення (четвертий розділ). Окресливши архітектуру і напрями діяльності вітчизняної системи соціального захисту, автори обрали для дослідження такі життєво важливі питання українського суспільства, як: життєві перспективи сім'ї та дитинства як об'єкт соціальної відповідальності Української держави; соціальна відповідальність у системі соціального захисту військовослужбовців (за результатами анкетного опитування); суспільна активізація людей старшого віку в контексті соціальної відповідальності.

П'ятий розділ містить міркування і дослідницький матеріал щодо особливостей інноваційного формату соціальної відповідальності бізнесу. Розкрито інституційний та управлінський аспекти системи соціальної відповідальності в Україні; визначено стратегію формування цінностей КСВ для малих і середніх підприємств; з'ясовано соціальну відповідальність вітчизняних банків з державною участю в умовах інноваційного розвитку, а також проведено аналіз використання соціального маркетингу в інноваційній діяльності підприємств.

Підготовку монографії здійснив колектив науково-педагогічних працівників, магістрів, студентів ДВНЗ «Університет банківської справи» за

науковим керівництвом доктора економічних наук, професора А. Я. Кузнецової, доктора економічних наук, професора Л. К. Семів, доктора філософських наук, професора З. Е. Скринник.

Розділи написали: А. Я. Кузнецова (передмова, підрозділ 1.1), Л. К. Семів (передмова, 2.1, 2.2, 4.3), З. Е. Скринник (передмова, 3.1, 3.2), К. С. Калинець (1.1—1.4, 5.2), А. І. Якимів (1.3), У. Є. Гузар (2.1), Н. І. Козьмук (2.2), С. М. Смовженко (2.2), І. М. Вознюк-Богів (3.3), Р. Є. Богів (3.3), Т. М. Демкович (2.4), О. Халабова (2.4), Н. І. Дзеньджюра (3.2), О. І. Кадикало (3.3), Г. В. Возняк (3.4), І. В. Жеребило (3.4), З. М. Комаринська (4.1), Н. Ю. Олійник (4.2), І. Б. Бойчак (4.3), В. Р. Клос (4.3), Н. Є. Рак (4.4), О. І. Фітель (4.4), Н. З. Шегинська (5.1), І. М. Шегинський (5.1), Г. Я. Стеблій (5.2), В. В. Огородник (5.3), О. В. Босак (5.4), Л. Б. Возна (5.4).

Переклад англійською мовою здійснили Н. М. Семко і В. Б. Гриців.

PREFACE

Social responsibility in the late 20th and early 21st centuries as a social phenomenon encloses all spheres of human life, society and becomes a qualitative indicator of their modern development. At present, social responsibility is integrated into all spheres of life: governance, state policy, business, civil society.

The range of social responsibility actors is growing: from the responsibility of the individual to the responsibility of the society on a global scale. Nowadays, virtually all public institutions are subjects of social responsibility. The spread of social responsibility in the globalized world and in the context of the intellectualization of economy and labour indicates the emergence of new levers and mechanisms that affect all aspects of human life, stimulate economic growth.

Socially responsible activity, in a broad sense, is a universal form of interconnection of all public institutions, all economic entities: society, state, its bodies, population, individual groups and individuals, as well as a form of ability to assess the consequences of their activities for the social development.

In the vast majority of current domestic research on the issue of social responsibility, scientists and researchers study and describe the phenomenon of social responsibility in various subject aspects: socio-historical; worldview; mental; multi-level management system; in connection with the transformation of the system of values that are inherent to citizens, social groups, institutions, public authorities and local self-government; as a mechanism of formation, support and improvement of the society and economy; as an independent economic phenomenon, etc.

The issue of social responsibility has long been within the area of scientific interest of the State Higher Educational Institution «Banking University». The scientific school of the university has a number of accomplishments in this field (monographs, articles, projects, scientific researches). The most prominent among them are: the textbook «Corporate Social Responsibility» (2009), edited by T. S. Smovzhenko, Doctor of Economics, Professor (recognized as «the Best 2009 Book» by the Lviv Publishers Forum), and the textbook «Corporate Social Responsibility» edited by A. Ya. Kuznetsova, Doctor of Economics, Professor (second edition, supplemented), with the introduction by Kateryna Yushchenko.

Orientation of Ukraine towards innovative development of its economy, without which it is impossible for Ukraine to successfully integrate into the world economic system, movement along the European integration course, raises the importance of social responsibility in all spheres of human activity. The number of subjects of socially responsible actions at all levels of state regulation

is increasing. In the new environment the reorientation from a «reasonable person» to a «responsible person» who is able to be aware of their own actions and to be responsible for their consequences, gives rise to new aspects of understanding social responsibility. The authors of the collective monograph focused their attention on the innovative and socio-humanitarian aspects.

The innovative context of social responsibility is a set of new knowledge, provisions, regulations, mechanisms of social responsibility, which are generated by the modern conditions of formation, use and realization of innovative potential of modern society and which are inherent to almost all its members. The innovative context of social responsibility is a new vision, a new understanding of this phenomenon in the context of dynamic changes in the structure of value orientations and attitudes of Ukrainian society. The socio-humanitarian context of social responsibility is now in a particularly sensitive area of public attention, since it emphasizes the responsibility of the Ukrainian state for the implemented social policy, social protection, that is, social responsibility is studied at the level of ensuring the principles of social justice.

In order to present in the collective monograph a new vision of the phenomenon of social responsibility of public institutions — its innovative and socio-humanitarian context, consideration of the topical issues of social responsibility is offered under the following structure.

The first section reveals the phenomenon of social responsibility in the society of the 21st century. Despite the unity of different approaches to understanding social responsibility, its perception and interpretation in the society in the process of transition to an innovative model of economic development, the latter is changing, improving. Under the new conditions, the specificity of social responsibility of public institutions is reflected by a new model, innovative in its essence. According to the authors, the emergence of an innovative model of social responsibility as an indicator of the priority directions of the society development is conditioned by the existence of different advantages in the interconnection of the macrosystem elements «person — state — society». The essence and importance of social responsibility as an integral element of the society development in the 21st century was traced through finding out the evolution of the development of social responsibility, learning the experience of establishing and developing social responsibility in Ukraine, studying international initiatives as a factor in formation and development of social responsibility.

This section determines the basic principles of understanding the concept of «social responsibility» through the lens of philosophical and worldview definition of the focal concept and its impact on the economic development of the society. The modern vision of the concept of social responsibility is analyzed through the concepts of corporate selfishness, corporate altruism, social demands, as well as from the stakeholder position and in terms of responsibilities. The shared features of different types of social responsibility are distin-

guished. It is noted that corporate social responsibility is the main manifestation of social responsibility in the international economic system, which is manifested through a set of corporate initiatives. The arguments «pro» and «con» concerning the implementation of social responsibility are analyzed.

It is determined that social responsibility in Ukraine is at the stage of settling and development. Promoting its importance by NGOs and through international grant support is crucial for Ukraine's modern development. Economic and social benefits of introducing social responsibility into society and domestic companies have been identified. The levels of integrating social responsibility into the domestic economic system have been clarified. Measures are offered for Ukrainian organizations to intensify the implementation of social responsibility.

The main international initiatives for the development of social responsibility are analyzed and the peculiarities of their regulatory norms are determined. The positive and negative aspects of implementing international initiatives have been identified. The peculiarities of state regulation and promotion of social responsibility development in the countries with high level of economic development are determined. A set of mandatory conditions for the integration of social responsibility into the domestic economic system based on international experience has been developed.

The second section consistently substantiates the idea that the prospects for the development of the society and economy of Ukraine, which are linked to the innovation model, require not only an in-depth study of the phenomenon of social responsibility in the context of transformational changes in the society and economy, but also the elucidation of features, priority value attitudes of the subjects of the innovative process, new mechanisms of its use in practical activity. In fact, it is about theoretical and methodological outlining of a new format (value) of social responsibility, which is determined by value benchmarks and which is inseparable from production, distribution and application of knowledge and innovation. To test this scientific hypothesis, the section presents an analytical assessment of the involvement and application of knowledge factors in the economies of different countries of the world. Relevant conclusions on socially responsible regulation in Ukraine are made. The section also defines modern realities of social responsibility in terms of the «knowledge triangle» concept, which emphasize the need for socially responsible actions of different management entities to ensure continuity of the innovation development chain — from research to producing a new product; outlines the basics of the domestic innovation practice and prospects for the development of socially responsible interaction between the education system and financial institutions, as well as new mechanisms of partnership in the educational sphere. Establishing cooperation in the triad «university — business — state», low level of which is caused by imbalance in the development of the educational and scientific sphere and the real sector of the economy, inadequate quality of personnel which does

not meet modern needs of the labor market, weakness (practically absence) of innovative research component of universities' activity, requires a coherence of interests of all parties and an interest in productive and mutually beneficial cooperation. Therefore, proposals for establishing a constructive dialogue in the «knowledge triangle» should be implemented using the social responsibility mechanism of the named public institutions.

The third and fourth sections reveal the basics of social policy as a sphere of realization of social responsibility of the Ukrainian state and peculiarities of social responsibility in the system of social protection of the population of Ukraine. It is noted that the modern state has a wide range of responsibilities related to the regulation of economic life based on market relations. In particular, the task of the state is to strike a balance in society between the imperatives of economic efficiency and the principles of social justice. The sub-sections analyze how the Ukrainian state, through its redistributive function, balances the polarization of the society, prevents excessive inequality in incomes, ensures social orientation of the resource distribution; determines and provides basic social standards and guarantees.

It is extremely difficult to provide innovations in the system of social security that is in a state of extreme tension, but just this is the urgent task of the modern Ukrainian state. On the one hand, existing forms of social protection must be fully supported, as any failure of the system will become a serious blow to a large part of the population. On the other hand, each individual unit as well as functioning of the system as a whole show clear signs of inefficiency, irrational cost structure and require conceptual and systemic rethinking, development of innovative approaches to solving social problems.

In conditions when the establishment of market justice principles on the Ukrainian social ground should be the core of innovation in social policy, there are at least two key problems. First of all, it is the responsibility of the state to create, firstly, the institutional foundations of a civilized market society, where social security ensures the conditions for citizens self-provision on the basis of their own economic activity, where social differentiation of the population corresponds to the level of real personal contribution of everyone to the economic life, and, secondly, the development of optimal mechanisms for social redistribution.

The second problem is that many Ukrainian citizens do not accept the need for their own social responsibility, which fuels the alienation of people from the social policy of the state. Against this background, the modernization of the national social security system in Ukraine aims not only to strengthen its economic base and to improve the mechanisms of social responsibility, but also through broad social dialogue to find understanding between the state and the society about the real opportunities and fundamental benchmarks of social policy. The topics of the section are specified by the following issues: reforming the social sphere; legal regulation of social responsibility of the state in Ukraine;

modernization of financial support of the social sphere in the context of sectoral decentralization.

But on the whole, we proceed from the presumption that the social sphere in Ukraine needs a profound transformation, which should accordingly affect the social responsibility of all actors of social development.

Integration of social responsibility into all spheres of social life implies its continuous improvement and transformation. This to some extent applies to social responsibility in the system of social protection of the population (fourth section). Having outlined the architecture and activities of the domestic social protection system, the authors selected for the study the following vital issues of Ukrainian society: life prospects of family and childhood as an object of social responsibility of the Ukrainian state; social responsibility in the system of social protection of servicemen (according to the results of the questionnaire); social activation of the elderly in the context of social responsibility.

Section 5 contains considerations and research material on the features of the innovative CSR format. The institutional and managerial aspects of the social responsibility system in Ukraine are revealed; a strategy for CSR values formation for small and medium-sized enterprises was determined; social responsibility of domestic banks with state participation in the conditions of innovative development is found out, and the analysis of using social marketing in the innovation activity of enterprises is also carried out.

The monograph was written by a team of scientific and pedagogical workers, masters and students of SHEI «Banking University» under the scientific supervision of A. Ya. Kuznetsova, Doctor of Economics, Professor, L. K. Semiv, Doctor of Economics, Professor, Z. E. Skrynnyk, Doctor of Philosophy, Professor.

The sections were written by: A. Ya. Kuznetsova (preface, subsection 1.1), L. K. Semiv (preface, 2.1, 2.2, 4.3), Z. E. Skrynnyk (preface, 3.1, 3.2), K. S. Kalynets (1.1 -1.4, 5.2), A. I. Yakymiv (1.3), U. E. Huzar (2.1), N. I. Kozmuk (2.2), S. M. Smovzhenko (2.2), I. M. Voznyuk-Bohiv (3.3), R. E. Bohiv (3.3), T. M. Demkovych (2.4), O. Khalabova (2.4), N. I. Dzen'dzyura (3.2), O. I. Kadykalo (3.3), G.V. Wozniak (3.4), I. V. Zherebylo (3.4), Z. M. Komarynska (4.1), N. Yu. Oliynyk (4.2), I. B. Boychak (4.3), V. R. Klos (4.3), N. E. Rak (4.4), O. I. Fitel (4.4), N. Z. Shehynska (5.1), I. M. Shehynskiy (5.1), H. Ya. Stebliy (5.2), V. V. Ohorodnyk (5.3), O. V. Mel'nyk (5.4), L. B. Vozna (5.4).

Translated into English by: N. M. Semko and V. B. Hrytsiv.

1.1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Сучасні умови суспільного розвитку передбачають невинне зростання сподівань населення щодо виконання економічних і соціальних зобов'язань на всіх рівнях світового господарювання. Ці зобов'язання реалізуються через урахування потреб населення щодо охорони здоров'я і громадської безпеки, турботи про соціально незахищені верстви населення, освіти і розвитку громади, захисту тварин і збереження довкілля тощо. Їхнє урахування закладено у змісті поняття «соціальна відповідальність», яка є основою розвитку взаємовідносин у суспільстві та передбачає дотримання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм і правил.

Соціальна відповідальність є невід'ємним елементом формування макросистеми «людина — держава — суспільство». Усвідомлення значимості соціальної відповідальності суспільством зумовлює те, що соціальна відповідальність трансформується з обов'язку на інноваційний механізм суспільного розвитку, який передбачає взаємоузгодженість інтересів усіх зацікавлених сторін. Свідченням цього є її інтеграція в різні сфери життєдіяльності, зокрема в державне управління, бізнес, громадську активність тощо. Так, за даними KPMG (Міжнародної мережі фірм, що надають аудиторські, податкові та консультаційні послуги), яке у 2002 і 2012 роках проводило опитування 250 найкращих глобальних компаній за версією «Fortune», яке показало, що кількість організацій, які звітують про соціальну відповідальність, зросла із 45 % у 2002 році до 63 % у 2012 році¹. Через це особливо важливого значення набувають визначення і систематизація понятійних аспектів розуміння соціальної відповідальності в сучасному суспільстві.

¹ Audit data & analytics by KPMG [Electronic resource]. — Available at : <https://home.kpmg.com/xx/en/home.html>.

Попри те, що термін «соціальна відповідальність» виник в економічній науці відносно недавно (60-ті роки XX ст.), його першооснови є об'єктом дослідження вчених і філософів минулих століть і тисячоліть. Адже суспільні відносини нерозривно пов'язані з безперервним контролем за їхнім виконанням. Водночас психологічне бажання людей щодо дотримання порядку і відповідальності в усіх діях має суб'єктивний характер. Як зазначено у Книзі правителя області Шан, своїми діями люди завжди породжують безлад². Категорії «порядок» і «безлад» є антиподами, водночас це взаємопов'язані категорії: те, що для однієї людини добро, для іншої може бути злом. Вони перебувають у постійній кореляції між собою. Визначення позитивної взаємодії між цими поняттями є основою ефективного соціального механізму забезпечення контролю за дотримання соціальних норм і невідворотності відповідальності за їх порушення. Наявність зазначених норм зумовлює доцільність ефективного системи контролю за їхнім виконанням.

Власне необхідність дотримання соціальних норм закладено в основу вчення про свободу людини та її межі, визначені суспільним нормативним комплексом³. Ураховуючи це, можна стверджувати, що відповідальність є інструментом механізму соціального контролю, який забезпечує його ефективність на різних рівнях соціального розвитку. Це набуває особливого значення з позиції інноваційного розвитку соціально активного суспільства і розширення меж його соціального розвитку.

За визначенням В. К. Грищука⁴, соціальна відповідальність ґрунтується на загальнолюдських цінностях гуманності, демократичності, справедливості, законності, дотримання, і збереження прав людини. Власне соціальний контроль є основою розвитку незалежної демократичної соціальної правової держави і громадянського суспільства.

Кожна діяльність людини передбачає обов'язкову відповідальність за її здійснення. Види і характеристики відповідальності як соціальної категорії визначено на *рис. 1.1*.

Основна складність розуміння соціальної відповідальності — у її багатоаспектності: громадянина перед державою, держави перед громадянином і відповідальності особи за свої вчинки⁵. Згідно з ученням Платона⁶, особистісна відповідальність пов'язана з усвідомленням істини, доречності, реалізацією громадських якостей, дотримання законів

² Соціальна відповідальність : навч. посібник. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. — 6 с.

³ Там само. — 7 с.

⁴ Грищук В. К. Соціальна відповідальність : навч. посібник. — Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. — 152 с.

⁵ Там само.

⁶ Платон. Ион, Протагор и другие диалоги / Платон. — Санкт-Петербург : Наука, 2014. — 432 с.

співіснування в суспільстві. Така відповідальність є набутиим досвідом у процесі культурного розвитку і передбачає формування громадянської моральної свідомості. Отже, можна стверджувати, що відповідальність є правом здійснювати особою свій вибір у процесі життєдіяльності.

		Відповідальність	
		Реальна	Потенційна
Характеристики	Особистісна	Реальні вчинки особи, які узгоджуються із вимогами соціальних норм та відповідають очікуванням суспільства	Усвідомлення особою невідворотності настання відповідальності за порушення соціальних норм
	Соціальна	Негативні наслідки для особи, які є результатом невідповідності її дій із очікуваннями суспільства та вимогами соціальних норм	Функціонування механізму соціального контролю, спрямованого на притягнення порушників соціальних норм до визначеного виду соціальної відповідальності

Рис. 1.1. Види і характеристики відповідальності

Примітка. Авторська розробка за: Соціальна відповідальність : навч. посібник. — Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. — 8 с.

Сучасне бачення поняття соціальної відповідальності відображено в лінгвістичних довідкових джерелах. Так, за словником В. І. Даля, відповідальність — це «обов'язок відповідати за щось, повинність ручатися за щось, зобов'язаний, звітувати за щось»⁷.

Великий тлумачний словник української мови подає такі значення поняття «відповідальність»:

- 1) покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чиїсь дії, вчинки, слова;
- 2) серйозність, важливість справи, моменту⁸.

У зазначених визначеннях прослідковується чітка позиція до індивідуального усвідомлення впливу особи на суспільство. Тобто таке визначення відображає персональні зобов'язання за певні дії до моменту вчинення цих дій.

Дещо незвичне бачення поняття «відповідальність» подано у французькому словнику П. Робера, а саме: 1) обов'язок для міністрів залишити владу в разі відсторонення їх законодавчим корпусом; 2) обов'язок відшкодувати шкоду, що заподіяна з вини особи або у випадках, визначених законом; 3) моральний чи інтелектуальний обов'язок спокутувати

⁷ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. — Москва : Мысль, 1985. — Ч. 2. — С. 1292—1293.

⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.

вину, виконати зобов'язання, договір⁹. Таке бачення, на нашу думку, відображає ретроспективний аспект, що ґрунтується на мірі покарання за результати діяльності або бездіяльності.

Словник української мови за редакцією Б. Д. Грінченка передбачає наявність двох аспектів поняття «відповідальність»: 1) «відповідати чомусь, бути відповідним до чогось»; 2) «відповідати (відповісти) за щось»¹⁰. У першому розумінні поняття «відповідальність» є особистісною характеристикою, що відображає причетність особи до певної соціальної категорії (сім'ї, колективу, спільноти). У такому контексті поняття «соціальна відповідальність» розуміється як особистісна моральна якість, котра відображається поведінкою, що задовольняє суспільно прийняті норми. Друге значення поняття «відповідальність» відображає причинно-наслідкові взаємозв'язки між різними соціальними явищами і процесами.

Сучасне бачення поняття «соціальна відповідальність» є одним із найважливіших засобів соціалізації індивіда. Відповідальність є моральною ознакою практичного застосування розуму¹¹. На думку Г. Йоанс, на зміну «людині розумній» повинна прийти «людина відповідальна». Адже лише люди здатні усвідомлювати власні вчинки і нести відповідальність за їхні наслідки.

Протилежне бачення поняття «соціальна відповідальність» наведено в дослідженнях філософа Нового часу Томаса Гоббса. Він стверджував, що громадяни несуть повну відповідальність за дії держави, адже вони надали право державі визначати соціальні норми і правила. Цю ідею підтримав вітчизняний учений-науковець І. Г. Савченко, актуалізуючи ідею соціальної держави через зміну акцентів: із соціальної відповідальності людини перед суспільством і державою на соціальну відповідальність держави перед суспільством і людиною (2007 рік)¹². Таке розуміння ґрунтується на ч. 2 статті 3 Конституції України, де зазначено, що права і свободи людини і їхні гарантії визначають зміст і напрям діяльності держави¹³. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є основним обов'язком держави.

⁹ Fenelon P. Vocabulaire de geographie agraire. Imprimerie Louis Jean, Gap (Hautes — Alpes). [Electronic resource]. — 690 p. — Available at : [https://tel.archives-ouvertes.fr/file/index/docid/ filename_HDR_JPC](https://tel.archives-ouvertes.fr/file/index/docid/filename_HDR_JPC).

¹⁰ Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Б. Д. Грінченко. — Київ, 1958—1959. — Т. 3. — С. 689.

¹¹ Соціальна відповідальність : навч. посібник. — Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. — 34 с.

¹² Савченко І. Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / І. Г. Савченко. — Харків, 2007. — С. 12.

¹³ Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

Найширшим, на наш погляд, визначенням поняття «соціальна відповідальність» є трактування В. І. Сперанського. Він розглядає це поняття як загальнометодологічне, яке охоплює всі форми і види відповідальності, що характеризують специфіку соціальних відносин у тому чи іншому суспільстві¹⁴. Відповідальність у цьому аспекті є регулятором суспільних відносин, що є обов'язковою для соціалізації суспільства згідно із загальновизнаними нормами і правилами взаємодії. Адже відповідальність як соціальне явище охоплює всі види життєдіяльності і є їхнім якісним показником. Тому вимір соціальної відповідальності позначається її розвитком та інтеграцією в життя сучасного суспільства через постійне вдосконалення і трансформацію. Наявність різносторонніх поглядів та вдосконалення поняттєво-категоріального змісту соціальної відповідальності свідчить про інноваційність її розуміння через призму проблематики суспільного буття.

Найбільш повне, на нашу думку, визначення соціальної відповідальності подано Д. А. Ліпінським. Згідно з його баченням соціальна відповідальність — це діалектичний взаємозв'язок між особою і суспільством, який характеризується взаємними правилами та обов'язками щодо дотримання і виконання приписів соціальних норм, що передбачає схвалення, заохочення; а в разі безвідповідальної поведінки, що не відповідає соціальним нормам, — обов'язок прийняти несприятливі наслідки за їх виконання¹⁵.

Водночас у новітніх визначеннях вітчизняних і зарубіжних учених-науковців чітко простежуються різні концептуальні підходи до розуміння соціальної відповідальності з боку бізнесу. Відповідно до цих підходів виділяють такі **п'ять концепцій соціальної відповідальності**: 1) корпоративного егоїзму, 2) корпоративного альтруїзму; 3) соціальних вимог; 4) з позиції зацікавлених сторін; 5) з позиції обов'язків.

Сучасним відображенням *егоїстичного підходу* до розуміння соціальної відповідальності, запропонованого М. Фрідменом, є визначення Всесвітньої бізнесової ради зі сталого розвитку, згідно з яким соціальна відповідальність є зобов'язанням бізнесу сприяти сталому економічному розвитку, у співпраці з найманими працівниками, їхніми родинами, місцевою громадою і суспільством у цілому з метою поліпшення якості життя¹⁶. Такий підхід розділяють такі вчені-дослідники, як О. Поляков, Н. Головкин і О. Плахотний.

¹⁴ Сперанский И. В. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В. И. Сперанский. — Москва : Изд-во МГУ, 1987. — С. 146—147.

¹⁵ Липинский Д. А. Формы реализации юридической ответственности / Д. А. Липинский. — Тольятти : Изд-во Волжского ун-та им. В. Н. Татищева, 1999. — С. 15.

¹⁶ Social Responsibilities of Business Corporations. Report of Committee for Economic Development [Electronic resource]. — Available at : <https://www.ced.org/reports/single/social-responsibilities-of-business-corporations>.

Окремі вчені-науковці в розумінні цього поняття вбачають виключно філантропічний підхід (*корпоративного альтруїзму*), згідно з яким соціальна відповідальність передбачає вільний вибір на користь зобов'язання підвищувати добробут громади через відповідні підходи до здійснення діяльності. Ключовим аспектом у цьому визначенні є «вільний вибір» без зобов'язань та покарання за невиконання. Термін «добробут громади» в цьому визначенні враховує умови людського існування (як соціальні, так і економічні) та питання охорони довкілля¹⁷. Таку думку розділяють Філіп Котлер, Ненсі Лі, Р. Хачатуров і Р. Ягутяна.

Підхід із позиції *соціальних вимог* визначає соціальну відповідальність як дотримання моральних цінностей і повагу до людей, спільнот і навколишнього середовища. Цей підхід визначено у працях Л. Білецької, М. Бахтіна та І. Семякіна.

Всесвітня ділова рада за сталий розвиток (WBCSD) дотримується визначення соціальної відповідальності із *позиції зацікавлених сторін*, яке передбачає вибір добровільної стратегії, що враховує суспільні та морально-етичні аспекти у взаємовідносинах із усіма зацікавленими сторонами¹⁸. Це визначення розкрито у працях Т. С. Смовженко, Н. М. Оніщенко.

Особливо цікавим, у контексті об'єднання теорій соціальної відповідальності, є підхід, висловлений А. Кероллом (1979 рік), який запропонував трактувати соціальну відповідальність із позиції *концепції обов'язків*. Така позиція передбачає охоплення економічних, правових, етичних та інших очікувань суспільства від організацій у кожен конкретний момент часу. Такий підхід закладено в основу формування сучасної моделі розвитку соціальної відповідальності, визнаною міжнародною спільнотою.

На Всесвітньому бізнес-конгресі «За сталий розвиток» Лорд Пагорб Річард Уатте в доповіді «Making Good Business Sense» використовував таке визначення: «Корпоративна соціальна відповідальність — це постійна прихильність бізнесу вести справи на засадах етики і вносити свій внесок в економічний розвиток, водночас поліпшуючи якість життя працівників та їхніх сімей і суспільства в цілому».

Так, відповідно до швидкого перегляду сайтів 500 найбільших компаній за версією «Fortune» розуміння соціальної відповідальності ототожнюють із терміном «добро»¹⁹. Власне прагнення зробити добро для суспільства

¹⁷ Котлер Ф. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / Ф. Котлер, Н. Лі ; пер. з англ. С. Яринич. — Київ : Стандарт, 2005. — С. 3.

¹⁸ Corporate Social Responsibility and Environmental Management. — 2008. — Vol. 15. — Is. 1. — P. 1—13. — January / February. — P. 9.

¹⁹ Котлер Ф. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / Ф. Котлер, Н. Лі ; пер. з англ. С. Яринич. — Київ : Стандарт, 2005. — С. 18.

і закладено у філантропічній сутності соціальної відповідальності, яку компанії трансформували від збутової концепції діяльності до концепції соціально-етичної діяльності.

Водночас Зелена книга Європейського Союзу (2001 рік) визначає соціальну відповідальність як інтеграцію соціальних та екологічних аспектів у щоденну комерційну діяльність організацій та їхню взаємодію із зацікавленими сторонами на добровільній основі²⁰.

За визначенням доктора економічних наук А. М. Колота, соціальна відповідальність є категорією і етики, і права, яка відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення людини до іншого суб'єкта, наприклад організації, до іншої людини або спільноти, певного інституту або суспільства в цілому. Відповідальність, з одного боку, — це залежність від когось або чогось, а з другого — здатність, готовність до виконання морально-духовного обов'язку і правових норм²¹.

Відаючи належне науковим напрацюванням цих учених із проблематики соціальної відповідальності, слід зауважити, що теоретико-методологічні засади дослідження ще не отримали належного рівня систематизації. Розробки з цієї проблематики не мають чіткого узгодження між пропозиціями наукових установ і можливостями їхнього практичного застосування. Водночас особливої уваги потребує дослідження діалектичного змісту соціальної відповідальності в інноваційному аспекті, що передбачає наявність економічної, юридичної, соціальної та філантропічної складових цього поняття.

Визначаючи зміст поняття «соціальна відповідальність», ми повинні враховувати її моральну, юридичну, професійну, правову та інші складові. У процесі виникнення різносторонніх поглядів на визначення соціальної відповідальності, особливо в контексті інноваційного розвитку країни, варто акцентувати увагу на її діалектичній складовій, яка поєднує інтереси різних зацікавлених сторін. Однак для всіх видів соціальної відповідальності існують такі спільні риси:

- 1) вона є засобом гарантування та охорони суспільних відпочин;
- 2) відображає взаємозв'язок визначених суб'єктів та зацікавлених осіб і передбачає наявність відповідних засобів їх взаємодії;
- 3) є засобом гарантування прав людини і суспільних інтересів;
- 4) відображає рівень соціального, економічного і політичного розвитку суспільства;
- 5) має динамічний характер, що відображає трансформацію суспільних відносин;
- 6) має чітко визначену мету і функціональну спрямованість;

²⁰ Корпоративна соціальна відповідальність : підручник / кол. авт. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко, д-ра екон. наук, проф. А. Я. Кузнецової. — Вид. друге, випр. і доповн. — Київ : УБС НБУ, 2010. — С. 11.

²¹ Колот А. М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів / А. М. Колот // Економічна теорія. — 2013. — № 4. — С. 5.

- 7) забезпечує системність суспільства як соціального утворення;
- 8) формує повагу до прав і свобод людини і є проявом культури суспільства.

Попри спільність різних підходів до розуміння соціальної відповідальності, її сприйняття і розуміння безперервно змінюються, трансформуються і вдосконалюються. Ці зміни є наслідком інноваційного розвитку суспільства. У результаті цього формується нова, інноваційна за суттю модель соціальної відповідальності. У нашому розумінні формування інноваційної моделі соціальної відповідальності є індикатором пріоритетних напрямів розвитку суспільства. Так, у період творчості давніх філософів у розуміння соціальної відповідальності закладались проблеми призначення і буття кожного окремого індивіда. В інших тлумаченнях, періоду становлення державності та законотворення, соціальна відповідальність передбачала послух та дотримання суспільноприйнятих норм. У сучасному розумінні цього поняття закладено діалектику суспільної взаємодопомоги і турботу про навколишнє середовище. Таким чином, виокремлення *інноваційної моделі соціальної відповідальності* зумовлено існуванням історичних аспектів розвитку суспільства, в основу яких закладено існування різних пріоритетів у взаємозв'язку елементів макросистеми «людина — держава — суспільство». Із наведених вище визначень пріоритети поступово переходили від людини до держави, а згодом до суспільства. Нині ці межі дещо трансформуються і видозмінюються, власне закладаючи основу інноваційної моделі соціальної відповідальності, формуючи рівноправність усіх елементів макросистеми.

Отже, соціальна відповідальність є комплексним поняттям, що передбачає наявність різноманітних форм і видів взаємозв'язку між зацікавленими сторонами в її здійсненні з метою забезпечення економічної, правової, етичної та філантропічної відповідальності за можливість здійснювати власну діяльність. Соціальна відповідальність є рушієм новітнього розвитку суспільства, що спрямовує його в напрямі взаємоопіки і турботи про навколишнє середовище. З позиції прогресивного розвитку суспільства, що передбачає безперервне вдосконалення та взаємозгодження інтересів різних соціальних акторів, соціальна відповідальність визначає інтеграцію новітніх технологій організаційного управління в різні сфери суспільного життя і підтримку соціальної взаємодії з урахуванням міжнародних стандартів розвитку (економічного, правового, політичного) в умовах глобалізаційних процесів.

Сучасне розуміння соціальної відповідальності нерозривно пов'язують із діяльністю корпорацій. Це зумовлено тим, що:

- провідні корпорації світу вперше започаткували систему соціально відповідальної поведінки у веденні бізнесу та є найбільш активними учасниками такої поведінки;

- корпорації є найбільш провідною і складною формою ведення бізнесу;
- розвиток корпорацій беззаперечно впливає на діяльність усіх сфер життєдіяльності суспільства і має можливість акцентувати увагу громадськості на життєво важливих проблемах сучасності.

Реалізація соціальної відповідальності корпорацій забезпечується через виконання соціальних ініціатив. Тобто через запровадження основних заходів, які здійснюються задля підтримки суспільно корисних справ і виконання зобов'язань щодо соціальної відповідальності.

Найбільш вживаними у світі ініціативами соціальної відповідальності є:

- підтримка охорони здоров'я (запобігання СНІДу, раку, імунізація тощо);
- забезпечення суспільної безпеки (програми тверезості за кермом, профілактика злочинності, використання індивідуальних засобів безпеки та ін.);
- доступність і обов'язковість надання та отримання освіти (грамотність, ПК для шкіл, освіта для людей з особливими потребами тощо);
- сприяння зайнятості (професійна підготовка, практики найму персоналу, розміщення виробництва тощо);
- забезпечення охорони довкілля (переробка відходів, відмова від використання шкідливих речовин, зменшення кількості пакувальних матеріалів);
- сприяння розвитку громади і економки (пільгові кредити на житло тощо);
- задоволення інших основних людських потреб і бажань (боротьба з голодом і бездомністю, захист тварин, виборчі права, анти-дискримінаційні заходи та ін.).

Однак не всі компанії, які заявляють про свою соціальну відповідальність, дійсно наслідують світові ініціативи її здійснення. Приміром, останнім часом усе частіше лунають претензії до компанії «Кока-Кола», яка позиціонує себе як організацію з високим рівнем соціальної відповідальності, оскільки вона виробляє популярні безалкогольні напої, що задовольняють смаки широкого кола споживачів. Однак суспільні групи, які виражають інтереси споживачів і захисників навколишнього середовища, пред'являють їй низку серйозних звинувачень:

- «Кока-кола» дає споживачам малу поживну цінність;
- цукор і фосфорна кислота, що містяться в напої, завдають шкоди зубам;
- «Кока-кола» містить низку шкідливих для здоров'я домішок, таких як насичена бромом рослинна олія, кофеїн, сахарин;

- для розливу напоїв усе ширше використовуються необоротні, тобто такі, що не підлягають поверненню, пляшки, багато з яких утворені з матеріалів, що не піддаються біохімічному розкладанню.

Зазначені ініціативи соціальної відповідальності корпорацій доводять те, що соціально відповідальна діяльність компаній є важливим соціальним ресурсом, який, на рівні з іншими виробничими ресурсами, здатен забезпечувати конкурентні переваги, стійкість розвитку, вчасно реагувати на соціальні виклики (як внутрішні, так і зовнішні), перетворюючи останні з обмежень на переваги. Варто зазначити, що соціальна відповідальність нині постає як важливий соціальний ресурс, незалежно від того, яких концепцій соціальної відповідальності ми дотримуємося. Такий ресурс зародився як результат зміни пріоритетів суспільства і є невід'ємним елементом сучасної системи ринкової взаємодії. Зацікавленими сторонами в запровадженні соціальної відповідальності є споживачі, конкуренти, громада, держава, працівники компаній, акціонери та інвестори, а також суспільство загалом. Кожен представник зацікавлених сторін має власні, часто суперечливі, вимоги щодо напрямів реалізації соціальної відповідальності. Хоча визначальними аргументами «за» проведення компаніїєю політики соціальної відповідальності можна визначити такі²²:

- довгострокова зацікавленість бізнесу в суспільному процвітанні;
- підвищення суспільного іміджу конкретних компаній;
- підтримка життєдіяльності бізнесу як системи;
- послаблення державного регулювання внаслідок відповідності соціокультурним нормам;
- зниження ризиків акціонерів щодо диверсифікації інвестиційного портфеля;
- нові шляхи розв'язання соціальних проблем через справедливий перерозподіл ресурсів;
- можливість «конвертації» соціальних проблем у прибутковий бізнес тощо.

Як і будь-який феномен суспільної діяльності, соціальна відповідальність має певні недоліки, які стосуються відмови від надмірної максимізації прибутку, додаткових витрат для вирішення соціальних завдань, розмивання основних цілей бізнесу, слабкості суспільного контролю тощо. Хоча, незважаючи на зазначені проблеми, соціальна відповідальність є незворотним явищем сучасного розвитку світової системи господарювання. Її виникнення обумовлено низкою обставин, що пов'язані із:

по-перше: зростанням загального рівня соціально-економічного розвитку у світі та підвищенням якості інституційного середовища;

²² Колот А. М. Корпоративна соціальна відповідальність: еволюція та розвиток теоретичних поглядів / А. М. Колот // Економічна теорія. — 2013. — № 4. — С. 7.

по-друге: зростанням масштабів глобалізаційних перетворень, що сприяє інтеграції міжнародного поділу праці та взаємодії між усіма країнами світу (від соціально розвинених країн до країн із низьким рівнем соціального розвитку);

по-третє: усвідомленою потребою бізнесу формувати стратегію власного розвитку в довгостроковій перспективі, орієнтуючись на потреби споживачів та формуючи відносини довіри і взаємодії;

по-четверте: забезпечення рівноцінної (консолідованої) відповідальності всіх провідних соціальних сил суспільства: держави, корпорацій, найманих працівників та їхніх представницьких органів, інших інститутів.

Отже, соціальна відповідальність є невід'ємним елементом взаємодії між суспільством, державою та окремою особистістю. Проблеми визначення і розуміння сутності соціальної відповідальності є надзвичайно актуальними. Свідченням цього є багатоаспектні дослідження значного кола вітчизняних і зарубіжних учених-економістів. Результати досліджень доводять наявність різних концептуальних основ соціальної відповідальності, зокрема, з позиції корпоративного егоїзму, корпоративного альтруїзму, соціальних вимог, з позиції зацікавлених сторін і з позиції обов'язків. Така різноаспектність є наслідком еволюційних процесів, що відбувалися в системі господарювання, починаючи із кінця XIX століття і до нині.

1.2. МЕТАМОРФОЗИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ВІД МИНУЛОГО ДО СУЧАСНОГО

Еволюція соціальної відповідальності, як окремого наукового поняття, передбачає налагодження спільної із зацікавленими сторонами діяльності, що інтегрує соціальні, екологічні, етичні права людини або проблеми у стратегію соціального розвитку суспільства. Нині соціальна відповідальність є всеохоплюючою і глобальною концепцією, яка інтегрувалась в усі сфери життєдіяльності у світовому масштабі.

Починаючи із другої половини XX століття, еволюція соціальної відповідальності кардинально змінила її ознаки з організаційно-управлінської новизни глобальних корпорацій до стандартних технологій упровадження цього феномену в практику суспільного розвитку для різноманітних форм власності і господарювання. Водночас для України система соціальної відповідальності є відносно новим поняттям, яке зародилось наприкінці XX століття.

Уперше термін «соціальна відповідальність» було введено в систему менеджменту 1953 року відомим американським ученим Говардом Р. Боуеном у монографії «Соціальна відповідальність бізнесмена». Праця науковця висвітлює засади, рамки соціальної активності та напрями розвитку феномену соціальної відповідальності. Боуен визначив соціальну відповідальність бізнесмена як реалізацію корпоративної політики, заснованої на ухваленні рішень і додержанні поведінкової стратегії, заснованих на основі суспільних цінностей та цілей²³. Хоч Боуен дав початок розвитку науки соціальної відповідальності, згідно з попередніми дослідженнями, її основи було закладено значно раніше, у період зародження та розвитку суспільних взаємозв'язків. Визначальне значення в розвитку поняття «соціальна відповідальність» займали промислова, демократична й освітня революції, що почалися в Англії і знайшли своє відображення в розвитку американської системи корпоративного управління як спеціальна маркетингова стратегія²⁴. Промислова революція була заснована на розвитку важкої промисловості, що дозволило побудувати масивну інфраструктуру національних господарств, як-от залізниця, дороги чи будівництво²⁵.

На початку XX століття, під впливом технологічної революції, зазнали змін економіка, наука, освіта і культурна сфера життя людей. Разом з тим загострилися соціальні проблеми, зокрема, виступи робітників за свої права, за підвищення заробітної плати. Зародження соціальної відповідальності спричинило низку реформ щодо врегулювання соціальних проблем²⁶. У той період системи КСВ набувала характеру гуманізму, філантропії та інтеграції бізнесу у сфери соціального спрямування. Основним завданням керівників компаній було поєднання економічної діяльності із соціальними аспектами суспільного розвитку²⁷.

Умовно виділяють чотири етапи розвитку соціальної відповідальності.

²³ Bowen H. Social Responsibilities of the Businessman / H. Bowen. — New York : Harper, 1953. — P. 24.

²⁴ Carroll A. B. A Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Performance [Electronic resource] / A. B. Carroll // The Academy of Management Review. — 1979. — Vol. 4. — № 4. — P. 499. — Available at : <http://www.jstor.org/stable/257850>.

²⁵ Горбачевська О. В. Історія економіки та економічної думки у логічних схемах : навч. посібник / О. В. Горбачевська, М. І. Хмелярчук, А. В. Сташин ; за ред. канд. екон. наук, доц. О. В. Горбачевської. — Київ : УБС НБУ, 2013. — С. 66.

²⁶ Наслідки неприйняття національної політики з корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) для України [Електронний ресурс] : Звіт Центру «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності». — Київ, 2012. — Режим доступу : <http://csr-ukraine.org/національнаполітика>.

²⁷ Carroll A. B. A Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Performance [Electronic resource] / A. B. Carroll // The Academy of Management Review. — 1979. — Vol. 4. — № 4. — P. 246. — Available at : <http://www.jstor.org/stable/257850>.

Перший етап. 50—60-ті роки XX століття: заснування наукових підходів і досліджень у сфері менеджменту, що визначили «нову» роль бізнесу в системі господарювання.

Другий етап. 70—80-ті роки XX століття: поширення незадоволення діяльністю компаній серед місцевих громад у світовому масштабі.

Третій етап. 1990-ті роки: посилення глобалізаційних процесів і технологічний розвиток, актуалізація питань захисту довкілля і розвиток нової моделі стейкхолдерів.

Четвертий етап. Початок XXI століття: просування ідеї стійкого розвитку і запровадження системи Глобальної ініціативи зі звітності (Global Reporting Initiative — GRI)²⁸.

Коротко охарактеризуймо кожен із цих етапів за допомогою аналізу ринкової ситуації, місця соціальної відповідальності в економіці бізнесу, його маркетингової концепції.

Перший етап (50—60-ті рр. XX ст.) розвитку соціальної відповідальності пов'язаний з інтеграційними процесами європейської цивілізації та розвитком державного регулювання діяльності організацій. У повоєнний період відбулося інтенсивне індустріальне піднесення економічно розвинених країн світу. Змінилася структура світового господарства, наука перетворилась на безпосередню продуктивну силу, значно зросли капіталовкладення в економіку, змінилася їхня технологічна структура. Водночас зросла концентрація, централізація виробництва і капіталу. Зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Масовим явищем стало виникнення транснаціональних корпорацій²⁹.

Світова економічна думка того періоду була представлена сукупністю концепцій, автори яких виступали за змішану економічну систему, в основі якої було закладено переважання ринку і приватної власності. Обов'язковою умовою такої системи було державне регулювання.

У той період соціальна відповідальність інтегрувалась у систему корпоративного управління тільки у США і Канаді³⁰. Це відбулось у зв'язку з тим, що різниця між Америкою і Європейськими країнами полягала у визначенні пріоритетів щодо врегулювання та розвитку державного і приватного секторів. Ураховуючи культурні відмінності, можна стверджувати, що європейці інстинктивно більше довіряють уряду і недовірливі щодо корпорацій. Натомість американці довіряють корпораціям більшою мі-

²⁸ Madrakhimova F. History of Development of Corporate Social Responsibility / F. Madrakhimova // Journal of Business and Economics. — 2013. — June. — Vol. 4. — № 6. — P. 514.

²⁹ Carroll A. B. A Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Performance / A. B. Carroll // The Academy of Management Review. — 1979. — Vol. 4. — № 4. — P. 247. — Available at : <http://www.jstor.org/stable/257850>.

³⁰ Король С. Нефінансова звітність підприємства / С. Король // Вісник КНЕУ. — 2011. — № 6. — С. 351. — Режим доступу : <http://visnik.knteu.kiev.ua/files/2011/06/11.pdf>.

рою, ніж вони довіряють державним установам³¹. Тому поки європейські компанії очікували законодавчих норм запровадження соціальної відповідальності, американські компанії розробляли новітні технології в цій сфері. Основним інструментом реалізації соціальної відповідальності того періоду стала концепція чистого маркетингу, за якою центр уваги компаній перемістився із системи збуту на споживачів та їхні потреби через маркетингові дослідження і програми.

KCB на цьому етапі в основному охоплювала питання корпоративної філантропії, соціального забезпечення найманих працівників, а також надання допомоги місцевим органам влади на професійній основі і спонсорстві. Інноваційний аспект цієї роботи поєднував з функціями корпоративного просування — PR. До того періоду існували різноманітні стандарти і норми у сфері корпоративного управління, що описували особисті підходи до захисту навколишнього середовища, корпоративної етики, відносини з конкурентами, обов'язки перед суспільством і державою. Жодних правил і стандартів соціальної політики не було розроблено, використовувався «випадковий» підхід: робота за зверненнями, відповідь на прохання місцевої влади або на вимогу профспілки; які визначалися керівником на власний розсуд.

Ключовою подією, яка сприяла зародженню корпоративної соціальної відповідальності, стало ухвалене в 1950-х роках рішення Верховного Суду США, який скасував юридичні обмеження і неписані норми, які до того часу обмежували чи принаймні звужували межі корпоративної доброчинності та участь компанії у вирішенні соціальних питань. Згодом, уже на початку 1960-х рр., більшість американських компаній почали відчувати тиск, який спонукав їх демонструвати свою відповідальність перед суспільством і створювати власні благодійні фундації та втілювати доброчинні програми. Компанії почали надавали грошову чи матеріально-речову допомогу незахищеним прошаркам населення, керуючись настроями чи симпатіями свого керівництва. Ділова та соціальна активність у той час були максимально розмежованими.

Підсумовуючи розвиток соціальної відповідальності в 50—60-х рр. XX століття, Вільям Фредерік, один із засновників цього феномену, стверджував, що існують три основні ідеї: ідея корпоративних менеджерів як громадських опікунів, ідея балансування конкуруючих вимог до корпоративних ресурсів та ідея здійснення філантропії як прояв благодійності³². Упродовж того періоду було більше «розмов», ніж «дій» щодо

³¹ Горбачевська О. В. Історія економіки та економічної думки у логічних схемах : навч. посібник / О. В. Горбачевська, М. І. Хмелярчук, А. В. Стасишин ; за ред. канд. екон. наук, доц. О. В. Горбачевської. — Київ : УБС НБУ, 2013. — С. 5.

³² Там само. — С. 54.

соціальної відповідальності. То був період зміни ставлення до бізнесу, період навчання з метою освоєння із соціальною відповідальністю, який дав початок міжнародній ініціативі інноваційного розвитку компаній. Було здійснено лише декілька корпоративних заходів, які позиціонували компанії як такі, що підтримують нову систему соціально орієнтованого управління. Наприкінці 60-х рр. XX століття організації, які можуть бути віднесені до категорії соціально відповідальних, здійснювали дії у сфері філантропії, поліпшення умов праці співробітників (трудові відносини, кадрова політика), відносини з клієнтами й акціонерами³³.

Початок 70-х рр. XX століття підсилював суспільний тиск щодо відповідності бізнесу потребам суспільства через реалізацію благодійних фондів та різноманітні добродійні програми. Компанії реалізовували програми грошової чи матеріально-речової підтримки економічно незахищених верств населення. Ділова і соціальна активність у той час були максимально розмежованими. Розвиток соціальної відповідальності того періоду обумовлювався теорією суспільного вибору, що вивчала способи і методи, за допомогою яких населення використовує урядові установи та корпорації у своїх власних інтересах³⁴.

На другому етапі розвитку соціальної відповідальності провідні американські та європейські компанії почали усвідомлювати доцільність об'єднання відокремлених елементів корпоративної політики, пов'язаних із ставленням компанії до навколишнього середовища, а також розробляти загальні цілісні підходи до взаємодії із суспільством. Така політика, з одного боку, повинна була бути пов'язаною з філософією компанії, її маркетинговою стратегією, а з другого — відповідати очікуванням суспільства³⁵.

Таким чином, у 70—80-х рр. XX століття було сформовано базову концепцію соціальної відповідальності, яка передбачала добровільну реалізацію суспільних зобов'язань через сприяння підвищенню якості життя населення. Основним відкриттям соціальної відповідальності того періоду була філантропія, обмеження трудової експлуатації населення і співпраця з урядом для налагодження стратегічної взаємодії в напрямі розвитку місцевих територій. Основний акцент у сфері СВ приділявся різним стандартам і регуляційним нормам суспільного управління, що

³³ Наслідки неприйняття національної політики з корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) для України [Електронний ресурс] : Звіт Центру «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності». — Київ, 2012. — Режим доступу : <http://csr-ukraine.org/національнаполітика>.

³⁴ Горбачевська О. В. Історія економіки та економічної думки у логічних схемах : навч. посібник / О. В. Горбачевська, М. І. Хмелярчук, А. В. Стасишин ; за ред. канд. екон. наук, доц. О. В. Горбачевської. — Київ : УБС НБУ, 2013. — С. 245.

³⁵ Davis K. The case for and against business assumption of social responsibilities / K. Davis // *Academy of Management Journal*. — 1973. — Vol. 16. — P. 312—322.

пояснювали особливі напрями захисту довкілля, корпоративну етику, взаємозв'язки організацій щодо населення і регіону.

Третій етап формування соціальної відповідальності — це етап стандартизації та уніфікації у США і країнах Європи, що припадає на кінець ХХ століття. Причиною виникнення цього етапу стало прагнення уніфікувати діяльність у сфері соціальної відповідальності в напрямі взаємодії бізнесу з навколишнім середовищем і суспільством у цілому. Під впливом глобалізації спостерігалось посилення взаємозв'язку національних економік країн світу та створення світового ринку фінансів, товарів і послуг. На основі інтернаціоналізації господарського життя, що передбачає взаємне пристосування всіх національних господарств, почали утворюватись інтеграційні угруповання країн³⁶.

На початку 90-х рр. ХХ століття з'явилися нові концепції соціальної відповідальності, такі як глобальні соціальні інвестиції, партнерство з громадою, корпоративна соціальна політика тощо, що стали обов'язковими для розвинених країн. З погляду філософії управління або політики стратегічного підкupu, пов'язаних із маркетинговою концепцією і міжнародними пожертвуваннями, волонтерством працівників, стабільністю та глобальним корпоративним розвитком, можна стверджувати про інтеграцію ініціатив соціальної відповідальності в корпоративне управління. Проявами таких ініціатив були: освіта, культура і мистецтво, здоров'я і послуги, міжнародні зв'язки і партнерські спільноти. Багато з цих бенефіціарів стали глобальними³⁷.

Вихідною точкою розвитку третього етапу корпоративної соціальної відповідальності є виникнення і поширення в 1990-х роках підходів, які використовувала компанія АТ&Т і в яких по-новому вбачалася роль корпоративних добродійних фондів та їхній зв'язок з основною діяльністю компанії. Суть новації полягала в тому, що не тільки філантропічні ініціативи фондів мають сприяти досягненню бізнес-цілей, а й комерційні підрозділи, у свою чергу, повинні підтримувати такі ресурси, як маркетингові знання, технічна допомога, залучення працівників до волонтерської роботи.

З початку 1990-х років основний акцент соціальної відповідальності зводився до формування та оцінки ступеня взаємодії об'єднань товаровиробників чи корпорацій із добродійними організаціями. Політика

³⁶ Carroll A. B. A Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Performance [Electronic resource] / A. B. Carroll // The Academy of Management Review. — 1979. — Vol. 4. — № 4. — P. 247. — Available at : <http://www.jstor.org/stable/257850>.

³⁷ Горбачевська О. В. Історія економіки та економічної думки у логічних схемах : навч. посібник / О. В. Горбачевська, М. І. Хмеларчук, А. В. Сташин ; за ред. канд. екон. наук, доц. О. В. Горбачевської. — Київ : УБС НБУ, 2013. — С. 515.

соціальної відповідальності стала основною складовою розвитку компаній через стратегією соціально-етичного маркетингу. Згідно з дослідженнями, було з'ясовано те, що рушійною силою переходу до нової віхи соціальної відповідальності є фактор «морального тиску». Зміст цього фактору передбачав співвідношення продукції певного товаровиробника з якістю виготовленого товару, з іміджем компанії та з інтересами зацікавлених сторін.

Беручи до уваги зазначені фактори розвитку соціальної відповідальності, 90-ті рр. XX століття характеризувалися тим, що бізнес перейшов від боротьби з наслідками соціальних проблем до подолання цих проблем. Керівники корпорацій усвідомили, що розв'язання їхніх проблем можна здійснити через поєднання соціальної відповідальності з власними стратегічними цілями. Ще однією важливою тенденцією, яка характеризувала той період і триває донині, є поява значної кількості малих компаній, які розробили власну стратегію соціальної відповідальності компаній.

На четвертому етапі еволюційного розвитку соціальної відповідальності більшість великих компаній США і Європейського Союзу сформували власну стратегію соціальної відповідальності. Активно почали розвиватися тренінгові стратегії корпоративного менеджменту як основа успішного розвитку компанії, заснованої на соціальній відповідальності.

У XXI столітті рух соціальної відповідальності став глобальним явищем. Зростання соціальної відповідальності було найбільш очевидним явищем в Європейському співтоваристві. Згідно зі звітом, представленим Організацією економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР, 2001), добровільні ініціативи у сфері соціальної відповідальності були однією з основних тенденцій міжнародного бізнесу впродовж останніх років. Проект ОЕСР щодо приватних ініціатив із застосуванням соціальної відповідальності показав, що вона є глобальним явищем, хоч і існують важливі внутрішньорегіональні відмінності у практичному її застосуванні³⁸.

Як видно з тенденцій розвитку соціальної відповідальності і її практичного застосування, соціальна відповідальність має як етичну, моральну складову і бізнес-складову. У сучасному світі інтенсивної глобальної конкуренції зрозумілим є те, що соціальна відповідальність може бути стійкою лише доти, доки вона сприяє успіхові компанії, перетворюючись на інноваційний рушій розвитку суспільства. Водночас варто зазначити, що сучасне суспільство, яке відіграє визначальне значення для успіху бізнесу і вимагає уваги до власних потреб та інтересів, зумовлює без-

³⁸ Наслідки неприйняття національної політики з корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) для України [Електронний ресурс] / Центр «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності». — Київ, 2012. — Режим доступу : <http://csr-ukraine.org/> національнаполітика.

перервний розвиток соціальної відповідальності у глобальному аспекті життєдіяльності суспільства. Тиск глобальної конкуренції, безумовно, триватиме, однак і це сприятиме тому, що «бізнес-кейс» соціальної відповідальності завжди буде в центрі уваги.

Аналіз еволюційних аспектів розвитку соціальної відповідальності, що віддзеркалює розвиток основних тенденцій корпоративного управління, дозволяє розглядати віхи інноваційності в цьому процесі. Так, на початковому етапі це стосувалося, в основному, підвищення значимості розвитку корпорацій для економічного становлення держави і розвитку підприємництва загалом. На наступному етапі, який був позначений розвитком і нарощенням виробничих потужностей із притаманним перевиробництвом товарів, прикладом інноваційності соціальної відповідальності було започаткування маркетингових стратегій у корпоративному управлінні. Інноваційність третього етапу розвитку соціальної відповідальності полягає в започаткуванні та розвитку міжнародного співробітництва і глобалізації. У наш час для розвитку соціальної відповідальності характерними інноваційними тенденціями є контроль і звітність, що супроводжуються необхідністю дотримання правил та процедур міжнародної взаємодії.

1.3. ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Інноваційний розвиток економіки будь-якої країни передбачає запровадження новітніх практик взаємодії держави і бізнесу, а також бізнесу і суспільства. Такі практики сприятимуть взаємній відповідальності всіх учасників суспільного життя щодо створення умов стабільного розвитку суспільства на основі узгодження інтересів різних зацікавлених сторін. У сучасному світі соціально відповідальна діяльність є невід'ємним елементом інноваційного розвитку, якого дотримуються компанії в усьому світі. Проявом цього є розроблення та запровадження стандартів СВ і заходів із стимулювання бізнесу до соціально відповідальної діяльності.

У більшості країн ЄС у різній формі розроблені та функціонують державні програми підтримки і стимулювання СВ. Завдяки цим програмам держава координує поведінку бізнесу, інтегрує компанії державного і приватного секторів до спільного виконання соціально важливих завдань, матеріально стимулює бізнес до соціально відповідальної діяльності тощо.

Соціальна відповідальність в Україні перебуває на стадії становлення. Найактивнішу участь у цьому процесі здійснюють іноземні компанії, які інтегрують новітні світові практики в діяльність вітчизняних організацій. Водночас активну участь у становленні і розвитку СВ в Україні займають ті малі та великі вітчизняні підприємства й організації, які впродовж останніх років удосконалюють свою діяльність на засадах концепції Загального управління якістю. Проте процес інтеграції СВ у вітчизняну систему господарювання потребує ґрунтовної координації та стимулювання з безпосередньою участю держави. Адже нормативне визначення СВ є обов'язковим елементом сучасного бізнесу з активним стимулюванням його запровадження, а це важливий інструмент державотворення і розвитку.

Новітня практика інтеграції СВ у національне бізнес-середовище здійснюється через її популяризацію громадськими організаціями і через міжнародну грантову підтримку. Першоосновою розвитку СВ в Україні було те, що 2009 року відбулось звернення Глобального договору ООН спільно з Центром «Розвиток КСВ» до парламентського Комітету з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва з пропозицією розробити національну стратегію соціальної відповідальності в Україні. За підтримки вказаного комітету того ж року було проведено парламентські слухання. У результаті цього було створено робочу групу (раду стейкхолдерів) для розроблення національної стратегії розвитку соціальної відповідальності. Глобальний договір ООН і Центр «Розвиток КСВ» стали співсекретарями ради. До складу ради увійшло 50 стейкхолдерів, які представляли бізнес, бізнес-асоціації, медіа, вищі навчальні заклади, громадські організації. Упродовж 2009—2010 років відбулися чотири зустрічі членів ради, одна навчальна поїздка до Брюсселя, було організовано зустрічі з представниками департаментів ЄС для вивчення контексту КСВ у ЄС. У результаті проєкт *Концепції національної КСВ-стратегії* розробили за підтримки парламентського комітету. З 2011 року його доопрацювали і схвалили члени ради³⁹.

Таким чином, Центр соціальної відповідальності та Глобальний договір ООН в Україні, до яких приєднався Український союз промисловців та підприємців, розпочали громадську пропагандистську діяльність, спрямовану на зосередження уваги органів влади на національній стратегії соціальної відповідальності. У 2011—2012 роках було проведено низку заходів: CSR marketplace, конкурс кейсів із соціальної відповідальності, Форум «Національна стратегія КСВ», численні круглі столи та відкриті дискусії зі стейкхолдерами. Так, у рамках дії Глобального Договору ООН,

³⁹ Наслідки неприйняття національної політики з корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) для України [Електронний ресурс] : Центр «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності». — Київ, 2012. — Режим доступу : <http://csr-ukraine.org/національнаполітика>.

що є волонтерською ініціативою, яка об'єднує приватні компанії, агенції ООН, бізнес-асоціації, неурядові організації та профспілки, було створено єдиний глобальний форум задля сталого розвитку через відповідальне та інноваційне корпоративне лідерство. Учасниками цього договору в Україні є 9 531 компанія (станом на 05.12.2018)⁴⁰.

Однак, попри проведені заходи, процес інтегрування соціальної відповідальності в Україні не отримав очікуваного результату, а ухвалення Національної політики із соціальної відповідальності здебільшого ігнорували державні органи влади. Тільки в червні 2013 року Указом Президента було підтверджено готовність до розроблення національної стратегії соціальної відповідальності за участі Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства (Адміністрація Президента) і Кабінету Міністрів.

У вересні 2013 року Координаційна Рада з питань розвитку громадянського суспільства (Адміністрація Президента) створила робочу групу, до якої ввійшло близько 30 представників міністерств, бізнесу, громадських організацій, вищих навчальних закладів, для розроблення проекту стратегії та подальшого затвердження її Указом Президента. Три партнери — Центр КСВ, Глобальний Договір ООН і Союз промисловців та підприємців — стали учасниками робочої групи. Міністерство економіки запропонувало для обговорення перший проект, який базувався на Концепції, розробленій 2011 року.

Приклад відповідального ставлення до персоналу з практики Компанії «Фокстрот», що входить у число 50 найкращих працедавців України, пропонує своїм працівникам такі стандарти праці:

- гарантія рівних можливостей для всіх кандидатів на роботу, об'єктивна оцінка особистих і ділових якостей;
- постійне підвищення кваліфікації;
- створення позитивного морального клімату, що виключає будь-які прояви дискримінації чи неповаги відносно працівників;
- здорові і стимулювальні високу продуктивність праці умови.

Для працівників компанія пропонує такі пільги і компенсації:

- систематичні медичні огляди працівників, їх оздоровлення в спортклубах за пільговими цінами, консультації і медичного страхування;
- соціальна допомога молодим матерям у формі доплат;
- можливості навчання у спеціально організованому ГК «Фокстрот»;
- право на пільгове придбання товарів і послуг, які реалізують компанії ГК «Фокстрот» за системою знижок.
- пільгове харчування і медичне страхування працівників;

⁴⁰ Офіційний сайт Української мережі Глобального договору ООН [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://globalcompact.org.ua>.

- корпоративний відпочинок: свята, культурні заходи, спортивні змагання.

Попри стимулювання розвитку соціальної відповідальності, в Україні й досі спостерігається брак співпраці між бізнесом, урядом і громадянським суспільством. Це слід розглядати як бар'єр на шляху до подальшого поширення відповідальних ділових практик. З одного боку, незважаючи на зусилля організацій із соціальної відповідальності (Глобальний Договір ООН в Україні, Центр «Розвиток КСВ» та інших), значна кількість компаній так і не залучила відповідних бізнес-практик із соціальної відповідальності. Опитування підприємств різних сфер діяльності щодо запровадження СВ у веденні бізнесу показало, що лише половина опитаних (53,3 %) вважають за доцільне запровадити соціально відповідальну практику господарювання⁴¹.

Таким чином, брак співпраці, чіткого вектора розвитку відповідальних практик бізнесу і викривлене розуміння КСВ обома сторонами (бізнесом та органами влади) зумовили потребу розроблення державної політики сприяння розвитку та поширенню соціальної відповідальності в Україні. Сутність цієї політики полягає в застосуванні сучасних норм здійснення комерційної діяльності із запозиченням практики провідних компаній з її адаптацією до умов вітчизняної господарської діяльності.

Підтвердженням цього є те, що Європейська комісія заохочує підприємства будувати власний підхід до корпоративної соціальної відповідальності на основі визнаних на міжнародному рівні принципів соціальної відповідальності в різних їхніх варіаціях. У зв'язку з цим 2011 року було опубліковано нову політику у сфері соціальної відповідальності на основі Національної стратегії соціальної відповідальності (для членів ЄС), де зазначалась альтернативний напрям розвитку СВ для регіонів. Однак політична, економічна і соціальна кризи, які розпочались в Україні 2014 року, призупинили процес інтегрування соціальної відповідальності в систему суспільного розвитку. На підтвердження цього Стратегія ЄС із соціальної відповідальності зазначає, що «економічна криза та її соціальні наслідки деякою мірою зашкодили рівню довіри до бізнесу. Вони зосередили увагу громадськості на соціальній та етичній діяльності підприємств. З відновленням зусиль зі сприяння КСВ зараз можна створити умови, сприятливі для стійкого економічного зростання, відповідальної поведінки бізнесу та стабільного створення робочих місць у середньостроковій і довгостроковій перспективі»⁴².

⁴¹ Зінченко А. Г. Корпоративна соціальна відповідальність 2005—2010: стан та перспективи розвитку / А. Г. Зінченко, М. А. Саприкіна. — Київ : Вид-во «Фарбований лист», 2010. — 56 с.

⁴² Наслідки неприйняття національної політики з корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) для України [Електронний ресурс] : Центр «Розвиток корпоративної

Попри складні умови розвитку корпорацій в Україні, варто зазначити, що впровадження соціальної відповідальності в систему менеджменту компаній як невід'ємного елементу інноваційного розвитку країни дозволить:

- 1) підвищити рентабельність і прибутковість через підвищення продуктивності, енергетичної та матеріальної ефективності та зниження витрат;
- 2) акумулювати нові знання та інноваційні рішення через залученість громадських організацій у планування спільних проєктів із компаніями та інвестування у громади (на сьогодні лише 0,5 % компаній співпрацюють із громадськими організаціями під час реалізації соціальних проєктів), що автоматично поліпшило б якість життя регіонів;
- 3) підвищити мотивацію і причетність працівників;
- 4) залучити додатковий капітал із соціально відповідальних інвестиційних фондів. Адже провідні інвестиційні компанії, що працюють в Україні — Європейський банк реконструкції та розвитку, Міжнародна фінансова корпорація, — передбачають екологічні критерії щодо інвестицій. Загальна сума інвестицій ЄБРР в Україні у приватний сектор економіки тільки 2011 року становила 800 млн дол. США⁴³;
- 5) знизити ризики і створити позитивний імідж компанії. За результатами міжнародних досліджень, репутація компанії, що впроваджує соціальну відповідальність, поліпшується удвічі, зокрема через підвищення якості продукції, зниження енерго- та матеріалоемності, поліпшення трудових відносин і соціального захисту.

Водночас запровадження соціальної відповідальності в Україні матиме значні позитивні наслідки для суспільства. Це стосується:

- *економічної сфери*: інвестиції в підвищення кваліфікації, безперервного навчання і працевлаштування; підвищення рівня зайнятості; поліпшення життя громад;
- *екологічної сфери*: раціональне використання природних ресурсів і зниження рівня забруднень шляхом інвестицій компаній в екоінновації, а також створення системи екологічного менеджменту (цілеспрямовані екологічні акції, закупівлю енергоефективного обладнання, перехід на альтернативні джерела енергії тощо);
- *гуманітарної сфери*: повага до прав людини; співробітництво у сфері підтримки культурної політики в Україні та політики щодо збереження історичної спадщини; співпраця у сфері громадян

соціальної відповідальності». — Київ, 2012. — Режим доступу : <http://csr-ukraine.org/національнаполітика>.

⁴³ Там само.

України з процесом консолідації та діалогу між соціальними партнерами в ЄС з метою подальшої інтеграції громадянського суспільства в політичні процеси в Україні;

- *соціальної сфери*: інтеграція до ринку праці та соціальної залученості з огляду на прагнення підприємств залучати представників вразливих груп населення; розвиток інновацій у соціальній сфері і створення умов гідної праці; зменшення рівня бідності.

Попри те, що соціально орієнтований напрям розвитку є пріоритетним в Україні і його позитивні наслідки є безперечними, СВ усе ще перебуває у стадії формування. Майже третина вітчизняних компаній повідомила, що не здійснює заходи із соціальної відповідальності через брак коштів. Водночас кожна десята компанія вважає, що запровадження соціальної відповідальності є функцією держави, а не бізнесу. Тільки 29,6 % компаній дотримуються стратегії соціальної відповідальності⁴⁴.

Сучасну СВ в Україні можна визначити як таку, що діє на трьох основних рівнях⁴⁵:

1. Дотримання законних зобов'язань перед державою і суспільством (сплата податків, охорона здоров'я і безпека праці, права працівників, права споживачів, екологічні норми) та галузевих стандартів.
2. Мінімізація або усунення негативного впливу бізнесу на суспільство та управління ризиками (наприклад, порушення прав людини або забруднення навколишнього середовища).
3. Посилення позитивного впливу бізнесу на суспільство і становлення цінностей через інновації, інвестиції та партнерство, спрямовані на соціальний та екологічний добробут (наприклад, створення робочих місць, соціальний та економічний розвиток, урегулювання конфліктів).

Низький рівень розвитку СВ в Україні зумовлено сукупністю проблем, основними з яких є: низький рівень обізнаності суспільства; фрагментарний підхід до впровадження концепції СВ; низький рівень розвитку економіки країни; відсутність співпраці між бізнесом та органами місцевого самоврядування; правовий нігілізм; нестабільність політичної ситуації; пострадянська система соціального захисту тощо. Важливою перешкодою також є недостатній рівень розвитку корпоративної культури компаній. Діяльність таких організацій здебільшого зорієнтована на самовиживання, у той час інтереси держави і суспільства займають другорядне місце.

⁴⁴ Офіційний сайт Української мережі Глобального договору ООН [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://globalcompact.org.ua>.

⁴⁵ Гулевська-Черниш А. Практика благодійної діяльності бізнес-компаній в Україні: сучасний досвід (звіт за результатами дослідження) / А. Гулевська-Черниш, Д. Непочатова, Л. Паливода, С. Шендеровський ; за заг. ред. А. Гулевської-Черниш. — Київ : Салютіс, 2010. — 60 с.

Упровадження СВ в Україні повинно відбуватись поступово і ціле-направлено через установлення міцних взаємозв'язків між державою, органами місцевого самоврядування, підприємствами, некомерційними організаціями, громадою. Важливим досягненням на цьому шляху є розробка проект-документа «Концепція національної стратегії соціальної відповідальності бізнесу в Україні», що був створений у рамках роботи Консультативної ради при Комітеті Верховної Ради України з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва⁴⁶. Мета цього проекту — формування національної системи соціальної відповідальності бізнесу шляхом визначення принципів, завдань, сфер, суб'єктів і механізмів реалізації соціально відповідальних ініціатив, що мають на меті досягнення довгострокових цілей Стратегії сталого розвитку України, в тому числі: зростання конкурентоспроможності національної економіки, поліпшення якості життя, формування громадянського суспільства шляхом розвитку механізму соціального діалогу, поліпшення стану екології. А також роз'яснено окремі загальнообов'язкові стандарти діяльності компаній і доцільність використання ними теорії стейкхолдерів через комунікативні зв'язки із зацікавленими сторонами, а також сфери застосування СВ.

Для стимулювання інноваційного розвитку соціальної відповідальності в Україні потрібно запровадити низку заходів, спрямованих:

- на пільгове оподаткування підприємств, що впроваджують СВ у свою діяльність. Така практика є беззаперечно ефективною і звичною для економічно розвинених країн Європи і США;
- розширення рівня знань населення про сутність і значення СВ через засоби масової інформації;
- популяризацію прогресивної практики впровадження програм із соціальної відповідальності у світі;
- підвищення та оцінку рівня довіри населення шляхом проведення громадських дискусій про значення взаємовідповідальної співпраці суспільства і бізнесу;
- інтеграцію СВ в освіту, навчання, медичну сферу, науку тощо;
- зниження адміністративного тиску місцевих органів влади і залучення їх до розроблення програм підтримки СВ;
- створення єдиного центру соціальних програм на загальнодержавному і регіональному рівнях.

Отже, інтеграція соціальної відповідальності в господарську практику в Україні є поступовою, вона стає важливою частиною діяльності суб'єктів господарювання різних форм власності та видів діяльності. Однак мають місце недотримання принципів СВ і порушення потреб зацікавлених

⁴⁶ Соціально відповідальний бізнес [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://svb.ua/publications/kontseptsiya-natsionalnoi-strategii-sotsialnoi-vidpovidalnosti-biznesu>.

сторін через низький рівень суспільної свідомості вітчизняних організацій. Основними причинами цього є політична та економічна кризи розвитку національної системи господарювання. Запровадження рекомендованих заходів СВ дозволить сформувати вітчизняну інноваційну модель соціально відповідальної діяльності організацій і забезпечить її популяризацію на загальнодержавному рівні.

1.4. МІЖНАРОДНІ ІНІЦІАТИВИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Основними міжнародними інститутами з упровадження соціальної відповідальності бізнесу є: ООН, світові бізнес-структури і громадські організації. У межах окремої країни розвиток соціальної відповідальності бізнесу підтримується на урядовому рівні (загальнодержавному та регіональному), на рівні громадськості (асоціації, неприбуткові організації, консультативні, інформаційні та дослідницькі центри) і на рівні бізнес-структур (асоціації та мережі).

Нормативно-правова база міжнародних інституцій представлена конвенціями і деклараціями, які мають рекомендаційний характер, що дає змогу розвивати основи міжнародної відповідальності бізнесу та створювати національні моделі відносин. До сукупності визначальних глобальних (міжнародних) ініціатив розвитку соціальної відповідальності належать такі:

- Глобальний договір Організації Об'єднаних Націй (ГД ООН);
- Керівництво для мультинаціональних підприємств Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР);
- Всесвітня рада бізнесу із сталого розвитку (WBCSD);
- Принципи ООН із соціальної відповідальності інвесторів (PRI);
- Глобальні ініціативи зі звітності (GRI);
- Міжнародний стандарт ISO 26 000 «Керівництво із соціальної відповідальності»⁴⁷.

Організація Об'єднаних Націй втілює ініціативу «*Глобальний Договір*» — це кодекс поведінки, розроблений ООН, що складається з десяти принципів у сфері прав людини, зайнятості, навколишнього середовища і боротьби з корупцією. Глобальний договір ООН є найбільшою ініціативою у сфері корпоративної соціальної відповідальності у світі, яка

⁴⁷ Соціальна відповідальність : навч. посібник / О. Є. Кузьмін, О. В. Пирог, Л. І. Чернобай, С. Б. Романишин, Н. О. Вацик. — Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2016. — 328 с.

об'єднує більше ніж 8 000 учасників із близько 130 країн світу. Учасниками організації є компанії, громадські організації, профспілки, асоціації роботодавців. Приєднуючись до ініціативи, усі учасники «Глобального договору» зобов'язуються дотримуватись 10 принципів етичної поведінки у сфері прав людини, трудових відносин, протидії корупції та охорони довкілля. В Україні близько 200 компаній та організацій стали підписантами Глобального договору⁴⁸.

Мережа Глобального договору в Україні 2013 року трансформувалась у новітню форму організації, а саме громадську спілку. Засновниками спілки під назвою «Мережа Глобального договору України» стали компанії ЕУ та Федерація роботодавців України. Спілка відкрита для членства як теперішніх, так і майбутніх підписантів міжнародної ініціативи Глобального договору⁴⁹. Основними напрямками роботи спілки є просування ідей сталого розвитку і значення бізнесу для запровадження соціальної відповідальності; популяризація відповідальних бізнес-практик і партнерство між бізнесом, громадянським суспільством та органами державної влади для сталого розвитку.

Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) — міжнародна організація, членами якої нині є 34 країни; 70 країн мають статус партнерів ОЕСР, беручи участь у всіх сферах її діяльності. За впливом ОЕСР належить до трійки провідних світових економічних установ, поряд із МВФ і Світовим банком⁵⁰.

ОЕСР розробила Керівництво для мультинаціональних підприємств, що пропонує добровільні принципи і стандарти відповідальної поведінки бізнесу в різноманітних сферах: працевлаштування і промислові відносини, права людини, навколишнє середовище, розкриття інформації, боротьба з корупцією, інтереси споживачів, конкуренція та оподаткування. Країни — члени ОЕСР (Швеція, Норвегія, Нідерланди) зобов'язалися впроваджувати ці принципи і стандарти серед компаній, що працюють на їхній території, або вітчизняних компаній, які працюють на інших територіях. Україна не є членом ОЕСР, однак компанії країн — членів ОЕСР працюють на її території.

Головні напрями діяльності ОЕСР:

- надання допомоги країнам-членам для підвищення рівня їхнього економічного та соціального розвитку;

⁴⁸ Національна стратегія КСВ: крок уперед [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://csr-ua.info/csr-ukraine/національна-політика>.

⁴⁹ Мережа Глобального договору ООН в Україні змінює організаційну форму [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentr/news/3195-2013-10-31-11-25-45-merezha-globalnogo-dogovoru-on>.

⁵⁰ Співробітництво в рамках Організації економічного співробітництва та розвитку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/oecd>.

- сприяння економічному зростанню країн, що розвиваються, шляхом надання технічної допомоги;
- налагодження відносин з органами державної влади всіх рівнів країн;
- підтримка зв'язків з іншими міжнародними організаціями для забезпечення ефективної співпраці та співробітництва з регіональними економічними організаціями;
- усунення перешкод в обміні товарами (послугами, роботами);
- надання допомоги у професійній підготовці кадрів у сфері науки й техніки.

Співробітництво між Україною та ОЕСР започатковано 1997 року шляхом підписання Кабінетом Міністрів України та ОЕСР Угоди щодо привілеїв, імунітетів та пільг, які надаються ОЕСР на території України. Угоду було ратифіковано Верховною Радою України в липні 1999 року (Закон України від 07.07.1999 № 850-XIV)⁵¹.

Важливим механізмом координації співробітництва з ОЕСР із 2003 року є Координаційна рада у зв'язках з ОЕСР, спільні засідання якої проводяться на регулярній основі для обговорення актуальних питань двосторонньої співпраці. Головою Координаційної Ради є міністр економічного розвитку і торгівлі України. Представники України беруть участь у заходах, що проводяться ОЕСР для країн, що не є членами цієї організації.

На сьогодні Україна тісно співпрацює з ОЕСР у статусі асоційованого члена. Крім того, ОЕСР проводить регулярні експертні огляди (Peer Review) у країнах-членах. Проведення кожного подібного огляду ОЕСР в Україні сприяє поглибленню співробітництва з ОЕСР. Крім того, огляди мають велике практичне значення, оскільки містять конкретні рекомендації щодо поліпшення державної політики у певній сфері⁵².

Всесвітня рада бізнесу зі сталого розвитку (WBCSD) — міжнародна бізнес-мережа, завданням якої є розвиток більш тісної співпраці між бізнесом, урядом та іншими організаціями, що вивчають питання довкілля і сталого розвитку. WBCSD націлена на реалізацію Цілей сталого розвитку (ЦСР) через шість робочих програм для досягнення систем трансформації: колообіг економіки; міста і мобільність; клімат і енергія; їжа, земля і вода; люди; перебільшення вартості⁵³.

⁵¹ Угода між Кабінетом Міністрів України та Організацією економічного співробітництва та розвитку щодо привілеїв, імунітетів та пільг, наданих Організації [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_010.

⁵² Співробітництво в рамках Організації економічного співробітництва та розвитку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/oesr>.

⁵³ How we drive sustainable development [Electronic resource]. — Available at : <https://www.wbcsd.org>.

WBCSD об'єднує близько 200 провідних мислячих глобальних компаній, котрі зацікавлені у просуванні сталого розвитку. Центральним переконанням таких компаній є те, що сталий бізнес закладено в основу сталого розвитку. Співпраця між компаніями і галузевими секторами — це єдиний варіант побудови безпечного та стійкого світу, де стійкі компанії є більш успішними, процвітання є спільним, а бідність є історією.

Принципи ООН із соціальної відповідальності інвесторів (PRI). Згідно з цими принципами інвестори зобов'язані⁵⁴:

- урахувати екологічні та соціальні аспекти діяльності у процесах інвестиційного аналізу й ухвалення рішень;
- бути активними власниками і включати питання про екологічні та соціальні аспекти до політики і практики власності;
- шукати відповідну інформацію з питань екологічних і соціальних аспектів діяльності стосовно суб'єктів, в які інвестують ресурси;
- сприяти ухваленню і реалізації принципів в інвестиційній сфері;
- співпрацювати для підвищення ефективності роботи в упровадженні принципів;
- звітувати про свою діяльність стосовно впровадження принципів.

На сьогодні 255 інвесторів схвалили принципи PRI та впроваджують їх у свою діяльність. До їхнього числа можна додати 67 компаній чи організацій, що надають консультаційні послуги інвесторам.

Глобальна ініціатива зі звітності (Global Reporting Initiative — GRI) — добровільна міжнародна мережа, яка базується на співробітництві між компаніями, організаціями роботодавців, інвесторів, аудиторів, громадських організацій та інших заінтересованих сторін. Мета GRI — забезпечити організаціям підтримку при підготовці звітності, яка містить інформацію з найбільш важливих питань сталого розвитку і роблять підготовку такої звітності стандартною практикою. До основних завдань GRI (програма 2013 року) належить⁵⁵: забезпечити зручність у користуванні; підвищити технічний рівень документа як основи для підвищення якості розкриття інформації; забезпечити ув'язування з іншими міжнародними стандартами звітності; зробити акцент на істотність при визначенні змісту звітів; дати рекомендації з розкриття питань сталого розвитку при використанні різних форматів звітності, включаючи інтегровані звіти; поліпшити доступ до інформації, яка міститься у звітах шляхом використання формату XBRL (eXtensible Business Reporting Language).

⁵⁴ Соціальна відповідальність : навч. посібник / О. Є. Кузьмін, О. В. Пирог, Л. І. Чернобай, С. Б. Романишин, Н. О. Вацик. — Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2016. — 328 с.

⁵⁵ Скобарев В. GRI G4 – новый шаг в развитии нефинансовой отчетности [Електронный ресурс] / В. Скобарев, Т. Ляховенко // Устойчивый бизнес. — 2013. — № 4. — Режим доступа : <http://csrjournal.com/6847-gri-g4-novyy-shag-v-razviti-inefinansvoy-otchetnosti.html>.

Нині GRI є найбільшою міжнародною ініціативою такого характеру. Понад 5 000 компаній у 60 країнах світу зараз використовують GRI. В Україні тільки чотири компанії готують свої нефінансові звіти за стандартом GRI⁵⁶. Основна мета розроблення нового покоління Керівництва GRI — забезпечити організаціям підтримку при підготовці звітності, яка містить інформацію з найбільш важливих питань сталого розвитку, і роблять підготовку такої звітності стандартною практикою.

Також існують і окремі міжнародні стандарти для підтвердження використання соціально відповідальних підходів у діяльності компаній. Найважливішими серед них є SA 8000, ISO 14001, EMAS та ISO 26000. Ці стандарти забезпечують перелік вимог до налагодження взаємодії між усіма зацікавленими сторонами у процесі здійснення господарської діяльності.

Стандарт SA 8000 (Social Accountability 8000) є стандартом сертифікації компанії, що сприяє розвитку, збереженню та інтеграції загальноприйнятих стандартів у систему управління персоналом. Він передбачає визначення норм і стандартів у таких дев'яти елементах: дитяча праця, примусова праця, гігієна праці та безпека, свобода асоціацій, дискримінація, дисциплінарна практика, тривалість робочого часу, оплата праці та система управління⁵⁷.

Переваги сертифікації за стандартом SA 8000:

- підтверджує зобов'язання компанії із соціальної відповідальності, етичного ставлення до персоналу і відповідності міжнародним стандартам;
- поліпшує менеджмент і підвищує ефективність та продуктивність діяльності компанії;
- дозволяє забезпечити відповідність міжнародним стандартам і знизити ймовірність недбалого ставлення до роботи, поганої репутації і судових розглядів;
- підтримує корпоративну ідеологію, викликає і зміцнює відданість співробітників, замовників та інших зацікавлених осіб;
- дозволяє демонструвати високий рівень соціальної відповідальності при укладенні міжнародних договорів і розширенні бізнесу всередині країни.

ISO 14001 є міжнародним стандартом системи екологічного менеджменту для організацій різних видів, основну увагу якого зосереджено на визначенні екологічних аспектів діяльності організації, відповідних підходів до охорони навколишнього середовища й оцінки найважливіших

⁵⁶ Shape the Future of Reporting [Electronic resource]. — Available at : <https://www.globalreporting.org/network/GOLDCommunity/Pages/Corporate-leadership-group.aspx>.

⁵⁷ Сертифікация SA 8000 социальная ответственность [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.ssgsgroup.com.ua/ru-ru/health-safety/quality-health-safety-and-environment/sustainability/social-sustainability/sa-8000-certification-social-accountability>.

із них. ISO 14001 орієнтований на цикл «Плануй — Виконуй — Перевіряй — Дій». Перевагами відповідності стандарту є⁵⁸:

- зростання довіри замовників, громадськості та компаній, що інвестують у розвиток бізнесу;
- зниження цін на продукцію / послуги завдяки економії енергії та скороченню витрат на матеріали;
- скорочення кількості інцидентів, що негативно впливають на навколишнє середовище, і пов'язаних з ними страхових виплат;
- прискорення процедури отримання дозволів для внутрішньої торгівлі.

Екологічний менеджмент і аудит (EMAS) є добровільною екологічною ініціативою ЄС, що була розроблена для вдосконалення показників організацій у сфері охорони навколишнього середовища. Основне завдання EMAS — визнання й заохочення організацій, що постійно поліпшують свою діяльність у сфері екології і виходять за межі мінімальних зобов'язань, прописаних у законодавстві⁵⁹. Стандарт було створено на основі ISO 14001, проте його вимоги є дещо ширшими, зокрема щодо екологічних законодавчих вимог, екологічних показників, взаємодії із заінтересованими сторонами і залучення співробітників.

ISO 26000 є керівництвом щодо принципів, закладених в основу соціальної відповідальності, основних питань соціальної відповідальності, а також способів інтеграції соціально відповідальної поведінки у стратегії, практики і процеси діяльності організації. Стандарт ISO 26000 є добровільним, він не містить жодних вимог і не розглядається як стандарт, що підлягає обов'язковій сертифікації.

Упровадження і розвиток соціальної відповідальності передбачає визначення органів державної влади, які будуть відповідати за реалізацію окремих положень національної політики соціального розвитку. Досвід іноземних країн щодо формування і розвитку соціальної відповідальності є надзвичайно корисним для України.

Так, в Австрії Федеральне міністерство соціальної безпеки, захисту поколінь і споживачів організувало змагання на рівні федерації та нагороджування підприємств, які упроваджують найкращі рівні можливості та дружню політику щодо до сім'ї. У рамках Ініціативи зі стабільного розвитку Міністерство сільського господарства, лісництва, навколишнього середовища та водопостачання Австрії є координатором низки заходів, які мають безпосередній вплив на політику соціальної відповідальності країни. Австрійська ділова рада зі сталого розвитку разом із Федеральним міністерством соціальної безпеки та

⁵⁸ Стандарт ISO 14001 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.bureauveritas.com.ua/services+sheet/iso-14001-certifikat-ekologicheskyyi-menegment>

⁵⁹ Екологічний менеджмент : навч. посібник / за ред. В. Ф. Семенова, О. Л. Михайлюк. — Київ : Центр навч. літератури, 2004. — 407 с.

захисту поколінь і споживачів, Інститутом інтегративного туризму та розвитку, а також Азійським туроператором узяли участь у проєкті, спрямованому на розвиток Кодексу поведінки щодо захисту дітей від насильства⁶⁰.

У Данії Міністерство економіки та ділових справ разом із Національною радою розвитку бізнесу опублікувало доповідь з Етики в бізнесі. Міністерство соціальних справ розпочало кампанію «Наш спільний інтерес — соціальна відповідальність корпоративного сектору». Датський уряд також підтримує оцінювання рівня забезпечення прав людини (HRIA), розроблене Датським центром із прав людини. Міністерство навколишнього середовища та енергетики видало наказ, який зобов'язав більш ніж 3 000 компаній, що займаються певними видами діяльності (найбільш забруднювальними), звітувати з питань, пов'язаних зі станом навколишнього середовища. Міністерство соціальних справ видало низку керівних принципів звітування із соціальних та етичних питань, орієнтованих на організацію публічного і приватного секторів, які зацікавлені у звітуванні щодо соціального впливу їхньої діяльності⁶¹.

В Японії Міністерство з питань навколишнього середовища встановило фіскальний збір за вуглець, що міститься в пальному, і спрямував отримані гроші на імплементацію заходів проти глобального потепління. Японія також узяла на себе зобов'язання з розвитку СВБ в ООН через Японський банк міжнародної співпраці та Японське Агентство міжнародної співпраці. Деякі компанії реорганізували свої управлінські структури шляхом заснування офісу соціальної відповідальності, який контролює всі питання, пов'язані зі соціальною відповідальністю, що традиційно контролювалися відповідними відділами (такими, як відділ управління навколишнього середовища і відділ інвестицій). Істотна кількість японських корпорацій заснували департаменти соціальної відповідальності, які розповсюджують інформацію зі СВБ, публікуючи звіти і приділяючи особливу увагу зацікавленим партнерам⁶².

У Німеччині Федеральний уряд разом із діловими і соціальними партнерами розпочав Навчальну програму, яка включає візити міністра освіти до компаній з метою підвищення рівня їхньої обізнаності щодо відповідальності. Федеральний уряд упроваджує більш ніж 50 індивідуальних проєктів у сфері екології та справедливої торгівлі. Міністерство громадського здоров'я та соціальної безпеки розпочало ініціативу, спрямовану на підвищення професійних можливостей інва-

⁶⁰ Соціальна відповідальність : навч. посібник / О. Є. Кузьмін, О. В. Пирог, Л. І. Чернобай, С. Б. Романишин, Н. О. Вацик. — Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2016. — 328 с.

⁶¹ Олійник О. Р. Міжнародний досвід розвитку соціальної відповідальності та можливості його використання в Україні / О. Р. Олійник // Інноваційна економіка. — 2015. — № 4.

⁶² Соціальна відповідальність : навч. посібник / О. Є. Кузьмін, О. В. Пирог, Л. І. Чернобай, С. Б. Романишин, Н. О. Вацик. — Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2016. — 328 с.

лідів шляхом навчання, поліпшення кар'єрних можливостей у межах компаній, забезпечення відповідного стану здоров'я робітників протягом тривалого часу.

Уряд Великобританії призначив Міністра з питань соціальної відповідальності. Роль уряду в розвитку соціальної відповідальності — підвищувати рівень обізнаності, виробляти керівні принципи і забезпечувати консенсус в англійських і міжнародних кодексах практики, упроваджувати правові та інституційні рамки соціального звітування та звітування з питань навколишнього середовища і маркування. Консорціум малого бізнесу займається підвищенням рівня обізнаності конкурентних можливостей малого та середнього бізнесу через поліпшення їхнього соціального, економічного і суспільного впливу управлінськими засобами.

Таким чином, відповідно до іноземного досвіду ефективність реалізації концепції соціальної відповідальності бізнесу залежить від підтримки на всіх рівнях управління.

Нині в Європі активно обговорюють питання конкурентної переваги соціально відповідальних компаній. Достатньо цікавим прикладом є порівняння конкурентоспроможності Китаю і Данії. Обидві країни вважаються конкурентоспроможними країнами світу. Данія приділяє багато уваги підтримці СВ, своїм досвідом вона зацікавляє міжнародних партнерів, тому що 96,8 % датських підприємств є малими або середніми, та попри це рівень реалізації корпоративної соціальної відповідальності є дуже високим. Країна має спеціальний урядовий орган з питань СВ, урядову програму, саме Данія ініціювала розроблення і тестування міжнародного стандарту із СВ — ISO 26 000⁶³.

Консалтингова компанія «Reputation Institute» склала рейтинг найбільш соціально відповідальних компаній 2018 року. Лідером рейтингу стала американська компанія «Rolex». На думку експертів «Reputation Institute», вона має кращу репутацію у сфері корпоративної соціальної відповідальності (СВ) у світі згідно з даними 2018 року. Саме ця компанія отримала кращий результат у категоріях «Громадянство», «Робоче місце» й «Управління»⁶⁴.

Отже, ураховуючи досвід розвитку соціальної відповідальності, необхідними умовами реалізації соціальної відповідальності в Україні є:

- розроблення й ухвалення чіткої законодавчої бази стосовно соціальної відповідальності;
- створення органів або відповідальних осіб на рівні державної, місцевої влади і на підприємствах, які б відповідно до законодавства

⁶³ Сторінка спільноти СВБ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.svb.org.ua/contacts>.

⁶⁴ Global RepTrak 100 Research [Electronic resource]. — Available at : <https://www.reputationinstitute.com/global-reptrak-100>.

займалися організацією, упровадженням і контролем за реалізацією принципів соціальної відповідальності;

- підготовка майбутніх спеціалістів вищими навчальними закладами, а також існуючих керівників, менеджерів до освідомлення й ухвалення принципів та цінностей соціальної відповідальності;
- використання зарубіжного досвіду реалізації принципів соціальної відповідальності на практиці.

Дослідження міжнародного досвіду становлення, використання і розвитку СВ є актуальним для України тому, що вітчизняна система господарювання не пройшла у своєму історичному розвитку необхідних етапів, які в західному суспільстві призвели до усвідомлення важливості соціальної відповідальності та результатів її запровадження.

Дослідження міжнародних ініціатив розвитку соціальної відповідальності та їх запровадження є надзвичайно актуальним для України. Адже вітчизняна система господарювання інтегрує ці ініціативи запозичуючи досвід іноземних країн, адаптуючи його під власну систему господарювання. Це забезпечує усвідомлення важливості соціальної відповідальності та результатів її запровадження вітчизняними компаніями, які не долучалися до еволюційних аспектів розвитку цього феномену сучасного життя суспільства.

Висновки до розділу 1

Соціальна відповідальність є комплексним поняттям, що передбачає наявність різноманітних форм і видів взаємозв'язку між зацікавленими сторонами в її здійсненні з метою забезпечення економічної, правової, етичної та філантропічної відповідальності за можливість здійснювати власну діяльність. Соціальна відповідальність є рушієм новітнього розвитку суспільства, що спрямовує його в напрямі взаємоопіки і турботи про навколишнє середовище. Вона є невід'ємним елементом взаємодії між суспільством, державою та окремою особистістю. Проблеми визначення і розуміння сутності соціальної відповідальності є надзвичайно актуальними. Свідченням цього є багатоаспектні дослідження значного кола вітчизняних і зарубіжних учених-економістів. Результати досліджень доводять наявність різних концептуальних основ соціальної відповідальності, зокрема, з позиції корпоративного егоїзму, корпоративного альтруїзму, соціальних вимог, з позиції зацікавлених сторін та з позиції обов'язків. Така багатоплановість соціальної відпо-

відальності є наслідком еволюційних процесів, що відбувалися в системі господарювання, починаючи з кінця XIX століття і донині.

Тенденції розвитку соціальної відповідальності і її практичного застосування показують, що соціальна відповідальність має як етичну, моральну складову та бізнес-складову. У сучасному світі інтенсивної глобальної конкуренції не викликає сумніву, що соціальна відповідальність може бути стійкою лише доти, доки вона сприяє успіхові компанії, виконуючи функції інноваційного механізму суспільного розвитку. Водночас сучасне суспільство, яке відіграє визначальне значення для успіху бізнесу та вимагає уваги до власних потреб та інтересів, зумовлює безперервний розвиток соціальної відповідальності у глобальному аспекті життєдіяльності суспільства. Тиск глобальної конкуренції, безумовно, триватиме, однак, і це сприятиме тому, що «бізнес-кейс» соціальної відповідальності завжди буде в центрі уваги.

Інтеграція соціальної відповідальності в Україні є поступовою, вона стає важливою частиною діяльності суб'єктів господарювання різних форм власності та видів діяльності. Однак мають місце недотримання принципів СВ і порушення потреб зацікавлених сторін через низький рівень суспільної свідомості вітчизняних організацій. Основними причинами цього є політична та економічна кризи розвитку національної системи господарювання. Запровадження рекомендованих заходів СВ дозволить сформувати вітчизняну інноваційну модель соціально відповідальної діяльності організацій і забезпечить її популяризацію на загальнодержавному рівні.

Упровадження і розвиток соціальної відповідальності передбачає визначення органів державної влади, які будуть відповідати за реалізацію окремих положень національної політики соціального розвитку. Досвід іноземних країн щодо формування і розвитку соціальної відповідальності є надзвичайно корисним для України. Адже вітчизняна система господарювання інтегрує ці ініціативи, запозичуючи досвід іноземних країн, адаптуючи його під власну систему господарювання. Це забезпечує усвідомлення важливості соціальної відповідальності та результатів її запровадження вітчизняними компаніями, які ще не долучилися до еволюції розвитку цього феномену сучасного життя суспільства.

**2.1. ЗНАННЄВІ ФАКТОРИ В ЕКОНОМІЦІ:
РОЗВИТОК ПЕРЕДУМОВ
СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ**

Сучасні вітчизняні дослідження з проблематики СВ учені (А. Колот, О. Грішнова, З. Галушко, М. Дейч, О. Плахотний, Л. Шевченко, Е. Коротков, Кузнецова А., З.-М. Задорожний, В. Звонар, О. Гринькевич, О. Цимбал, О. Палій, І. Петрова, В. Петюх, Т. Смовженко, В. Степаненко, І. Топішко, В. Шаповал та ін.) усвідомлюють феномен соціальної відповідальності (СВ) як фундаментальну світоглядну проблему. Червоною ниткою проходять ідеї щодо трактування СВ: як соціально-історичного феномену, проблеми, яка містить світоглядні, ментальні, етичні здобутки суспільства; як важливий соціальний інститут із багаторівневою системою управління на добровільному і довільному порядку дотримання суспільних норм¹; як свідоме виконання обов'язків перед співгромадянами, суспільством, державою у зв'язку із трансформацією системи цінностей, якими володіють окремі громадяни, соціальні групи, інститути, посадові особи органів державної влади і місцевого самоврядування²; як механізм формування, підтримки і вдосконалення, який має здійснювати інтегральний соціальний та економічний вплив на соціум, економіку³; як самостійний економічний феномен,

¹ Дейч М. Є. Становлення та розвиток багаторівневої системи соціальної відповідальності: управлінський аспект : монографія / М. Є. Дейч ; НАН України, Ін-т економіки промисловості. — Донецьк, 2014. — С. 19.

² Грішнова О. А. Соціальна відповідальність в контексті подолання системної кризи в Україні / О. А. Грішнова // Демографія та соціальна економіка. — 2011. — № 1 (15). — С. 32—40.

³ Топішко І. І. Проблеми соціальної відповідальності бізнесу в інноваційній економіці [Електронний ресурс] / І. І. Топішко // Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана»; редкол.: І. М. Репіна (голов. ред.) [та ін.]. — Київ : КНЕУ, 2016. — Вип. 36—37. — С. 134—145. — Режим доступу : <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/21866>.

який передбачає розвиток соціо-економічного розуміння СВ, а саме: її розгляд із позицій економічних мотивів і господарської практики⁴; як усвідомлений організацією і виражений в її рішеннях і діях обов'язок перед соціумом за реалізацію глобальних, національних і регіональних цілей суспільного розвитку⁵. Поширення СВ у глобалізованому світі та в умовах інтелектуалізації економіки і праці стосується збільшення кола суб'єктів СВ: від відповідальності окремої особи до відповідальності суспільства у глобальному масштабі. Соціально відповідальна діяльність у широкому значенні є універсальною формою взаємозв'язку суб'єктів економіки: суспільства, держави, її окремих органів, а також формою їхньої спроможності оцінити наслідки своєї діяльності для суспільного розвитку.

Тож перспективи розвитку українського суспільства та економіки, які пов'язуються з інноваційною чи знанневою економікою, вимагають поглибленого вивчення феномену СВ відповідно до трансформаційних змін у соціумі та економіці, з'ясування особливостей, пріоритетності ціннісних установок суб'єктів СВ, нових механізмів використання у практичній діяльності (наприклад, національна та регіональні інноваційні системи). Фактично йдеться про теоретико-методологічне окреслення нового формату (величини) СВ, який детермінують ціннісні орієнтири та є невіддільним від виробництва, розподілу і використання знань та інновацій.

Реалізація Україною задекларованої стратегії інноваційного розвитку, який має переважно базуватися на нових знаннях та інформації, вимагає зміни акцентів у здійсненні СВ різними суб'єктами: з традиційних компетентностей і відповідальності, характерних для української індустріальної економіки, на оновлений, розширений спектр відповідальності (базуються на сповідуванні нових цінностей), потрібних для подолання ризиків і небезпек при використанні принципово нових, більш прогресивних технологій. Розвинена система національної освіти, вітчизняної науки, інноваційної культури, які у випереджальному режимі мають забезпечувати інтелектуально-креативний супровід виведення українського суспільства на орбіту інноваційного розвитку⁶, формують тло, основу творення нового формату СВ у новітню добу.

⁴ Звонар В. П. Соціальна відповідальність як соціоекономічний феномен: теорія та українські реалії / В. П. Звонар ; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. — Київ, 2018. — 288 с.

⁵ Гринькевич О. С. Управління конкурентоспроможністю вищої освіти в Україні: інституційний аналіз і моніторинг : монографія / О. С. Гринькевич. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. — С. 120.

⁶ Вовканич С. Духовно-інтелектуальний потенціал України та її національна ідея / С. Вовканич. — Львів : ЛБА, 2001. — 540 с.

Започаткована у працях Й. Шумпетера концепція економіки знань отримала, починаючи зі середини 60-х років минулого століття, бурхливий розвиток у працях учених зі світовим ім'ям (Е. Тоффлер, Д. Белл, П. Сорокін, Ф. Махлуп, Д. Стіглер, П. Друкер, М. Кастельс, Й. Масуда, В. Іноземцев та ін.). Їхні наукові ідеї були покладені в основу концепції постіндустріального суспільства, наріжним каменем якої є вільний доступ до наукових знань, їх домінування у творчій праці, набуття знаннями статусу ключового фактору виробництва, перетворення науки й освіти в головну продуктивну силу суспільного розвитку. Зазначені наукові розробки стали поштовхом до появи нових моделей економіки (із середини 90-х років минулого століття): «інформаційної», «мережевої», «інтернет-економіки», «економіки, що базується на знаннях», «економіки навчання», «креативної економіки»⁷).

Вагомий внесок у концепцію економіки знань зробили українські дослідники різних наукових шкіл (С. Вовканич, А. Гальчинський, В. Геєць, С. Давимука, Б. Кваснюк, О. Лапко, Б. Малицький, В. Семиноженко, А. Чухно, Л. Федулова та ін.). Зусиллями провідних інститутів були напрацьовані: Стратегія економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004–2015 роки» (2004 р.). Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (2009 р.), у яких було задекларовано науково обґрунтовану систему стратегічних цілей інноваційного розвитку. В цьому контексті наукові інновації, наукові знання є, з одного боку, «ядром» економіки знань — тієї моделі національної економіки, яка зможе розв'язати соціальні, економічні, технологічні проблеми суспільства на сучасному етапі розвитку. З другого боку, знання, інновації отримують статус новітніх людських цінностей, які посилюють свій мотиваційний вплив у трудовій діяльності інноваційного типу разом із такими цінностями, як: навчання, творчість, володіння інноваційною культурою, інформацією і набутими знаннями⁸. Усвідомлення цих цінностей дозволить здійснювати пошук, продукувати, опрацьовувати, перетворювати, розповсюджувати і використовувати інформацію для отримання і застосування знань, а отже, забезпечувати виробництво інноваційної продукції та послуг.

Червоною ниткою через положення світових концепцій і теорій постіндустріалізму, українські програмні документи державного рівня проходить положення, що знання, інтелект стають визначальним чинником прогресивного розвитку суспільств. Останні для свого інституціонального завершення потребують реалізації трьох пріоритетних

⁷ Крапивний І. В. Концептуальні моделі економіки знань / І. В. Крапивний, О. В. Прокопенко, В. Ю. Школа // Механізм регулювання економіки. — 2015. — № 1. — С. 55–67.

⁸ К обществу знаний : Всемирный доклад ЮНЕСКО [Электронный ресурс] // База данных ЮНЕСКО. — 2005. — 231 с. — Режим доступа : <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843r.pdf>.

видів діяльності: науки, освіти і наукоємного виробництва. По суті, мова про побудову національної інноваційної системи — сукупності законодавчих, структурних і функціональних компонентів (інституцій), які задіяні у процесі створення та застосування наукових знань і технологій, визначають правові, економічні, організаційні та соціальні умови для забезпечення інноваційного процесу⁹.

Досвід економічно розвинутих країн показує, що такий механізм інноваційного розвитку, як НІС, забезпечує розвиток високотехнологічних та наукоємних галузей, знаннєвої економіки загалом і, безумовно, є перспективним і, зрештою, безальтернативним варіантом розвитку і для України, що у світлі теми монографії вимагає більш поглибленого дослідження стану, перспективних дій і механізмів функціонування суб'єктів у цій сфері на засадах соціальної відповідальності. Для інституційного й законодавчого забезпечення і розвитку НІС в Україні за останні 10 років на державному рівні зроблено принаймні чотири спроби.

Питання про формування НІС уперше розглядались на Парламентських слуханнях на тему «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації» 2007 року. Для того, щоб країні розвиватись інноваційним шляхом, потрібно було створити інституційно-законодавче забезпечення і «запустити» механізм саморозвитку, яким є НІС, акцентуючи увагу на пріоритетному розвитку: науки, освіти і наукоємного виробництва¹⁰.

Питання НІС 2009 року були предметом обговорення на Парламентських слуханнях «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010—2020 роки в умовах глобалізації». Тоді Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку національної інноваційної системи на 2009—2013 роки¹¹.

У рекомендаціях Парламентських слухань (лютий 2015 р.) на тему «Про стан і законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави» було зазначено відсутність плану заходів із запровадження Концепції розвитку НІС. На жаль, значна частина положень цього документа, що стосується інноваційного розвитку країни, не виконується

⁹ Концепція розвитку національної інноваційної системи : схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 680-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/680-2009-%D1%80>.

¹⁰ Про Рекомендації Верховної Ради України «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації» : Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2007. — № 46. — Ст. 525. — Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/1244-16/conv?lang=en.

¹¹ Про Рекомендації на тему: «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010—2020 роки в умовах глобалізаційних викликів» : Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 11. — Ст. 72. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2632-17>.

і як результат — найнижчий рівень науково-технічного потенціалу країни за весь період незалежності, занепад НІС, втрата українських наукових шкіл, руйнація матеріально-технічної бази наукових установ, відплив мізків¹².

В Україні в лютому 2018 року пройшли Четверті парламентські слухання на тему «Національна інноваційна система: стан та законодавче забезпечення розвитку», які засвідчили існування гострих проблем у реалізації української моделі національної інноваційної системи (НІС). Укотре громадськість широко обговорила стан і стратегічні напрями інноваційного розвитку України, законодавчого забезпечення формування національної інноваційної системи України¹³. Четверте слухання поставило риторичні запитання: які зміни в інноваційний розвиток зможе внести це громадське обговорення; чи можна сподіватися, що нові механізми інноваційного розвитку, вдосконалення їх законодавчого забезпечення зможуть призупинити стагнаційні процеси в цій сфері? Адже мова не тільки суто про НІС, але загалом про принципи функціонування знаннєвої економіки.

Для дослідження нових процесів і явищ, які притаманні знаннєвій економіці, світовою практикою напрацьована система індикаторів, які відображають рівень розвитку сектору підвищеного попиту на знання і в цілому економіки знань. Система індикаторів включає такі детермінанти: якісну освіту, безперервне навчання, інституційні умови провадження інноваційної діяльності, національну інноваційну систему, інформаційну інфраструктуру, виробництво інновацій, інтелектуальну власність, науково-дослідні роботи та інновації, інші¹⁴. Зазначені детермінанти (компоненти) через підсистему генерації знань (наукові, науково-освітні, науково-дослідні заклади, венчурні фірми та інші установи, які проводять НДДКР і продукують нові знання) та підсистему застосування і комерціалізації знань (упровадження інновацій, виготовлення наукомісткої продукції) формують зв'язки ринку знань із національною інноваційною системою¹⁵.

Практика використання таких індикаторів показує, що вони постійно вдосконалюються і розвиваються. Міжнародні організації (Інститут ста-

¹² Про Рекомендації на тему: «Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави»: Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. — 2015. — № 16. — Ст. 117. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/182-19>.

¹³ Парламентські слухання «Національна інноваційна система: стан та законодавче забезпечення розвитку» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=3878>.

¹⁴ Подлужна Н. Методологічні особливості оцінювання економіки знань / Н. Подлужна // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Економічні науки. — 2016. — Вип. 42 (1). — С. 41—50.

¹⁵ Семів Л. Аспекти взаємозв'язку національної інноваційної системи та ринку знань в контексті економічної безпеки / Л. Семів, О. Вйонцек // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2013. — Вип. 1. — С. 132—141.

тики ЮНЕСКО, Євростат, Інститут Світового банку, ОЕСР, Міжнародний союз електрозв'язку та інші¹⁶) здійснюють методологічну та аналітичну роботу щодо розроблення спеціальних композитних індексів, таких як: індекс економіки знань (Світовий банк), індекс суспільства знань (Департамент економічного і соціального розвитку Секретаріату ООН) і глобальний індекс економіки знань (Європейська економічна комісія ООН)¹⁷. Наприклад, у підході Світового банку до оцінки економіки знань визначено розробку довгострокових стратегій, які мають базуватися на чотирьох складових: економічні стимули та інституційний режим; освічені та кваліфіковані працівники; ефективна інноваційна система; сучасна інформаційна інфраструктура¹⁸. Реалізація цих стратегій буде можлива через створення правових, економічних, організаційних і соціальних умов для здійснення інноваційного процесу.

Світовою організацією OECD (Організація економічної співпраці та розвитку) запропоновано систему індикаторів¹⁹, які формують основу для порівняння рівнів і динаміки інноваційного розвитку країн та засвідчують певний рівень залучення й упровадження знанневих факторів у національну економіку. Зазначимо, що в Україні за час державної незалежності зусиллями державних, приватних, громадських, міжнародних та інших інституцій проводилась активна діяльність щодо розроблення і запровадження механізмів інноваційного розвитку, що знайшло відображення в низці стратегій різних років, ухвал парламентських слухань, ухваленні концепцій тощо. Але якою є ситуація у сфері залучення знанневих факторів в економіку України принаймні за останні п'ять — сім років? Відповідь на це питання отримуємо, розглянувши особливості залучення знанневих факторів в економіку України в розрізі окремих індикаторів рівня розвитку сектору підвищеного попиту на знання (*табл. 2.1*).

Порівняльний аналіз залучення і використання знанневих факторів в економіку України (за окремими індикаторами рівня розвитку сектору попиту на знання) засвідчує незадовільний стан процесів і явищ у сфері інноваційного розвитку країни. Тоді як випереджувальний розвиток світової науки забезпечує зростання коштів на науку з 2007 року до 2013-го в розмірі 30,7 %, відповідно зростання глобального ВВП становить 20 %.

¹⁶ Жукович І. А. Інтегральні індекси у вимірюванні економіки знань за методологією Світового банку / І. А. Жукович // Статистика України. — 2013. — № 1. — С. 47—54.

¹⁷ Подлужна Н. Методологічні особливості оцінювання економіки знань / Н. Подлужна // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Економічні науки. — 2016. — Вип. 42 (1). — С. 18—19.

¹⁸ Жукович І. А. Інтегральні індекси у вимірюванні економіки знань за методологією Світового банку / І. А. Жукович // Статистика України. — 2013. — № 1. — С. 48.

¹⁹ The Knowledge-based Economy. Organisation for economic co-operation and development [Electronic resource]. — Available at : <http://www.oecd.org/sti/scitech/1913021.pdf>.

**Сучасні тенденції розвитку сектору підвищеного попиту на знання
в Україні за окремими індикаторами OECD**

Індикатори OECD	Основні тенденції розвитку
Розвиток високо-технологічного сектору, його питома вага у продукції обробної промисловості та послугах; інноваційна активність	У розвинених країнах (США, Канада, Японія, країни ЄС, крім Португалії і Греції) частка високотехнологічних галузей становить 25—40 %. У країнах, що розвиваються, цей показник становить менше ніж 10 %, за винятком Республіки Корея, Малайзії і Сінгапуру, де він займає 20—50 %. За 2011—2016 рр. частка високотехнологічних галузей у промисловості України зменшилася з 13 до 9 %, втрачено близько 18 % промислового виробництва країни²⁰. Упродовж 2014—2016 рр. частка підприємств, які займалися інноваційною діяльністю, за рекомендованими видами економічної діяльності становила 18,4 %, у т. ч. здійснювали технологічні інновації — 11,8 %, нетехнологічні — 13,4 %²¹. А 2016 року 56 % усіх малих і середніх підприємств Євросоюзу були інноваційними. Серед європейських країн найбільша кількість інноваційних малих і середніх підприємств у Фінляндії (72 %), найменша — в Угорщині (44 %) ²².
Розмір інвестицій у сектор знань (суспільний і приватний), включаючи витрати на вищу освіту, наукові дослідження і дослідно-конструкторські розробки, а також у розроблення програмного забезпечення	Для забезпечення стимулювання конкурентоспроможності ЄС у світі одним із п'яти цільових завдань Стратегії «Європа 2020» є збільшення наукоємності ВВП до 3 % до 2020 року. Держави — члени ЄС 2014 року витратили близько 283 млрд євро на виконання ДіР, частка яких у ВВП становила 2,03 %, що значно вище від даних 2004-го (1,76 %). Щодо інших країн із розвиненою економікою, то наукоємність ВВП у ЄС була значно нижчою, ніж у Південній Кореї (4,15 % у 2013 р.) та Японії (3,47 % у 2013 р.), нижчою, ніж у Сполучених Штатах (2,81 % у 2012 р.) і майже на рівні Китаю (2,08 % у 2013 р.). Для України питома вага витрат на виконання наукових досліджень і розробок у ВВП (за даними Евростату) 2016 року становила 0,48 % (2010 р. — 0,75 %), 2017 року відповідно 0,45 %²³, що свідчить про втрачання наукою здатності виконувати економічну функцію. Тоді як в ЄС-28: 2010 року — 1,93 %, 2015 і 2016 рр. — 2,03 %²⁴.

²⁰ Білоцерківський О. Б. Прогнозування розвитку високотехнологічного сектору економіки України / О. Б. Білоцерківський // Економіка і суспільство. — 2017. — Вип. 11. — С. 573—577.

²¹ Наукова та інноваційна діяльність в Україні : стат. зб. [Електронний ресурс] / [відп. за вип. О. О. Кармазіна] ; Держ. служба статистики України. — Київ : Консультант, 2018. — С. 109. — Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

²² Survey on the access to finance of enterprises (SAFE) : Analytical Report 2016 [Electronic resource]. — Available at : http://ec.europa.eu/growth/access-to-finance/data-surveys_en.

²³ Здійснення наукових досліджень і розробок у 2017 році : доповідь [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

²⁴ Наукова та інноваційна діяльність України : стат. збірник [Електронний ресурс]. — Київ, 2017. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Індикатори OECD	Основні тенденції розвитку
	Держава має забезпечувати бюджетне фінансування наукової та науково-технічної діяльності (крім видатків на оборону) у розмірі, не меншому, ніж 1,7 % ВВП. Для України частка фінансування витрат у 2010—2016 роках на виконання наукових і науково-технічних робіт за рахунок коштів організацій підприємницького і державного секторів, сектору вищої освіти, приватного неприбуткового сектору, іноземних джерел у загальному обсязі витрат засвідчує: зростання частки підприємницького сектору з 23,8 до 36,9 %; скорочення державного сектору із 49,5 до 39,3 %; збереження сектору вищої освіти на сталому рівні — 0,2 % витрат; приватний неприбутковий сектор — нуль; скорочення коштів іноземних джерел з 25,8 до 22,1 %²⁵. Частка витрат у 2010—2015 роках на виконання наукових і науково-технічних робіт за рахунок коштів організацій підприємницького і державного секторів, сектору вищої освіти, приватного неприбуткового сектору, іноземних джерел у загальному обсязі витрат для України засвідчує: зростання частки підприємницького сектору з 55,4 до 61,9 %; скорочення державного сектору з 38,1 до 31,8 %; скорочення сектору вищої освіти — 6,5 до 6,3 %; приватний неприбутковий сектор — нуль²⁶. Частка підприємств, які займалися інноваційною діяльністю і 2015 року витрачали кошти на придбання машин, обладнання та програмного забезпечення — 56,7 %; 2016-го — 70,7 %²⁷.
Кількість зайнятих у сфері науки та високих технологій	За 2010—2016 роки кількість працівників, що задіяні у виконанні наукових досліджень і розробок, скоротилася з 182,5 до 122,5 тис. осіб, або на 49,0 %, у т. ч. дослідників — на 32,6 %. Частка виконавців НДР (дослідників, техніків і допоміжного персоналу) 2016 року в загальній кількості зайнятого населення України становила 0,60 %, у тому числі дослідників — 0,39 %. За даними Євростату, 2014 року найвищою ця частка була в Данії (3,07 і 2,09 %), Фінляндії (2,95 і 2,12 %), Норвегії (2,73 і 1,90 %), Нідерландах (2,18 і 1,29 %) та Словенії (2,12 і 1,23 %); найнижчою — у Румунії (0,48 і 0,31 %), на Кіпрі (0,69 і 0,50 %), у Туреччині (0,76 і 0,65 %) та Болгарії (0,77 і 0,54 %). За 2010—2016 роки кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок, скоротилася з 182 484 особи до 122 504 особи, тобто на 32,9 %. За секторами економіки найбільше скорочення торкнулося працівників у секторі вищої освіти — на 41,3 %, у підприємницькому секторі — на 36,0 %. За 2010—2015 роки кількість виконавців — кандидатів наук скоротилася на 29,8 %, докторів — на 20 %²⁸.

²⁵ Наукова та інноваційна діяльність України : стат. збірник [Електронний ресурс]. — Київ, 2017. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

Індикатори ОЕСД	Основні тенденції розвитку
Обсяг і структура венчурного капіталу як основного джерела фінансування нових високо-технологічних фірм	Вартість активів венчурних фондів в Україні, незважаючи на загальноекономічне зниження економічної активності, продовжує зростати. Станом на кінець вересня 2016 року з 1 127 ІСІ (інститут спільного інвестування), які досягли нормативу мінімального обсягу активів, 990 були венчурними фондами (87,8 % від загальної кількості). Протягом останніх п'яти років вартість активів венчурних фондів зросла на 67 % і на кінець третього кварталу 2016 року становила 244,785 млн грн (96,5 % від загальної вартості активів ІСІ). Українські венчурні фонди, на відміну від європейських фондів, не націлені на інвестиції в інноваційні проекти та високотехнологічні галузі економіки. Більшість із венчурних фондів використовуються як інструмент спільних інвестицій та оптимізації оподаткування в будівельному, фінансовому та аграрному секторах ²⁹ .
Участь приватного капіталу у фінансуванні НДДКР	Невтішну картину залучення інвестицій бізнесу в науково-технічну сферу в Україні засвідчують дані за 2010—2016 роки: кількість організацій, які здійснювали наукові дослідження в підприємницькому секторі, зменшилась із 610 до 366 од., або на 40,0 %. Їхня частка 2010 року в загальній кількості організацій, які здійснювали НДДКР, скоротилась з 31,7 % у 2010 р. до 30,2 %. Якщо 2010 року фінансування внутрішніх витрат на виконання наукових досліджень і розробок за рахунок коштів організацій підприємницького сектору становило 15,3 %, то 2015-го — 15,6 % ³⁰ . Отже, інноваційна активність вітчизняних промислових підприємств залишається на вкрай низькому рівні, тоді як потенціал корпоративного сектору використовується недостатньо. Тож очевидним при виконанні НДДКР є необхідність (за досвідом зарубіжних країн) широко використовувати механізми державно-приватного партнерства; підняти статус приватного сектору у фінансуванні НДДКР; створювати і фінансувати венчурні підприємства, широко використовувати венчурні фонди для захисту інтересів держави і бізнесу у сфері НДДКР.
Структура витрат на НДДКР за стадіями наукових досліджень	На думку фахівців, оптимальним співвідношенням між стадіями дослідження (фундаментальні — Ф, прикладні дослідження і розробки — П, науково-технічні розробки — Р) є такою: Ф : П : Р = 15 : 25 : 60. В Україні — 65 : 31 : 4. Доцільно переглянути тематики досліджень у бік збільшення робіт прикладного спрямування, насамперед тих, що виконуються в рамках програмно-цільового фінансування, оскільки частка видатків на такі роботи залишається неприпустимо малою ³¹ .

²⁹ Носова Є. А. Сучасний стан та особливості функціонування венчурних інвестиційних фондів в Україні [Електронний ресурс] / Є. А. Носова, Д. Б. Могге // Ефективна економіка. — 2017. — № 3. — Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5491>.

³⁰ Наукова та інноваційна діяльність України : стат. збірник [Електронний ресурс]. — Київ, 2017. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

³¹ Стан розвитку науки і техніки, результати наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій за 2014 рік : аналітична довідка [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України, Український інститут науково-технічної і економічної інформації. — Київ, 2015. — 208 с. — Режим доступу : <https://mon.gov.ua/storage/app/.../stan-rozvitku-nauki-i-tekhniki-ta-rezultativnist.pdf>.

Індикатори OECD	Основні тенденції розвитку
Міжкрайнові потоки знань, а також міжнародна співпраця в галузі науки та інновацій	Міжнародна наукова співпраця здійснюється в рамках міждержавних і міжвідомчих угод про науково-технічну співпрацю, в яких можуть брати участь наукові організації, громадські об'єднання науковців, окремі науковці і фахівці за фінансової підтримки з коштів державного бюджету України, країн-партнерів, різних міжнародних грантів коштів добродійних і громадських фондів. Міжнародна наукова співпраця включає: обмін науково-технічною інформацією і даними; спільні фундаментальні дослідження і прикладні розробки, здійснюється як за допомогою організованих науково-дослідних програм і структур, так і за допомогою неформальних контактів між ученими. За період 2010—2015 рр. частка працівників, які виїжджали за кордон з метою проведення наукових досліджень, скоротилась на 38,1 %; частка науковців, які користувались грантом, зменшилась на 5,3 %; частка проведених міжнародних конференцій, семінарів зросла на 5,5 %; кількість грантів, отриманих від міжнародних фондів, зросла на 9,2 %³².
Посилення кооперації між фірмами, науково-дослідними організаціями та університетами	У розвинених країнах інноваційний розвиток стає можливим завдяки тісній співпраці між університетами, підприємствами і державою, побудованій на основі моделі «потрійної спіралі» Г. Іцковіца. Ця модель описує механізм взаємозв'язку університетів, бізнесу та держави і характеризує роль кожного з інститутів у розвитку інновацій³³. В Україні через недостатній рівень професійної підготовки підприємців, власників, менеджерів, випускників вишів; брак кваліфікованих консультацій, рівного доступу до інформаційної підтримки тощо розвиток кооперації університетів і підприємств як одне з актуальних завдань розвитку економіки, засноване на знаннях, перебуває на початковому етапі становлення.
Мобільність учених та інженерів, особливо студентів, які виїжджають навчатися в інші країни	У 2014—2015 роках частка наукових працівників, які виїжджали за межі України, скоротилась на 3,3 % (із 7 316 до 7 077 осіб). За секторами діяльності домінує мобільність науковців із сектору вищої освіти, відповідно 55,6 і 48,0 %³⁴. Станом на 2015/2016 навчальний рік кількість українських студентів на навчанні за кордоном становила 66 668 осіб. Найбільш привабливими для навчання залишаються Польща, Німеччина, Росія, Канада, Італія, Чехія, США, Іспанія, Австрія, Франція та Угорщина. Динаміка зростання з 2009 року до 2016-го становила 176 %.

³² Наукова та інноваційна діяльність України : стат. збірник [Електронний ресурс]. — Київ, 2017. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

³³ The Global Competitiveness Report 2015—2016 [Electronic resource]. — Available at : ukrstst.gov.ua ; <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2015-2016>.

³⁴ Наукова та інноваційна діяльність України : стат. збірник [Електронний ресурс]. — Київ, 2017. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Індикатори ОЕСД	Основні тенденції розвитку
	Кількість українських громадян, які навчаються за кордоном на PhD-програмах, за даними з 14 країн станом на 2015/2016 н. р. становила понад 1 600 українців (без даних про навчання українських студентів у США, Канаді та Великобританії, які гіпотетично приваблюють молодих українських науковців не менше, ніж Франція або навіть Німеччина). Облік студентів, які повертаються після навчання за кордоном, в Україні, на жаль, не ведеться ³⁵ .
Збільшення обсягу фінансових операцій, у т. ч. прямих іноземних інвестицій	За 2010—2017 роки прямі інвестиції в Україну зросли з 38 992,9 млн дол. США до 39 144,0 млн дол. США. У той період найбільший приплив іноземних інвестицій був у 2013—2014 роках, відповідно 51 705,3 млн дол. США і 53 704,0 млн дол. США. У наступні роки відбувалося падіння обсягу прямих інвестицій (2015 р. — 40 725,4 і 2016 р. — 36 154,5 млн дол. США) та поступове зростання їхнього обсягу — з 2017 року ³⁶ .
Розповсюдження ІКТ, широке використання персональних комп'ютерів	В Україні кількість Інтернет-користувачів на 100 жителів 2013 року становила 41,8 (за рівнів в європейських країнах: 80,62 — Австрія; 82,17 — Бельгія; 90,63 — Німеччина; 91,51 — Фінляндія; 94,78 — Швеція). Кількість мобільних телефонів на 100 українських жителів — 138,6, тоді як в Австрії — 156,23; Бельгії — 145,19; Німеччині — 127,12; Фінляндії — 171,57; Швеції — 124,4; Латвії — 228,4 ³⁷ .
Частка високотехнологічних галузей обробної промисловості і високотехнологічних послуг	Статистична служба ЄС (Євростат) виділяє чотири основні групи високотехнологічних послуг: 1. Високотехнологічні послуги (у сфері інформатизації та послуги у сфері досліджень і розробок); 2. Наукоємні ринкові (послуги у сфері авіаційного та водного транспорту, послуги, пов'язані з нерухомістю та послуги здавання в оренду); 3. Наукоємні фінансові (послуги фінансового посередництва, страхові послуги тощо); 4. Інші наукомісткі (освітні послуги, послуги у сфері охорони здоров'я, соціальні послуги, послуги у сфері відпочинку і розваг, культури та спорту) ³⁸ . Основними високотехнологічними напрямками для України є: розвиток інноваційної екосистеми; розвиток ІКТ; застосування ІКТ в АПК, енергетиці, на транспорті та у промисловості; високотехнологічне машинобудування; створення нових матеріалів; розвиток фармацевтичної та біоінженерної галузі; аерокосмічна галузь як окремий напрям.

³⁵ Стадний Є. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи [Електронний ресурс] // CEDOS. — 2017. — 19 грудня. — Режим доступу : <https://cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>.

³⁶ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/zd/inv_zd/tz_opi/tz_opi_u.zip.

³⁷ Там само.

³⁸ Офіційний сайт Статистичної служби Європейського Союзу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ec.europa.eu/eurostat>.

Індикатори OECD	Основні тенденції розвитку
	Поточна модель функціонування та державного регулювання економіки не забезпечує належних стимулів для створення і розвитку високотехнологічних виробництв в Україні. Високотехнологічні галузі формують: 6 % ВВП та 5,5 % експорту. Наукоємність ВВП (витрати на виконання наукових досліджень як частка від ВВП в Україні) становить 0,77 % ³⁹ .
Зростання частки високо-технологічної продукції у товарообміні між країнами, позитивне сальдо провідних країн у торгівлі високо-технологічною продукцією	Сьогодні експортний потенціал України має сировинну спрямованість, що обмежує можливості використання власних конкурентних переваг. У структурі зовнішньої торгівлі України найбільша частка високо-технологічної продукції припадає на машинобудування (наявність від'ємного сальдо торговельного балансу). Домінує експорт високотехнологічних послуг за рахунок розвитку сектору ІКТ. Обсяг послуг сектору ІКТ 2016 року становив 16,7 % від загального обсягу експорту і значно перевищив частку імпорту цього ж виду послуг більше ніж удвічі. Експорт ІТ-послуг 2017 року займав третє місце за обсягами доходів від експорту і становив 16,3 %. Інші види високотехнологічних послуг у структурі зовнішньої торгівлі послугами: послуги дослідження та розробки — 1,2 %, наукові та технічні послуги — 1,9 % ⁴⁰ .
Прискорене патентування результатів нових розробок і винаходів у сфері високих технологій	В Україні станом на 1 січня 2018 року всього видано 518 701 охоронний документ, з них 120 731 патент на винаходи, 122 333 патенти на корисні моделі, 36 013 патентів на промислові зразки, 236 469 свідоцтв на знаки для товарів і послуг, 13 свідоцтв на топографії ІМС. Зареєстровано 3 112 кваліфікованих зазначень походження товарів і 30 свідоцтв на право використання зареєстрованих кваліфікованих зазначень походження товарів ⁴¹ . Однак більшість захищених охоронними документами об'єктів патентного права у виробництві не використовуються і припиняють свій життєвий шлях відразу ж після розроблення й отримання правової охорони, хоч і зберігають незначну вірогідність їхнього використання в майбутньому. Процвітає несанкціонований «витік» винаходів, активізується так звана патентна міграція за кордон ⁴² .

³⁹ Стратегія розвитку високотехнологічних галузей до 2025 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=8b96d8a1-8009-4c0e-a7d5-a7d96a2a7072>.

⁴⁰ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/zd/ztp_kv/ztp_kv_u/ztp_kv_12m2017_u.html.

⁴¹ Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁴² Чижевський Б. Інноваційний розвиток: чому відсутня політична воля та запроваджуються виконавча і фінансова блокади? / Б. Чижевський, М. Шевченко // Голос України. — 2016. — 21 червня. — Режим доступу : <http://www.golos.com.ua/article/272892>.

У вказаний період у світі спостерігається зростання кількості дослідників і наукових публікацій, відповідно 21 і 23 %. Як результат збільшення видатків на науку розвиненими країнами забезпечило 80—90 % зростання їхнього ВВП⁴³. Натомість наукоємність ВВП в Україні за роки незалежності скоротилась у чотири рази і 2015 року становила 0,6 %. З урахуванням високого рівня тінізації української економіки наукоємність реально не перевищує 0,4 % ВВП⁴⁴.

За останні роки, у період декларації курсу на євроінтеграцію, «державна влада практично відійшла від основних принципів розвитку ЄС, що задекларовані Лісабонською стратегією та розвинені у Стратегії «Європа 2020» (ініціатива «Інноваційний союз»), Дублінській декларації 2013 року (Відкриті інновації 2.0), Європейській хмарній ініціативі, Стратегії єдиного цифрового ринку»⁴⁵. У результаті, як справедливо вважає академік НАН України В. М. Геєць, «ідея економіки, заснованої на знаннях, рушійною силою котрої є інновації, в українському суспільстві була значною мірою дискредитована через неефективні та непослідовні дії влади й анонсування заходів, які так і не було втілено в життя»⁴⁶. До цих дій учений відносить постійні реорганізації органів державної влади, які відповідали за реалізацію науково-технічної та інноваційної політики, відсутність збалансованості, узгодженості між інноваційною, технологічною та промисловою політиками. Висловлені думки вказують на нагромадження проблем у практиці соціальної відповідальності у сфері інноваційного розвитку на всіх рівнях управління, починаючи з державного.

Сьогодні наша держава перебуває у процесі виходу з економічної кризи, визначилася з Європейським вектором розвитку. На фоні загострення політико-економічної ситуації у країні, воєнних дій на Сході України, наростання економічних диспропорцій у розвитку окремих регіонів постає питання про те, чи маємо ми ресурси, можливості для включення і використання знанневих факторів для зростання показника, який характеризує здатність економічної системи функціонувати з належною ефективністю в наявних економічних умовах. Використовуючи статистичний метод, побудуємо моделі і за їхньою допомогою оцінимо, як зміни в інституційних, технологічних, економічних, соціальних умо-

⁴³ UNESCO science report, towards 2030 : executive summary [Electronic resource] / UNESCO. — 2015. — Available at : <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002354/235407r.pdf>.

⁴⁴ Наукова та інноваційна діяльність України : стат. збірник [Електронний ресурс]. — Київ, 2017. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁴⁵ Чижевський Б. Інноваційний розвиток: чому відсутня політична воля та запроваджуються виконавча і фінансова блокади? / Б. Чижевський, М. Шевченко // Голос України. — 2016. — 21 червня. — Режим доступу : <http://www.golos.com.ua/article/272892>.

⁴⁶ Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. ; НАН України. — Київ, 2015. — С. 8.

вах у країні, які відображені у знанневих показниках, позначаються на макроекономічному показнику, чи сприяють пришвидшенню або сповільненню інноваційного розвитку. Статистичні параметри розрахованих моделей впливу знанневих факторів на продуктивність праці можна інтерпретувати як індикатори динаміки інноваційних змін у країні в період виходу з фінансово-економічної кризи.

Тенденції розвитку українські сектору підвищеного попиту на знання опосередковано відображаються у зміні показника продуктивності праці на макрорівні — показника, який характеризує здатність економічної системи функціонувати з належною ефективністю в наявних економічних умовах. Вплив знанневих факторів 2008 року⁴⁷ був: більш виразним на етапі виробництва знань і розповсюдження знань у частині надання освітніх та науково-технічних послуг; майже невідчутним — на етапі передачі знань та їх використанні в національній економіці. Статистичні моделі, за даними 2015 року⁴⁸, характеризують суттєве зниження віддачі освіти, науки, інноваційної діяльності в економіку України.

Показник-фактор	Статистичні моделі та статистична оцінка зв'язку	
	2008 р.	2015 р.
Кількість працівників наукових організацій, тис. осіб (виробництво знань, x_4)	$Y = 1\,470,9 \cdot x_4 + 13\,625$ $R^2 = 0,8315$	$Y = 3,036 \cdot x_4 + 37\,081$ $R^2 = 0,8$
Фінансування наукових і науково-технічних робіт за рахунок коштів державного бюджету, підприємств, організацій України та іноземних держав, тис. грн (виробництво знань, x_{11})	$Y = 0,0449 \cdot x_{11} + 13\,081,0$ $R^2 = 0,7393$	$Y = 0,023 \cdot x_{11} + 38\,727,5$ $R^2 = 0,806$
Кількість виїздів наукових працівників за межі України (стажування, навчання, підвищення кваліфікації, викладацька робота, проведення наукових досліджень, осіб) (розповсюдження знань, x_{12})	$Y = 11,639 \cdot x_{12} + 12\,715$ $R^2 = 0,7656$	$Y = 59,31 \cdot x_{12} + 33\,366,7$ $R^2 = 0,64$

⁴⁷ Семів Л. К. Трудова діяльність в економіці знань: підходи до оцінки впливу знанневих факторів / Л. К. Семів, У. Є. Гузар // Регіональна економіка. — 2011. — № 3. — С. 131—140.

⁴⁸ Розраховано за: Наукова та інноваційна діяльність України : стат. збірник [Електронний ресурс]. — Київ, 2016. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua> ; Наукова та інноваційна діяльність України : стат. збірник [Електронний ресурс]. — Київ, 2010. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Кількість науковців, які користувались грантом, осіб (розповсюдження знань, x_{14})	$Y = 23,851 \cdot x_{14} + 14\,057$ $R^2 = 0,6215$	$Y = 74,611 \cdot x_{14} + 37\,322,7$ $R^2 = 0,39$
Обсяг прямих іноземних інвестицій на 1 особу, дол. (використання знань x_{17})	$Y = 10,22 \cdot x_{17} + 12\,993$ $R^2 = 0,8464$	$Y = 20,78 \cdot x_{17} + 37\,345,72$ $R^2 = 0,858$
Кількість промислових підприємств, які займалися інноваційною діяльністю, од. (використання знань, x_{19})	$Y = 702,29 \cdot x_{19} + 8\,341,4$ $R^2 = 0,1334$	$Y = 811,56 \cdot x_{19} + 23\,406,29$ $R^2 = 0,387$
Кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації, од. (використання знань, x_{20})	$Y = 1\,060,6 \cdot x_{20} + 6\,066,5$ $R^2 = 0,2149$	$Y = 993,0 \cdot x_{20} + 21\,438,27$ $R^2 = 0,42$

Розрахункові значення коефіцієнтів множинної детермінації (R^2) засвідчують, що досліджуваний вплив факторів на змінну Y є статистично значимим чи статистично незначимим. Їхня інтерпретація є такою: факторна ознака забезпечує змiну результуючої функції тільки на величину R^2 . Вплив усіх інших ознак становить $\sqrt{1 - R^2}$. За таких умов за розрахованими коефіцієнтами регресії можна аналізувати вплив знанневих факторів на продуктивність праці. Коефіцієнти побудованих рівнянь парних регресій є статистично значимими за критерієм Стюдента.

Статистичні параметри розрахованих моделей дають можливість оцінити внесок знанневих факторів у динаміку макроекономічного показника (продуктивність праці), а відтак зробити висновок щодо стану інноваційного розвитку суспільства та економіки. Причиною того, що параметри моделі характеризують невисоку динаміку впливу змін у сфері освіти, науки, інновацій на ВВП, на думку вчених⁴⁹, є те, що технологічний розвиток відбувався і відбувається в тих видах діяльності, конкурентоспроможність яких в основному залежить від використання екстенсивних факторів виробництва і потребує відносно невисокого рівня інноваційної активності (переважає сировинна спрямованість економіки).

Підсумовуючи, зазначимо, що відхід держави від політики інноваційного розвитку, процеси руйнації освіти і науки, загалом зниження рівня інноваційного розвитку, кризовий стан наукової сфери України, а саме: зменшення кількісного складу науковців наукових та освітніх установ і катастрофічне скорочення фінансування наукових та науково-технічних робіт з усіх джерел (коштів підприємств, організацій України та іноземних держав) вимагає політичної волі уряду. Для того, щоб остаточно

⁴⁹ Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. ; НАН України. — Київ, 2015. — С. 8.

не втратити реальні та потенційні ресурсні можливості для інноваційного розвитку і побудови НІС, варто упровадити модель економіки країни на базі знань, активізувати в цих сферах механізм соціальної відповідальності. Потрібно посилити соціально відповідальні дії відповідальних посадових осіб на рівні міністерств, відомств, органів державного і регіонального управління, суб'єктів на міжфірмовому, міжгалузовому і міжсекторному рівнях, а також на рівні підприємств та окремих громадян.

2.2. СУЧАСНІ РЕАЛІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ У СВІТЛІ КОНЦЕПЦІЇ «ТРИКУТНИК ЗНАНЬ»

Вирішення стратегічних завдань соціально-економічної модернізації України є невіддільним від синергії структурних, технологічних, інституційних змін в економіці, для здійснення яких світовим науковим співтовариством напрацьовано стратегію «трикутник знань». Реалізація цієї стратегії дозволить забезпечити «підвищення конкурентоспроможності європейського ринку товарів та послуг, істотного збільшення кількості інтелектуально наповнених робочих місць за рахунок гармонізованої взаємодії трьох складових так званого «трикутника знань», а саме — освіти, досліджень та інновацій»⁵⁰.

На міжнародному рівні ідейні засади «трикутника знань» містяться у Звіті ЮНЕСКО «До суспільств знань» (2005 р.), зокрема у розділах «Майбутнє вищої освіти», «Революція в науці?», «Наука, громадськість і суспільство знань». В європейському контексті ідея «трикутника знань» означає найтісніший зв'язок вищої освіти, дослідницької діяльності та технологічних інновацій у країнах Європейського Союзу. Зазначені процеси визначають «центральну роль університетів у розвитку європейського культурного виміру», лежать в основі формування загальноєвропейського простору вищої освіти (ЕНЕА) і загальноєвропейського простору наукових досліджень (ЕРА). Для успішного функціонування «трикутника знань» (освіта — дослідження — інновації) увага Європейської комісії приділяється детальному аналізу виконання програми «Освіта і підготовка 2010» (започаткована 2002 року), особливо тієї частини, що стосується модернізації вищої школи і розвитку неперервної освіти⁵¹.

⁵⁰ Згуровський М. Дослідницькі університети: шанс для Європи / М. Згуровський // Дзеркало тижня. — 2006. — Вип. 30. — 13 жовтня.

⁵¹ Европейский Союз: факты и комментарии. Декабрь 2006 — март 2007 [Электронный ресурс]. — Москва : Ассоциация европейских исследований, 2003. — Вып. 47. — Режим доступа : <http://www.aes.org.ru/rus/fact7.htm>.

На Європейському континенті 2010 року була ухвалена Стратегія «Європа 2020», яка мала сприяти виходу з фінансово-економічної кризи через зростання рівня витрат на НДДКР, подолання ринкових бар'єрів і найповніше використання інформаційно-комп'ютерних технологій.

Доповідь ЮНЕСКО про науку: на шляху до 2030 року⁵² містить широку панораму змін після 2010-го, що відбулися під впливом соціально-економічних, геополітичних і екологічних тенденцій і які сприяли формуванню сучасної політики у сфері науки, технологій та інновацій. У документі зазначено, що незмінними залишаються наміри урядів щодо збільшення частки фінансування НДДКР у ВВП, збільшення академічної мобільності, зростання міжнародних наукових зв'язків, активізації мобільності кваліфікованих кадрів, зростання ролі університетської науки, зародження нових світових центрів знань. Документ ЮНЕСКО засвідчив наявність для багатьох країн спільних проблем, серед яких пошук балансу «між місцевою і міжнародною участю в наукових дослідженнях, між фундаментальними і прикладними дослідженнями, між генерацією нових знань і виробництвом знань для потреб ринку, між наукою як суспільним благом і як рушійною силою комерційної діяльності».

Українські стратегічні документи (Стратегія інноваційного розвитку України на 2010—2020 роки в умовах глобалізаційних викликів, Концепція розвитку національної інноваційної системи, а також Доктрина збалансованого розвитку «Україна 2030», у якій зроблено спробу систематизованого викладу бачення «соціально-економічного поступу країни з метою вироблення принципів і механізмів майбутнього збалансованого розвитку та обґрунтування його горизонтів для України»⁵³) визначають основні передумови реалізації стратегії «трикутника знань». Рішення впровадити в Україні цю стратегію переслідує амбітні цілі: через сформованість корпусу спеціалістів досягти високої результативності функціонування економічних систем країни, регіонів; реалізувати стратегічні вектори національного і регіонального розвитку; подолати наслідки фінансово-економічної кризи, стати конкурентоспроможною країною на світовому і європейському рівнях. Тому важливо в контексті теми монографії викласти бачення того, як можна досягнути поставлених цілей через механізм соціальної відповідальності (СВ). Які складові, суб'єкти, рівні СВ, інтелектуальні, організаційно-фінансові ресурси мають бути задіяні для формування і функціонування різнорівневої, відкритої системи узгоджених взаємовідносин між суб'єктами з приводу виконання взаємних вимог у «трикутнику знань». Оскільки СВ стосується не лише

⁵² UNESCO science report, towards 2030 : executive summary [Electronic resource] / UNESCO. — 2015. — Available at : <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002354/235407r.pdf>.

⁵³ УКРАЇНА 2030: Доктрина збалансованого розвитку [Електронний ресурс]. — Вид. друге. — Львів : Кальварія, 2017. — 164 с. — Режим доступу : <http://econom.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/E-Book-Doctrine-2030.pdf>.

людини, а й суспільства, держави, усіх суб'єктів економічної та соціальної діяльності (бізнес, організації, громадські об'єднання), тому для реалізації ідеї «трикутника знань» в Україні має бути тверда державна політика, суспільна підтримка, ефективні заходи зі стимулювання традиційного виробництва знань і допомога у створенні конкурентоспроможної продукції всіма партнерами зазначеного трикутника.

Розкриваючи сутність СВ у системі вищої освіти, скористаємося розумінням СВ, яке має юридичний характер, а саме: виділених об'єктивних і суб'єктивних передумов СВ. З об'єктивного погляду, СВ відображає сукупність нормативних вимог, що висуваються певному соціальному суб'єктові і дотримання яких передбачає наявність певного підпорядкування учасників суспільних відносин. Суб'єктивною стороною СВ є ставлення суб'єкта до суспільних інтересів, що впливає з розуміння і виконання ним своїх обов'язків, визначених соціальними нормами. Суб'єкт відповідає за реалізовані власні дії (ретроспективна відповідальність) або за поточні й майбутні дії (перспективна відповідальність)⁵⁴. При цьому перспективна відповідальність може бути позитивною (дотримання та сумлінне виконання суб'єктом своїх соціальних обов'язків) і негативною (порушення соціальних обов'язків).

В останні роки українськими вченими і практиками розроблено теоретичні та прикладні аспекти СВ у розрізі основних складових трикутника знань. Щодо СВ у системі вищої освіти, зокрема університетів, то ця наукова проблема висвітлена у працях О. Грішиної, О. Гринкевич, М. Згуровського, М. Квіта, А. Колога, Н. Ушакової та ін.

У XXI столітті у процесі переходу суспільств до постіндустріальної стадії розвитку, у процесі формування загальноєвропейського простору вищої освіти (ЕНЕА) і загальноєвропейського простору наукових досліджень (ЕРА) найважливішою ланкою прогресивних перемін стає вища освіта, де інновації впроваджуються в усі її структурні елементи, в освітню діяльність загалом.

Напрями модернізації університетів, університетської освіти упродовж останніх десятиліть перебувають в епіцентрі уваги світової спільноти, Європейської комісії (Доповідь Європейської комісії «Про роль університетів у формуванні нової економіки в Європі»⁵⁵), державних органів влади⁵⁶. Щодо реалізації концептуальної парадигми економіки

⁵⁴ Дейч М. Є. Становлення та розвиток багаторівневої системи соціальної відповідальності: управлінський аспект : монографія / М. Є. Дейч ; НАН України, Ін-т економіки промисловості. — Донецьк, 2014. — С. 21.

⁵⁵ Европейский Союз: факты и комментарии. Декабрь 2002 — февраль 2003 [Электронный ресурс]. — Москва : Ассоциация европейских исследований, 2003. — Вып. 31. — Режим доступа : <http://www.aes.org.ru/rus/fact7.htm>.

⁵⁶ Про затвердження Державної цільової науково-технічної та соціальної програми «Наука в університетах» на 2008—2012 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1155.

знань університет має формувати системну науково-освітню підготовку спеціаліста. Наукова компонента освіченості буде якісною і відповідатиме потребам нових робочих місць лише тоді, коли студент, науково-педагогічні працівники послідовно ставатимуть не тільки об'єктом, а й суб'єктом науково-дослідного процесу. Тоді їхні фундаментальні знання зможуть бути включені в систему науково-прикладного пошуку, який забезпечуватиме інноваційність розвитку в обраній сфері діяльності. Таким чином, фундаментальна освіта, поєднана з участю в науково-дослідній діяльності, формує здатність до цілісного мислення, розуміння взаємозв'язків між окремим галузями знання і конкретними виробничими функціями.

Органічно доповнюючи підготовку спеціалістів науковою діяльністю, університети тим самим створюють можливості для активного формування середовища інноваційного мислення. Поєднуючи засвоєння знань, їх нагромадження з науковим пошуком, майбутні спеціалісти вже на студентській лаві долучаються до створення нового знання і процесів його матеріалізації. Таким чином, через розвиток фундаментальних і наукових досліджень у сучасних університетах генерується нова якісна характеристика інтелектуального та трудового потенціалів суспільства, що вибудована на принципах знанневого суспільства.

Характеристика нових цінностей у суспільстві знань⁵⁷.

Знання. Передбачає появу нових способів використання людського капіталу, які базуються на переході від традиційних моделей розвитку до моделей, які базуються на знаннях, взаємодопомозі, всезагальній участі та забезпеченні з боку держави певного обсягу «суспільних благ». Нова модель розвитку забезпечує широку доступність знань, стимулює розвиток здібностей кожної людини.

Інноваційна культура. Нова інноваційна культура виходить за межі поняття технічних інновацій в економіці знань. Вона поширюється в різних сферах (освітній, політичній, ЗМІ, загальнокультурній) і постійно змінюється.

Інновація. Для того, щоб стати інновацією, винахід (виробництво нових знань) має супроводжуватися дослідженнями, які направлені на полегшення його використання.

Навчання як ключова цінність суспільства знань. Феномен навчання має структурувати організацію часу, праці і життя суспільних інститутів. Навчання триватиме все життя, а людина перебуватиме в центрі постійного процесу набуття і передавання знань. Такий людський вимір знань не

⁵⁷ К обществу знаний : Всемирный доклад ЮНЕСКО [Электронный ресурс] // База данных ЮНЕСКО. — 2005. — 231 с. — Режим доступа : <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843r.pdf>.

заперечує важливості нових інформаційних технологій, ролі вчителів і викладачів у навчальному процесі.

Інформація. Кожна людина має вміти вільно орієнтуватись у потоці інформації, розвивати здібності й набувати досвід, щоб відрізнити корисну інформацію від некорисної. На відміну від інформації, знання за своєю природою є довговічними, вони збільшуються і поглиблюються з часом.

Спільне використання знань. У мережевих суспільствах можливості обмінюватися і ділитися знаннями розширюються, створюються умови для забезпечення всезагальної доступності знань. Спільне використання знань є джерелом таких цінностей, як відкритість, довіра, допитливість, обмін і співпраця, самостійність, ініціативність, передбачає активну участь кожної людини в житті суспільства.

Демократія. Передбачає свободу слова для кожного громадянина, а також «для примноження просторів обміну і місцевих форумів», що логічно має призвести до переходу від чинного суспільного договору, який не враховує потреби та інтереси майбутніх поколінь, до договору тривалої дії як форми спільної реалізації будь-якого проекту.

Свобода обстоювання своєї думки, наукового пошуку і творчої діяльності. У суспільстві знань не можна обмежитись лише свободою передавання інформації; інформацією треба обмінюватись, порівнювати, критикувати, оцінювати, осмислювати через науковий і філософський пошук з тим, щоб кожна людина змогла продукувати нові знання. Без свободи обстоювання своєї думки не може бути ні обміну знаннями, ні публічної дискусії. Свобода обстоювання власної думки є гарантією дієвості зв'язків, які об'єднують громадян у те чи інше суспільство.

Соціальний капітал. Існування цього суспільного блага передбачає наявність соціального контракту, соціальних норм, соціальних обмінів, певний рівень довіри.

У процесі виконання університетами нової статусної ролі в їхній багатогранній діяльності змінюються принципи взаємовідносин з урядовими, громадськими і приватними організаціями, а відтак зростає роль механізму СВ.

Копенгагенська декларація

Копенгагенською (Оклендською) декларацією⁵⁸ запропоновано шість нових ключових принципів діяльності університетів у найближчій перспективі: суспільне благо, соціальна відповідальність, академічна свобода, освітня автономія, незалежність університетів і гуманізація умов праці. Упровадження цих принципів має змінити роль вищої освіти і наукових

⁵⁸ «Копенгагенська декларація» — новий глобальний соціальний контракт для вищої освіти [Електронний ресурс] // Освітні тренди. — 2016. — 25 листопада. — Режим доступу : <http://www.edu-trends.info/new-social-contract>.

досліджень у сучасному суспільстві та по-новому організувати процес університетської діяльності.

Суспільне благо

...Університети XXI століття... повинні враховувати інтереси всіх верств населення, незалежно від суспільного статусу людини. Освітні інвестиції, вкладені у студентів з більш низьким рівнем доходу, повинні бути аналогічними за якістю та обсягом відносно тих інвестицій, які спрямовані на фінансування елітного сектору.

Соціальна відповідальність

Основними обов'язками вищої освіти перед суспільством є поліпшення соціального, культурного, політичного, етичного і матеріального благополуччя. Виконання цих зобов'язань вимагає співпраці уряду і бізнесу та їхнього відповідального ставлення до вищої освіти, урахування права університетів на свободу і незалежність. У такому разі вища освіта зможе по-справжньому виступати як «критика та совість суспільства».

Академічна свобода

Академічна свобода уособлює відповідні права і відповідальність, дає можливість викладачам, співробітникам і студентам, не побоюючись якихось санкцій або цензури, вільно працювати в обраній науковій сфері, створювати і розвивати власну вченість, академічні дисципліни і дослідницькі місії університетів.

Освітня автономія

...Суспільне значення вищої освіти залежить від здатності всіх членів академічної спільноти відкрито говорити про реальний стан у своїй царині, не зважаючи на фінансові та політичні інтереси довкола. Крім того, це означає, що в першу чергу фінансуватись повинні некомерційні освітні заходи, які сприяють створенню та поширенню фундаментальних знань.

Університетська незалежність

...відповідальність університетів перед суспільством завжди повинна мати пріоритет над відповідальністю перед їхніми спонсорами. ...не можна заради досягнення приватних цілей використовувати будь-які фінансові обмеження, аби маніпулювати вищими навчальними закладами і ставити під загрозу такі принципи їхньої діяльності, як освітня автономія, академічна свобода і соціальна відповідальність.

Гуманізація умов праці

Університети повинні створювати такі умови праці, які б забезпечували захист наукової та соціальної різноманітності, повагу до прав та гідності кожного члена університетської спільноти...

У сучасну добу зростає СВ університетів за формування високо-кваліфікованих професійних кадрів, які створюють нові знання, постійно їх оновлюють і нагромаджують, володіють умінням визначати напрями

наукового пошуку, проводять наукові дослідження, беруть активну участь в обміні (міжнародному та всеукраїнському) інформацією, знаннями, упроваджують їх у виробництво. Через залучення механізму СВ, яка відображає взаємозалежності соціальних суб'єктів, що займають різні статусні позиції в соціальній ієрархії та виступає мотиваційним та обмежувальним чинником їхньої діяльності⁵⁹, елементи «трикутника знань» отримують нові імпульси і перспективи для свого розвитку. Соціально відповідальні дії сучасних університетів по ланцюжку причинно-наслідкових дій сприятимуть підвищенню якості всіх інших видів діяльності в інших елементах «трикутника знань».

Професор О. А. Грішнова обґрунтовує важливість таких функцій СВ, які сьогодні виконують соціально відповідальні університети: відповідальний виробник освітніх послуг, відповідальний роботодавець, відповідальний учасник соціальних відносин, відповідальний учасник економічних і політичних відносин із державою, відповідальний діловий партнер. Соціально відповідальна діяльність університетів має здійснюватися в руслі формування соціального та репутаційного капіталу, дотримання гідної конкурентоспроможності⁶⁰. У роботі⁶¹ наголошується на таких функціях СВ, як регулятор соціальних змін у сучасному університеті: відповідальність за трансляцію (від покоління до покоління) і продукування знань; відповідальність за розвиток університетської науки; відповідальність за підготовку для потреб економіки, культури, забезпечення порядку і безпеки професіоналів певного рівня; відповідальність за підготовку інтелектуальної еліти суспільства в галузі політики, економіки, науки, культури; відповідальність за подолання соціальних бар'єрів у суспільстві (підвищення соціального статусу випускників). У роботі⁶² наведено модель комплексного аналізу СВ вищої освіти з урахуванням її основних функцій і стратегій розвитку конкурентних переваг, у якій ядро аналізу СВ формують вища освіта, наукові дослідження і послуги громадськості.

⁵⁹ Топішко І. І. Проблеми соціальної відповідальності бізнесу в інноваційній економіці [Електронний ресурс] / І. І. Топішко // Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана» ; редкол. : І. М. Репіна (голов. ред.) [та ін.]. — Київ : КНЕУ, 2016. — Вип. 36—37. — С. 134—145. — Режим доступу : <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/21866>.

⁶⁰ Грішнова О. Соціальна відповідальність університетів України: порівняльний аналіз та основні напрями розвитку / О. Грішнова, С. Бех // Вісник Київського національного університету. Економіка. — 2014. — № 158. — С. 11—18.

⁶¹ Лузік Е. В. Соціальна відповідальність вищої професійної освіти України: реалії і перспективи [Електронний ресурс] / Е. В. Лузік. — Режим доступу : <http://er.nau.edu.ua:8080/handle/NAU/20485>.

⁶² Гринькевич О. С. Управління конкурентоспроможністю вищої освіти в Україні: інституційний аналіз і моніторинг : монографія / О. С. Гринькевич. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. — С. 129.

Аналіз схеми соціальних відносин по елементах знанневого трикутника дозволяє стверджувати, що реалізований у вищій освіті інтелектуальний потенціал через механізм СВ отримує відповідне інтелектуальне наповнення і збагачення в інших вершинах: «наукові дослідження» (наука в університетах) та «інновації, виробництво» (упровадження наукових досліджень у виробництво).

Із схеми трикутника випливає, що економіка, заснована на знаннях, отримує новий вектор розвитку, започатковує феномен інтелектуального підприємництва (формування і розвиток таких «правил гри», відповідно до яких відбувається взаємодія суб'єктів безперервного відтворення інтелектуальних ресурсів економіки та суспільства і суб'єктів інтелектуального підприємництва»⁶³).

Тож формування системи «освіта — наука — виробництво» в інноваційних умовах зумовлює багатократне відтворення соціально відповідальних взаємодій (кожного разу на якісно новому рівні); соціально відповідальну поведінку всіх суб'єктів «трикутника знань»: соціуму загалом, бізнесу, державних органів влади різних рівнів, громадських організацій, окремих особистостей; визначення місця в системі цінностей знанневого суспільства та економіки.

Тільки за умови дотримання принципу СВ суб'єкти «трикутника знань» зможуть діяти об'єднано, злагоджено, соціально відповідально. Суб'єкти трикутника, здійснюючи свою освітньо-наукову діяльність, взаємодіють через спільні точки (сфери чи поля) дотику, перетину і взаємодій.

У разі злагоджених, соціально відповідальних взаємодій формується спільна область перетину зазначених дій, розмір (площа) якої визначає ефективність розвитку кожного елемента «трикутника знань» і відтворювального процесу у знаннєвій економіці загалом (рис. 2.1).

В інноваційній моделі економіки діяльність і взаємодії між суб'єктами в моделі «трикутника знань» базуються на основі нових знанневих цінностей і головних принципів діяльності університетів у новітню добу.

Керуючись у своїй освітній, науковій, міжнародній діяльності зазначеними цінностями і принципами, університети розширюють предметне поле СВ, а саме: зростає соціально відповідальна поведінка студентства, науково-педагогічних працівників, науковців, керівництва університету, інших інституцій, чия діяльність є дотичною до науково-освітнього процесу в Україні та за її межами.

⁶³ Грішнова О. Соціальна відповідальність університетів України: порівняльний аналіз та основні напрями розвитку / О. Грішнова, С. Бех // Вісник Київського національного університету. Економіка. — 2014. — № 158. — С. 11—18.

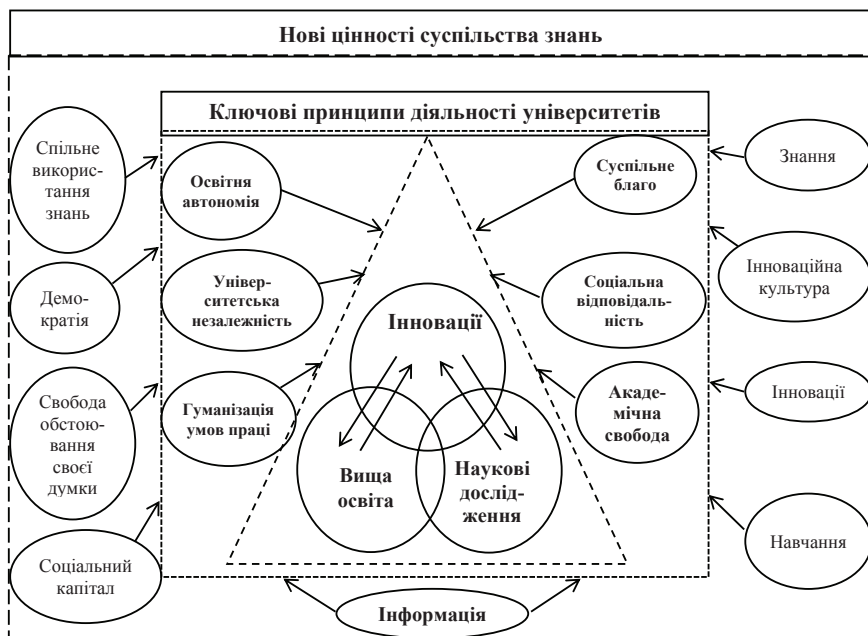

Рис. 2.1. Інтеграційні процеси в системі «трикутника знань» у світлі нових цінностей та ключових принципів діяльності університетів (за Копенгагенською декларацією, 2016 рік)

Примітка. Авторська розробка.

Описана вище модель є частковим випадком моделі «потрійної спіралі» професора Стенфордського університету Г. Іцковица, яка базується на «твердженні, що в сучасному суспільстві ядром інноваційної діяльності є університет, який тісно співпрацює з виробництвом (бізнесом), беручи на себе багато функцій його відділень із досліджень і розвитку (R&D), і стає головним центром спрямування (і реалізації) державних зусиль, спрямованих на розвиток інновацій»⁶⁴.

Соціально відповідальна вища освіта має забезпечити високу якість професійної підготовки працівників, усвідомлення професіоналізму і високої професійної культури, інноваційної за характером, як важливої цінності суспільства. Тобто мова про високий рівень реалізації не тільки традиційних — навчальної і дослідницької функцій, а й нових —

⁶⁴ Романовський О. О. Роль моделі «потрійної спіралі» Г. Іцковица і підприємницьких ВНЗ у розвитку інновацій / О. О. Романовський // Актуальні проблеми економіки. — 2012. — № 1 (127). — С. 32—43.

інноваційної і підприємницької. Виконання саме таких функцій закладено в модель інтелектуального підприємництва (R. A. Chervitz), за якою університети є соціально відповідальними за організацію викладацької та науково-дослідної діяльності викладачів, розв'язання соціально-економічних проблем свого регіону і країни в цілому. Завданням університетів є формування у студентів знань про те, як створювати нові знання, використовувати свій інтелектуальний капітал у суспільстві і на користь суспільству, нести відповідальність за здобуття й ефективне застосування і виробництво нових знань⁶⁵.

На нашу думку, своєрідним індикатором, що засвідчує рівень соціально відповідальної діяльності українських ЗВО з метою оптимального використання кадрових, освітніх, наукових ресурсів, є дані про їхнє місце в семи підрейтингах щорічного консолідованого рейтингу українських закладів вищої освіти (2018 року охоплює 237 закладів). Детально проаналізувавши в межах кожної підрубрики рейтинги університетів, маємо інформацію для роздумів щодо рівня їхньої СВ. Оприлюднені у 2017—2018 роках рейтинги: «Топ-200 Україна», «Scopus» і «Бал ЗНО на контракт» використовують різні критерії оцінювання закладів вищої освіти⁶⁶. Так, за інтегрованим індексом діяльності ЗВО рейтингу «Топ-200 Україна», що містить три комплексні складові: індекс якості науково-педагогічного потенціалу, індекс якості навчання та індекс міжнародного визнання, можна оцінити рівень соціально відповідальної діяльності кожного ЗВО, окремих викладачів-науковців у сфері кадрового забезпечення, якості освіти та міжнародної діяльності. За рейтингом «Scopus» (базується на показниках бази даних Scopus) можна оцінити рівень СВ як професорсько-викладацького складу, так і ЗВО загалом щодо їхньої активності в цитуванні наукових статей. Згадані вище індекси також можна використати як інструмент оцінки СВ закладів вищої освіти у сфері наукових досліджень і міжнародної діяльності. Позицію українських ЗВО у всеукраїнському рейтингу за цими показниками можна розглядати також як міру соціально відповідальних дій навчальних закладів у вказаних сферах діяльності. Тож діяльність закладів вищої освіти, які є лідерами в консолідованому рейтингу ЗВО, можна умовно вважати більш соціально відповідальними за зазначеними критеріями порівняно з іншими закладами освіти, які посіли нижчі рейтингові місця. У 2017—2018 роках це стосувалося першої десятки таких ЗВО: Київський національний університет імені Тараса Шевченка — 1-ше місце, Харківський національний університет імені Василя Каразіна — 2-ге місце, Національний технічний університет

⁶⁵ Островська Г. Інтелектуальне підприємництво в умовах нової парадигми господарювання / Г. Островська // Вісник Тернопільського національного економічного університету. — 2017. — № 2. — С. 83—97.

⁶⁶ Опубліковано консолідований рейтинг вишів України 2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://osvita.ua/vnz/rating/25758>.

України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» — 3-тє місце, Львівський національний університет імені Івана Франка — 4-тє місце, Національний університет «Львівська політехніка» — 5-тє місце, Національний університет «Києво-Могилянська академія» — 6-тє місце, Національний медичний університет імені Олександра Богомольця — 7-ме місце, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара — 8-ме місце, Одеський національний університет імені Іллі Мечникова — 9-тє місце, Сумський державний університет — 10-тє місце⁶⁷.

В умовах переходу до інноваційної моделі економіки підвищення якості навчання означає послідовне впровадження моделі інноваційного типу навчання (на відміну від підтримуючого навчання). Зростає СВ керівництва Міністерства освіти і науки України за вироблення стратегічного бачення реформ вищої школи (а не лише реформ початкової та середньої школи), визначення шляхів розбудови українських університетів, а саме: їх реальна автономія; гармонійне, реальне, а не декларативне поєднання науки і освіти; підвищення мобільності науково-педагогічних працівників; підняття престижу гуманітарних наук тощо⁶⁸.

У контексті започаткованих реформ вищої освіти і забезпечення належного рівня СВ українських ЗВО важко перебільшити значення розроблюваного освітньою громадськістю та іншими інститутами проекту закону Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо зміни системи управління закладами вищої освіти. Проект закону встановлює зміни в підході до управління закладом вищої освіти, зокрема перехід до моделі з елементами корпоративного управління. Впровадження інституту наглядових рад, які матимуть більший обсяг повноважень і, відповідно, мотивації сприяти діяльності закладу вищої освіти, дозволить їм (радам) зосередитися на розробленні і реалізації стратегічного плану розвитку закладів вищої освіти. Відтак «ухвалення запропонованих проектом закону змін дозволить забезпечити інституційне зміцнення вітчизняних університетів, посилити їхню управлінську спроможність шляхом визначення оптимального балансу повноважень між внутрішніми органами управління закладу вищої освіти (керівник, вчена рада, адміністрація закладу), наглядовою радою (із суттєвим розширенням її повноважень) та органами громадського самоврядування, які традиційно здійснюють захист прав викладачів і студентів. Наглядова рада має перетворитися з органу громадського контролю на орган управління,

⁶⁷ Оpubліковано консолідований рейтинг вишів України 2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://osvita.ua/vnz/rating/25758..>

⁶⁸ Федорченко Ю. Проблема університету: чи існують в Україні університети? [Електронний ресурс] / Ю. Федорченко // Освіта.ua. — 2017. — 03.07. — Режим доступу : <https://osvita.ua/vnz/56402>.

уповноважений засновником»⁶⁹. Передбачене суттєве збільшення повноважень наглядової ради у співпраці з місцевими органами державної влади, органами місцевого самоврядування і роботодавцями має урізноманітнити та доповнити спектр засобів і методів СВ вишу, зміцнити його позитивну репутацію. Пропозиції щодо вдосконалення системи громадського самоврядування закладу вищої освіти (конференції трудового колективу, органи студентського самоврядування, наукові товариства студентів та аспірантів, ради молодих учених тощо) «працюють» на зростання ролі і значення тих суб'єктів СВ у сфері вищої освіти, які вмотивовані на реалізацію Стратегії розвитку вищої освіти в умовах інноваційної моделі економіки⁷⁰.

Нові аспекти соціальної відповідальності щодо наукової діяльності українських вишів впливають з Постанови Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 652 «Деякі питання проведення державної атестації закладів вищої освіти в частині провадження ними наукової (науково-технічної) діяльності». Надання базового фінансування університетській науці тепер прямо залежить від того, якою буде оцінка наукової діяльності вишів. Остання здійснюватиметься за науковими напрямками за 100-бальною шкалою в розрізі таких показників: кадровий склад; фінансування (за загальним і спеціальним фондами); обсяг коштів, спрямованих / залучених ЗВО на придбання обладнання; кількість статей у наукових виданнях, які індексуються в базах «Scopus» та/або «Web of Science»; кількість наукових видань, засновником (співзасновником) яких є університет, які індексуються у базах «Scopus» та/або «Web of Science»; кількість працівників закладу (за основним місцем роботи), які є членами редакційних колегій наукових видань, які індексуються в базах «Scopus» та/або «Web of Science».

Складена експертна оцінка, по суті, є віддзеркаленням і характеристикою потенціалу розвитку наукового напрямку в закладі вищої освіти на основі оцінювання динаміки зазначених вище показників його наукового, науково-освітнього, науково-технічного та інноваційного рівнів, визнання наукових досягнень закладу вищої освіти за попередні п'ять років і перспектив розвитку наукового напрямку на подальший п'ятирічний період з урахуванням, зокрема, їхньої відповідності визначенням в установленому порядку пріоритетним напрямкам розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності⁷¹.

⁶⁹ Співаковський О. Реформу управління вищою освітою розпочато [Електронний ресурс] / О. Співаковський // Вища освіта. — 2018. — 20 травня. — Режим доступу: <http://vnz.org.ua>.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 652 «Деякі питання проведення державної атестації закладів вищої освіти в частині провадження ними наукової (науково-технічної) діяльності» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://>

Для ілюстрації «трикутника знань» у закладах вищої освіти проаналізуємо позиції України у світі за індексом глобальної конкурентоспроможності. У 2017—2018 рр. Україна посідала відносно високі місця за окремими показниками у групах «вища освіта і професійна підготовка», «інновації», а саме: 16-те місце (зарахування до закладів вищої освіти), 56-те місце (якість вищої освіти), 68-ме місце (доступність спеціалізованих науково-дослідних і навчальних закладів), 51-ше місце (здатність до інновацій), 25-те місце (наявність учених та інженерів) за 81 місця за індексом глобальної конкурентоспроможності серед 140 країн світу. На цьому фоні невисокий рівень співпраця університетів і промисловості (73-тє місце у 2017—2018 рр.) підтверджує невисокий рівень упровадження наукових розробок та інновацій у промисловості та бізнесі.

Індекс глобальної конкурентоспроможності України⁷²

Група	2014—2015 (144 країни)	2015—2016 (140 країн)	2016—2017 (138 країн)	2017—2018 (140 країн)
Місце країни за індексом	76	79	85	81
<i>Вища освіта і професійна підготовка</i>				
Зарахування до закладів вищої освіти	13	14	11	16
Якість освітньої системи	72	54	56	56
Доступність спеціалізованих науково-дослідних і навчальних закладів	84	78	77	68
<i>Інновації</i>				
Здатність до інновацій	82	52	49	51
Якість науково-дослідних інститутів	67	43	50	60
Співпраця університетів і промисловості в дослідженнях та розробці	74	74	57	73
Наявність учених та інженерів	58	29	29	25

Щодо місця України за останнім індикатором, то причина цього явища очевидна — низька інноваційна активність підприємств. Інноваційною діяльністю у промисловості 2017 року займалися 16,2 % від

www.kmu.gov.ua/ua/npas/deyaki-pitannya-provedennya-derzhavnoyi-atestaciyi-zakladiv-vishchoyi-osviti-v-chastini-provazhennya-nimi-naukovoyi-naukovo-tehnichnoyi-diyalnosti.

⁷² The Global Competitiveness Report 2017—2018 [Electronic resource] // World Economic Forum. — Geneva, 2017. — Available at : <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>.

загальної кількості промислових підприємств⁷³. За результатами обстеження інноваційної діяльності в економіці України 2014—2016 років (за міжнародною методологією) частка підприємств, які займалися інноваційною діяльністю, становила 18,4 %⁷⁴.

Той факт, що кооперація промислових підприємств з університетами у сфері інновацій залишається на низькому рівні і має величезний незадіяний ресурс спільної діяльності, засвідчують такі дані. Частка підприємств із технологічними інноваціями, що мали партнерські зв'язки з інноваційної співпраці протягом 2014—2016 років із вищими навчальними закладами, становила 5,9 %, а з науковими організаціями — 8,4 %⁷⁵. У цій співпраці більший обсяг контактів мали великі підприємства, відповідно 5,9 і 8,4 % від загальної кількості підприємств із технологічними інноваціями. Відповідно частка фінансування наукових досліджень і розробок у секторі вищої освіти (відсоток до загального обсягу витрат) є найнижчою серед інших джерел фінансування (державного, підприємницького, приватного непрямого)⁷⁶ (рис. 2.2).

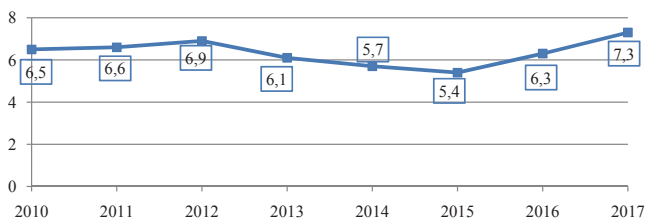

Рис. 2.2. Динаміка частки фінансування наукових досліджень і розробок у секторі вищої освіти, 2010—2017 роки

Щоб забезпечити неперервність ланцюга розвитку інновацій (а по суті, запуск постійно діючого механізму соціально відповідальних взаємодій у «трикутнику знань»), потрібно активізувати зусилля суб'єктів різного рівня, починаючи з державного. Передусім у найближчий час пріоритетними в діяльності МОН України є: створення Стратегії інноваційного розвитку України, здійснення реформи законодавства щодо державної підтримки інновацій, створення Дорожньої карти інтеграції України до Європейського дослідницького простору, проведення рефор-

⁷³ Наукова та інноваційна діяльність в Україні : стат. зб. [Електронний ресурс] / [відп. за вип. О. О. Кармазіна] ; Держ. служба статистики України. — Київ, 2018. — С. 94. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Наукова та інноваційна діяльність в Україні : стат. зб. [Електронний ресурс] / [відп. за вип. О. О. Кармазіна] ; Держ. служба статистики України. — Київ, 2018. — С. 133. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁷⁶ Там само. — С. 61.

ми економічних відносин у системі вищої освіти, запровадження базового фінансування наукової діяльності університетів за результатами їхньої державної атестації, стимулювання закладів вищої освіти і наукових установ до трансферу розроблених ними технологій тощо⁷⁷.

Для того, щоб активізувати механізми поєднання наукової та інноваційної складової для виробництва інноваційних продуктів, має бути соціально відповідальне ставлення та узгоджена діяльність з боку органів різних рівнів виконавчої влади, бізнесу і науки (університетської та академічної). Так, як доказ державного розуміння зазначених вище проблем 2017 року створено Раду з розвитку інновацій, яка є тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України. Нова інституція утворена для вивчення проблемних питань, пов'язаних із реалізацією державної політики у сфері розвитку інновацій, забезпечення ефективної співпраці Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади, громадянського суспільства, суб'єктів господарювання та суб'єктів інноваційної діяльності. Мета Ради — розроблення, організація, координація і впровадження заходів, механізмів та умов для інноваційного розвитку національної економіки, створення інноваційної інфраструктури і впровадження реформ у сфері інноваційної діяльності⁷⁸.

Рада об'єднала представників наукової спільноти (24 особи) і представники усіх відомств, що відповідальні за питання розвитку науки (24 особи), тому потрібний чіткий розподіл відповідальності між зазначеними суб'єктами у формуванні інноваційного середовища і здійсненні інноваційної політики держави. Прикладом є розподіл відповідальності та повноважень (2018 р.) між двома державними інститутами: Міністерством освіти і науки України (МОНУ) та Міністерством економічного розвитку і торгівлі України. МОН бере на себе відповідальність за формування інноваційного середовища в навчальних і наукових закладах, а Міністерство економічного розвитку забезпечуватиме умови для комерціалізації винаходів та ініціатив у реальному секторі економіки. Домовленість передбачає, що МОНУ зосереджуватиме свою увагу на створенні комунікаційних платформ для спілкування винахідників і бізнесу, розвитку менторських програм. Натомість Мінекономрозвитку стає відповідальним за «формування політики, яка полегшить винахідникам пошук фінансування, а також має надавати допомогу стартапам щодо комерціалізації їхніх рішень, розвитку державних та недержавних програм

⁷⁷ Гриневич Л. Маємо забезпечити безперервність ланцюга розвитку інновацій [Електронний ресурс] / Л. Гриневич // Сайт Міністерства освіти і науки України. — 2018. — 21 березня. — Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua>.

⁷⁸ Положення про Раду з розвитку інновацій : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 895 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250451778>.

підтримки»⁷⁹. У тандемі двох міністерств МОНУ є відповідальним за формування пріоритетів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності за участі Мінекономрозвитку і на основі запиту бізнесу. МОНУ і Мінекономрозвитку також планують разом працювати над впровадженням нових підходів із підприємницької освіти, розвитком інноваційної інфраструктури, цифровізації економіки та розвитку сфери інтелектуальної власності.

2.3. УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ І ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ

Вища освіта відіграє визначальну роль при формуванні якісної складової кадрового потенціалу. Окрім специфічних знань, університети зобов'язані формувати у свідомості своїх студентів моральні якості та принципи, етичні норми та незалежний, демократичний погляд на події, що відбуваються в суспільстві довкола них.

З нагоди 900-ї річниці заснування Університету в Болонії 1988 року було підписано Велику Хартію Університетів, кількість учасників якої з того часу зросла до 600 університетів зі всіх континентів, і продовжує поповнюватися новими підписами кожного року⁸⁰.

Велика Хартія Університетів показує, яку життєво важливу роль університети відіграють у розвитку європейських гуманістичних традицій і в розвитку людської цивілізації. Вона також зазначає, що фундаментальні принципи і права академічної свободи та інституційної автономії є суттєвими для університетів, і що подальше спостереження за дотриманням цих цінностей є важливим для окремих суспільств і людства в цілому.

Підписуючи Хартію Вольностей, ректори давали визначення поняттям та ідеям, у які вони і досі стійко вірять. Але вони базували свою роботу на ідеях та ідеалах, які були розроблені до них. Вдавалося розпізнати ознаки змін, які відбувалися з плином часу або бути близькими до цього. Для прикладу, нові тенденції в розвитку вищої освіти (чи університетів) на Європейському континенті були започатковані, коли утвер-

⁷⁹ МОН створюватиме інноваційне середовище в освітніх і наукових закладах, а МЕРТ — умови для комерціалізації винаходів — підписано протокол про новий розподіл повноважень [Електронний ресурс] // сайт Міністерства освіти і науки України. — 2018. — 18 травня. — Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua/news>.

⁸⁰ Офіційний сайт Обсерваторії Великої Хартії університетів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.magna-charta.org.

дили потребу сприяти і захищати культурний, науковий і технічний розвиток, зосереджений у центрах культури, знань і досліджень, якими є університети; чи коли утвердили, що роль університетів є в тому, щоб служити суспільству як цілому, і що культурне, соціальне та економічне майбутнє суспільства вимагає значного внеску в подальшу освіту; коли було підкреслено, що університети повинні давати майбутнім поколінням освіту і виховання, що навчить їх поважати велику гармонію навколишнього середовища та самого життя⁸¹.

Однак у дечому учасники не спромоглися побачити ознаки змін, хоча вони були очевидні. І тому для багатьох людей, особливо молоді, ідеї та ідеали, що були проголошені в деяких відносинах, виглядають такими, що не йдуть у ногу з часом.

Не були вказані засоби і кошти, коли утверджувалася необхідність слідувати еволюції суспільства. Недосконалим є принцип свободи дослідження, на основі якого університети зобов'язувалися забезпечувати всіх членів освітнього співтовариства ресурсами, потрібними для здійснення дослідження і навчання в цілковитій свободі.

Є велика різниця в тому, як думають і діють два протилежні світи: науковці, професори і законотворці. Для тих, чиє існування залежить від рішень найближчих сесій, логічним і навіть природнішим є думати в короткострокових періодах, шукати негайні рішення, відповіді на поточні актуальні питання. Працівники освіти, навпаки, не повинні думати про те, як відповідати потребам дня, але повинні давати відповіді та досягати довгострокових перспектив і цілей. Однак це не означає, що відповідність потребам дня не може гармонізувати з баченням, орієнтованим на майбутнє. Окрім того, спокуса втручання в роботу університетів та їхню незалежність є надто привабливою, коли особи чи групи осіб слідує своїм ідеологічним, політичним чи економічним планам як пріоритетним.

З наступом «суспільства знань» стало очевидним, що потрібно досягнути «нового контракту» між університетами і суспільством, що відповідатиме та визнаватиме нові досягнення. У такому розумінні *соціальна та культурна відповідальність і звітність університетів перед громадськістю та власною місією є неминучим зворотним боком академічних свобод*⁸².

Значне зростання вартості ресурсів означає, що дослідні та освітні інститути потребують великої кількості коштів, що веде за собою ризик

⁸¹ Roversi-Monaco F. Foreword. The politics of European University Identity. Political and Academic Perspectives : Proceedings of the Seminar of the Magna Charta Observatory 14 September 2006 / F. Roversi-Monaco // Bolonia University Press. — 2006. — P. 7—14.

⁸² Вознюк-Богів І. М. Проблеми свободи та автономії європейських університетів / І. М. Вознюк-Богів // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Проблеми інтеграції України у світовий фінансовий простір. — Львів, 2012. — Вип. 2 (94). — С. 635—647.

постійного стану залежності. Бути фінансово залежним від інших означає бути вільним лише формально, бути вільним у бездіяльності чи піддатися на спокусу прийняти фінансування за роботу, яка не стосується наукових питань. Не йдеться про брутальний стан залежності, швидше про існування запитів, різного роду тиску та «голосів сирен», що ведуть за собою прийняття науковими організаціями дослідних програм, що в основному відповідають потребам бізнесу і «спонсорів» та короткотерміновим, негайним, егоїстичним інтересам, без наукового наповнення. У цьому разі роль зв'язків між вищою освітою і бізнесом, які звичайно є необхідними та можуть бути створені для дослідження і навчання, є применшена до форми обмеження свободи та автономії.

Актуальним є питання, чи правильно тимчасово призупиняти публікації дослідних результатів, якщо вони суперечать інтересам фінансуючої сторони, чи не публікувати результати взагалі, якщо вони ідуть на користь конкурентів. Вища освіта повинна бути громадським благом і громадською функцією. Прозорі та чіткі процедури повинні бути закладені у відносини між тими, хто здійснює фінансування, особливо якщо це — фінансування з приватного сектору.

Ще одне питання, що сьогодні постає перед людьми, — чи не відбулося змін в освітніх цінностях від соціальних до більш економічних? Коли сьогодні європейські політики говорять про освіту, то такі поняття, як «фінансові ресурси», «економічний прогрес», «прибуток», «ефективність», — розглядають у контексті досягнення найбільш конкурентної економіки у світі. Вони забувають, що ці поняття є важливими ще й у світлі соціального зростання. Таким чином, постає питання «отоварення» освіти. Сьогодні в Європі присутня тенденція вважати освіту товаром. Підкреслення цього «отоварення», етичного чи реального, повинно братися до уваги при визначенні політик розвитку університетів.

Питання доступу до вищої освіти також є актуальним. При розбудові суспільства знань ЄС проголосив, що шлях до конкурентної Європи лежить через освіту. Таким чином, для досягнення економіки знань, що веде до суспільства знань, університети є ключовими факторами успіху. Однак ні ЄС, ні самі ректори не готові фінансово забезпечувати такі стратегії дій. Хто ж тоді повинен платити за розвиток освітніх і наукових інституцій? Часто чуємо відповідь — студенти. Парадокс: політики визнають, що найкращим для Європи є знання, але разом з тим перекладають цей тягар за розвиток знань на студентів.

Що стосується інтеграції України в європейський освітній та економічний простір, то через недостатню інноваційну активність бізнесу нашої держави кооперація з університетами залишається ще на низькому рівні. Попри те, що в системі освіти сформовані передумови інноваційного розвитку економіки, усе ж ефективно використання високого науково-

освітнього потенціалу університетів можливе лише за умови зростання частки інноваційно активних підприємств у регіоні⁸³.

Таке питання постає не тільки перед підприємствами, що займаються розробленням інноваційних технологій чи програмного забезпечення. Досить актуальним воно є і для роботодавців фінансового сектору, що обслуговують населення в частині здійснення операцій із фінансовими ресурсами, діяльність яких регулюється великою кількістю нормативних документів, що постійно змінюються, та неможлива без освоєння не лише стандартних процедур, а й внутрішнього програмного забезпечення, що також досить швидко стає застарілим, потребує оновлення чи заміни і, відповідно, — оновлення практичних навичок.

Тому досить часто фінансові установи, що прагнуть отримати спеціалістів високого рівня, шукають нові можливості для їхньої підготовки. Формування якісного кадрового потенціалу нового рівня можливе лише за умови тісної співпраці сторін, що мають спільну мету, у нашому варіанті — це інституції вищої освіти і роботодавці фінансового сектору. Таке партнерство є результативним для обох сторін, оскільки дає змогу підвищити ефективність освітніх проектів і самого процесу навчання, зменшуючи його ресурсомісткість.

Партнерство як інструмент соціальної відповідальності. Взаємодія між освітою і роботодавцями найчастіше проявляється у двох формах: це альянси зазначених сторін чи співпраця на договірній основі. *Договірні стосунки* є найпростішими і тому — найпоширенішими на нинішній день. Їхній зміст проявляється в тому, що між ВНЗ і фінансовими інституціями укладається договір про надання певного виду послуг, у якому прописують кількість студентів і терміни їх підготовки, вартість останньої та способи оплати. Що стосується *альянсів*, то це — найскладніше за організаційною формою об'єднання кількох підприємств і вищих навчальних закладів, що ґрунтується на угоді про спільне фінансування, участь у розробленні чи модернізації навчальних програм⁸⁴.

Безперечно, таке *партнерство* має багато переваг як для закладів освіти, так і для роботодавців. Серед переваг, які отримують університети, можна виділити такі:

- оновлення тематики дослідних робіт на такі, що є актуальними для фінансового сектору;
- закріплення студентами теоретичних аспектів і набуття практичних навичок під час стажування в роботодавців;

⁸³ Семів Л. К. Співробітництво освіти, науки, бізнесу в реалізації стратегії регіонального розвитку України [Електронний ресурс] / Л. К. Семів. — Режим доступу : http://ird.gov.ua/conf/2014.11.27-28_kf_rpu_prog.pdf.

⁸⁴ Voznyuk-Bohiv I. The financial sector of Ukraine and the problem of its staffing. Contemporary economies in the face of new challenges / I. Voznyuk-Bohiv // Economic, social and legal aspects. — Cracow : Cracow University of Economics, 2013. — P. 99—102.

- можливість для викладацького складу університетів оновити свої навички безпосередньо під час стажування;
- участь працівників фінансових установ у навчальному процесі, що гарантує постійне оновлення та актуальність знань;
- співпраця між фінансовими установами і ВНЗ, у частині подальшого працевлаштування випускників останніх, підвищує привабливість цих освітніх закладів в очах студентів та абітурієнтів;
- додаткові джерела доходів.

Варто зазначити, що поєднання теоретичної і практичної підготовки, інтеграція навчання з науково-дослідною та експериментальною роботою сприяють практичній спрямованості навчання, активному пошуковій та впровадженню нетрадиційних форм і методів навчання студентів, формуванню цілісної особистості майбутніх фахівців.

Якщо говорити про переваги для інституцій фінансового сектору, то варто зазначити такі:

- участь у підготовці майбутніх працівників ще у процесі навчання;
- можливість пропонувати актуальні теми для дослідження;
- готовність випускників приступати до роботи відразу після закінчення університетів;
- молоді спеціалісти володіють не лише актуальними навичками, а й ознайомлені з внутрішньою організаційною структурою роботодавця, що прискорює процес «влиття в колектив».

Таким чином, можна стверджувати, що при скеруванні у правильне русло тактичне освітньо-бізнесове партнерство може еволюціонувати у стійкі соціально відповідальні взаємини стратегічного характеру.

Разом з тим будь-які форми співпраці закладів освіти і бізнесу мають приховані небезпеки. Досить часто вищі навчальні заклади вбачають у партнерстві лише додаткове джерело доходу, оскільки змушені протистояти таким негативним явищам, як постійне зростання вартості ресурсів і недостатнє фінансування. А бізнес-сектор, у свою чергу, може цим зловживати. Саме тому необхідною умовою будь-якого партнерства за участі освітніх закладів повинно бути дотримання прозорих і чітких процедур співпраці.

Одним із можливих інструментів збереження університетської автономії, з одного боку, і позбавлення тягаря фінансової залежності — з другого, є ендаумент-фонди освітніх закладів. Ендаумент — надзвичайно важливий інструмент підтримки університетської спільноти, що давно використовується в багатьох міжнародних освітніх інституціях. Відмінна особливість ендаументу — використання лише доходів фонду. Ендаумент-фонди призначені для реалізації довгострокових, стратегічних завдань — не поточних. Але дії та кошти для реалізації проектів потрібні сьогодні. Готовність вкласти кошти в ендаумент — це зворотний зв'язок

між університетом і випускником, це найкращий показник діяльності ВЗО. Основне завдання будь-якого ендаумент-фонду — забезпечення академічних свобод університету, можливість займатися актуальними дослідженнями і розробками, не залежно від державного бюджетування, програм розвитку чи науково-дослідних тем «спонсорів». Таким чином можна забезпечити круговий обіг соціальної відповідальності у відносинах між студентами та університетами: вкладаючи зусилля у формування соціально відповідальних та свідомих студентів, освітні інституції в результаті отримують зворотні інвестиції від своїх випускників.

Ендаумент — це сукупність активів, що інвестують закладові вищої освіти для підтримання своєї просвітницької місії. Ендаумент-фонд фактично містить сотні або тисячі індивідуальних внесків. Ендаумент дозволяє донорам трансфертувати свої приватні кошти в публічні грошові потоки з гарантією цільового використання впродовж усього часу існування університету.

Ендаумент-фонди обслуговують інституції та громадськість у чотирьох напрямках.

1. Забезпечення стабільності. Доходи університетів коливаються з часом у відповідь на зміни зовнішнього середовища: кількість зарахованих студентів (плата за навчання), інтерес благодійників (зміна обсягів благодійних внесків / подарунків), громадська підтримка (в основному, державні програми підтримки чи бюджетування). Хоча прибутковість ендаумент-фондів також змінюється відповідно до коливань на фінансових ринках та інвестиційних стратегій, усе ж більшість університетів дотримуються обережних керівних принципів для мінімізації економічних ризиків і забезпечення відносно стабільного потоку доходу. Оскільки основний капітал не витрачається, згенеровані відсотки від прибутків ендаументу підтримують інституційні проекти з року в рік. Така стабільність є особливо важливою для діяльності, що не може бути різко розпочатою чи завершеною, і для якої зміна рівня підтримки може мати суттєво негативний вартісний вплив. Фонди часто підтримують студентів, діяльність факультетів, інноваційні академічні програми, бібліотеки та ін.

2. Використання інших джерел доходу. В умовах стресової економічної ситуації останніх років освітні інституції суттєво збільшують свої витрати на допомогу студентам, таким чином ендаумент-фонди дозволяють максимально повно і швидко реагувати на зміни демографічної ситуації та фінансових потреб сімей. Така фінансова підтримка також дозволяє освітнім інституціям забезпечити вищий рівень якості наданих послуг за нижчою ціною. Особливої актуальності ендаументи набули в останні роки для бюджетних освітніх установ в умовах скорочення державної підтримки. Без таких внесків установам довелося би скоротити свої програми, підвищити оплату за навчання та ін.

3. Заохочення інновацій і гнучкості. Ендаумент-внески надають можливість факультетам і студентам проводити інноваційні дослідження, досліджувати нові академічні галузі, застосовувати нові технології, розвивати нові методи навчання, навіть в умовах недостатнього фінансування з бюджету держави чи зі студентської оплати навчання. Такі інновації та гнучкість ведуть до важливих відкриттів у науці, освіті та інших сферах.

4. Можливість довгострокового планування. Внески до ендаумент-фонду можуть використовуватися не одразу. Освітні установи мають право стратегічного планування щодо використання залучених внесків для забезпечення надійності доходів та як результат — підвищення якості своїх програм, навіть якщо результат буде не миттєвим. Здійснюючи внески до ендаумент-фондів, випускники та інші особи забезпечують університетам можливість довгострокового фінансового благополуччя; їхні внески допомагають майбутнім поколінням студентів отримувати вигоду від вищої якості навчання та уможливають освітні установи робити суттєві внески в суспільне благо.

У всьому світі ендаумент-фонди представляють потужний інструмент фінансування інноваційних навчальних програм чи наукових досліджень. Найбільшого розвитку ця інституція набула у США. Найвідомішими є цільові фонди Гарвардського, Єльського, Стенфордського і Принстонського університетів (близько 32,3 млрд дол., 20,8 млрд, 18,7 млрд і 18,2 млрд доларів США відповідно). Такі обсяги дозволяють виділяти близько 1 млрд доларів на поточні витрати щорічно. Доволі часто трапляється так, що ендаумент-фонд не є одним, а складається з цілої системи фондів, кожен із яких має власну мету: виплата стипендій або грантів викладачам, організація спортивних заходів, фінансування досліджень тощо⁸⁵.

Явище ендаумент-фондів в Україні, як додаткового джерела фінансування освітньої діяльності, перебуває на досить низькому етапі розвитку. Так, станом на сьогодні лише два українські ВНЗ створили свої цільові благодійницькі фонди — Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка і ДВНЗ «Університет банківської справи».

Інститут міжнародних відносин (ІМВ) запровадив ендаумент-фонд у жовтні 2012 року на базі благодійної організації «Фонд розвитку Інституту міжнародних відносин» та став першопрохідцем запровадження цієї фінансової практики в Україні. Метою цього фонду є забезпечення фінансової стабільності Інституту, успішної реалізації освітніх проєктів, розвиток інфраструктури та незалежність від економічних і суспільних коливань. За рік існування Фонду вдалося залучити 18 благодійників, серед яких викладачі, студенти та випускники Інституту. А вже станом на

⁸⁵ Офіційний сайт Фонду розвитку Інституту міжнародних відносин [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://iirfund.org>.

2018 рік кількість членів ендаумент-фонду зросла до 33 осіб, загальна сума пожертвувань становить 485 278 грн.

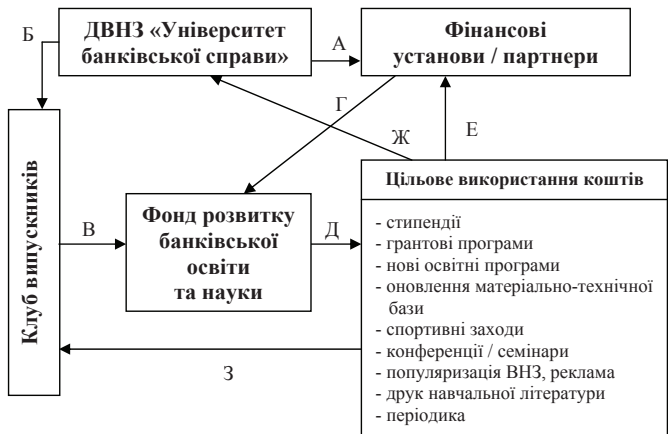

Рис. 2.3. Функціонування ендаумент-фондів в Україні

Примітка. Авторська розробка.

Як показано на рис. 2.3, функціонування ендаумент-фонду в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка здійснюється

в системі взаємозв'язків між наступними учасниками. Інститут постійно контактує з випускниками, підтримує наявні та налагоджує нові партнерські стосунки з різноманітними установами, суб'єктами підприємницької діяльності (зв'язок 1). Така діяльність здійснюється для популяризації Фонду розвитку ІМВ та залучення благодійних внесків.

Завдання Фонду — акумулювання фінансових ресурсів, що надходять від студентів, випускників, бізнес-партнерів (зв'язок 2), і використання доходів від їхніх інвестицій у становлення і розвиток Інституту міжнародних відносин як національного дослідного інституту світового значення та підготовки дипломатів міжнародного рівня.

Для надання інвесторам гарантій цільового використання їхніх коштів Фонд розвитку ІМВ наслідує у своїй фінансовій політиці принципи прозорості та цільового капіталу. Цільовий капітал відрізняється від звичайних пожертвувань тим, що він не витрачається відразу, а є недо-торканим та являє собою інвестиції, які передаються в довірче управління з метою отримання регулярного довгострокового доходу.

Для реалізації цього підходу залучено інвестиційну компанію «Dragon Capital» (зв'язок 3), яка є провідною інвестиційною компанією України, що надає повний спектр інвестиційно-банківських і брокерських послуг для корпоративних та приватних клієнтів, а саме її підрозділ — «Драгон Есет Менеджмент», який спеціалізується на управлінні активами як українських, так і іноземних приватних та інституційних інвесторів, надає можливість приватним інвесторам, пенсійним фондам, страховим компаніям і банкам інвестувати кошти, використовуючи всі доступні інструменти фондового ринку України.

Доходи від інвестицій, що були передані в довірче управління, витрачаються на статутні цілі некомерційної організації (зв'язок 4). Відповідно до статуту фонду, засоби, отримані завдяки роботі фонду, забезпечують реалізацію добродійності у сфері освіти, в інтересах розвитку культурно-просвітницької діяльності в Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, підвищення рівня добробуту вчених, викладачів, наукових співробітників, аспірантів, студентів Інституту; сприяння реалізації в Інституті науково-освітніх програм; надання допомоги талановитій і творчій молоді у зв'язку з діяльністю Інституту; надання допомоги в розвитку видавничої справи, засобів масової інформації, інформаційної інфраструктури Інституту; надання будь-якої іншої допомоги і сприяння діяльності Інституту (зв'язок 5), які не суперечитимуть вимогам законодавства.

За підтримки ендаумент-фонду також організовуються такі заходи професійного спрямування, як День кар'єри, Success story, Велика зустріч випускників. *День кар'єри ІМВ* — це виставка міжнародних компаній-роботодавців, орієнтована на студентів і молодих спеціалістів, зацікавлених у працевлаштуванні та стажуванні, отриманні досвіду роботи

і професійному розвитку, захід, який покликаний створити інтерактивний майданчик для спілкування провідних роботодавців зі студентами і випускниками ІМВ у режимі реального часу. Це важлива подія для тих, хто шукає роботу, підбирає програму стажування та просто зацікавлений в отриманні досвіду роботи і професійному розвитку.

Інша щорічна подія — *Success story* пропонує творчий, науковий майданчик для зустрічі з майстрами своєї справи, експертами в різних галузях знань, які діляться зі слухачами своїми історіями успіху. Такий захід також забезпечує можливості продуктивного спілкування, обміну досвідом, народження нових, ефективних форм партнерства.

Велика зустріч випускників ІМВ — масштабний захід, який щорічно проводиться Інститутом міжнародних відносин за сприяння Фонду розвитку ІМВ з метою єднання випускників різних років випуску, нетворкінгу, підтримки позитивної комунікації між випускниками та Інститутом (знову зв'язок 1).

Такі заходи дають зворотний зв'язок між Фондом і партнерами закладу (зв'язок 6), а саме — можливість роботодавцям презентувати свої компанії і запропонувати роботу або стажування для студентів та випускників ІМВ, підвищити рівень упізнаваності бренду (внесення конкретних прізвищ чи назв компаній у «Книгу благодійників», вручення відзнак «Благодійник місяця», «Благодійник року», надання іменних стипендій / грантів / пенсій / професорських ставок). Незатратні у вартісних мірках університетські заходи забезпечують міцний фундамент для тривалого партнерства, багатовекторної співпраці, спільної роботи над формуванням соціально відповідальної репутації учасників відносин.

Громадська спілка «Фонд розвитку банківської освіти та науки» створена при ДВНЗ «Університет банківської справи» в листопаді 2014 року. Відповідно до Статуту, метою створення та діяльності Спілки є формування сприятливих умов для розвитку наукового та освітнього потенціалу української банківської системи. Для цього перед Спілкою та її членами поставлено такі завдання:

- підтримка перспективних і талановитих студентів, які вивчають банківську справу та інші споріднені спеціальності у профільних навчальних закладах, що здійснюють підготовку банківських працівників;
- сприяння розвитку наукових розробок науковців у сфері банківського бізнесу;
- розвиток навчального процесу, інформаційної та технічної бази профільних навчальних закладів, що здійснюють підготовку банківських працівників і відповідні наукові дослідження⁸⁶.

⁸⁶ Статут Громадської спілки «Фонд розвитку банківської освіти і науки» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Львівського навчально-наукового інституту Державного

Аналогічно, як і ІМВ, ДВНЗ «Університет банківської справи» комунікує з партнерами закладу і випускниками (зв'язки А і Б) для популяризації діяльності Спілки та для максимального залучення фінансових потоків на рахунки ендаументу (зв'язки В і Г). Відмінною рисою тут є наявність структурно відокремленої організації — Клуб випускників Університету. На базі кожного з інститутів ДВНЗ «Університет банківської справи» засновано Клуби випускників. У Статуті Клубу випускників Львівського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи» зазначено, що його метою і завданнями є об'єднання зусиль випускників з метою підвищення рівня освіти і якості підготовки спеціалістів, підвищення престижу і зміцнення іміджу закладу на міському і державному рівнях; відкриття нових горизонтів в інноваційній навчально-освітній діяльності на базі інституту за участі випускників; широке розповсюдження інформації про історію і сучасний стан закладу, підтримка духу і традицій; значне розширення на базі Університету можливості безперервної освіти випускників з метою поліпшення їхнього рівня компетентності у сфері професійної діяльності; встановлення, розширення і розвиток особистих і ділових зв'язків, творчого співробітництва, громадської й особистої взаємодії та взаємодопомоги між випускниками; створення, поповнення і використання бази даних про випускників, їхні професіональні інтереси і можливості⁸⁷.

Цікавим також є те, що Клуб випускників може надавати пропозиції вченій раді Університету щодо вдосконалення навчальних планів і робочих навчальних програм конкретних дисциплін при підготовці фахівців із відповідних спеціальностей; проводити вузькоспеціалізовані навчальні тренінги, круглі столи для студентів конкретних спеціальностей з метою обговорення окремих актуальних фахових тем; сприяти у працевлаштуванні випускників, організації проведення наукових конференцій, семінарів, тренінгів, інших заходів навчально-наукового характеру та залученню до участі в них випускників Університету різних років.

Після надходжень коштів від партнерів, випускників та інших благодійників Фонд розвитку банківської освіти і науки ухвалює рішення про їхнє цільове використання (зв'язок Д). Так, спілка може здійснювати використання акумульованих коштів:

1) на надання для використання науковим працівникам, студентам профільних навчальних закладів, що здійснюють підготовку банківських

вищого начального закладу «Університет банківської справи». — Режим доступу : <http://libs.ubs.edu.ua/index.php/ua>.

⁸⁷ Статут Клубу випускників Львівського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Львівського навчально-наукового інституту Державного вищого начального закладу «Університет банківської справи». — Режим доступу : <http://libs.ubs.edu.ua/index.php/ua/vipusknikam/265-statut-klubu-vipusknikiv/313-statut-klubu-vipusknikiv.html>.

працівників, сучасного обладнання, книг, бібліотечних фондів, періодичних видань та електронних видань;

2) оснащення науково-дослідних станцій, лабораторій, а також створення таких станцій, які належать Спілці і є доступні науково-дослідним підрозділам або групі наукових працівників профільних навчальних закладів, що здійснюють підготовку банківських працівників;

3) участь у заходах та акціях, спрямованих на поліпшення освітньої сфери суспільства;

4) організацію заходів, конкурсів, наукових досліджень у сфері розвитку банківської справи;

5) установа відзнак, інших засобів громадського заохочення для членів Спілки, талановитих науковців профільних навчальних закладів, що здійснюють підготовку банківських працівників, особливо молодим дослідникам;

6) організацію конференцій, симпозіумів та зустрічей наукового характеру, які пов'язані з діяльністю у профільних навчальних закладах, що здійснюють підготовку банківських працівників;

7) організацію наукових візитів до країни і запрошення в наукових цілях видатних науковців та фахівців;

8) з метою досягнення своєї статутної мети (цілей) засновувати засоби масової інформації;

9) допомогу в розвитку соціальної бази профільних навчальних закладів, що здійснюють підготовку банківських працівників;

10) допомогу при виконанні студентами науково-дослідних робіт;

11) підтримку наукових і культурних осередків організацій і студентів профільних навчальних закладів, що здійснюють підготовку банківських працівників;

12) підтримку недержавних організацій, які працюють на розвиток матеріальної бази, і наукових кадрів профільних навчальних закладів, що здійснюють підготовку банківських працівників;

13) підтримку поширення та популяризації науки відокремленими підрозділами і студентами профільних навчальних закладів, що здійснюють підготовку банківських працівників;

14) залучення допомоги фізичних та юридичних осіб усіх форм власності як України, так й інших держав для виконання Спілкою своїх цілей і завдань;

15) встановлення і підтримка прямих контактів з іншими об'єднаннями громадян, у тому числі іноземними та міжнародними;

16) поширення інформації про діяльність Спілки всіма доступними засобами.

За перший рік роботи ендаумент Університету банківської справи зібрав понад сто тисяч пожертвувань від небайдужих українців. Здебільшого

меценатами стають колишні випускники Університету. Усіх благодійників вписують у Книгу історії Університету, вони отримують індивідуальні відзнаки від студентів навчального закладу. Загалом, фонд відкриває нові можливості для співпраці між випускниками, роботодавцями, студентами і колективом навчального закладу. У творенні і наповненні ендаументу можуть брати участь випускники, колеги, партнери Університету. Мінімальний внесок для членства у Фонді — 50 гривень.

Співпраця благодійників з ендаумент-фондом Університету банківської справи також дає зворотний позитивний ефект, до якого можна віднести соціальну рекламу благодійників, кращу впізнаваність їхнього бренду, популяризацію фінансових компаній серед студентства, заповнення вільних вакансій студентами останніх курсів та ін. (зв'язки Е і З). Що ж до вигоди самого Університету, то тут очевидні матеріальні та нематеріальні результати, поліпшення технічної бази, підвищення рівня працевлаштованості студентів та ін.

При утворенні таких громадських організацій, як ендаумент-фонди і клуби випускників, потрібно визначити мотиви, що спонукають людей дбати про розвиток своєї альма-матер за кордоном та імплементувати їх у вітчизняних реаліях.

Так, на нашу думку, вони можуть бути такими:

- принцип безконечності. Завдяки принципу роботи ендаумент-фонду, його довгостроковій діяльності заможні люди, на додаток до своїх філантропічних намірів, прагнуть зробити так, щоб їхня репутація жила вічно. Жертвуючи в ендаументи, вони розуміють, що ці кошти допомагатимуть Університету впродовж усього часу існування;
- наступний принцип досить схожий до попереднього і полягає в бажанні заможних людей впливати на суспільство в цілому. Пожертви в освітні благодійні фонди дають можливість благодійникам передати свій соціальний статус своїм дітям.

І ці принципи насправді працюють. Як приклад, в Університеті банківської справи одна з аудиторій названа на честь колишнього Голови Національного банку України Володимира Стельмаха. Так колектив і студентство Університету відзначили вклад свого випускника (1963 року) і головного банкіра країни (2000—2002, 2004—2010 рр.) у Фонд розвитку навчального закладу. Та все ж рівень розвитку ендаументів в українській освіті є досить низьким, що зумовлено як соціально-економічними, так і законодавчими проблемами, а саме:

- процес формування і використання коштів ендаумент-фондів не є достатньо прозорим;
- середній і низький рівні доходів громадян не спонукають їх до потенційних благодійних внесків;

- недостатня поінформованість загальної аудиторії студентів щодо співробітництва меценатів з освітніми закладами: стипендії, фінансові підтримки, непрозорість процесу відбору кандидатів на отримання грантів;
- недостатнє заохочення можливих донорів і благодійників до ендаумент-практик.

Суттєвою також є проблема недостатнього розвитку в країні благодійництва і меценатства. Міжнародний рейтинг World Giving Index (Всесвітній індекс благодійності) підтверджує найнижчі місця України в рейтингу благодійництва за період 2010—2014 рр. Лише 2015 року стали помітними деякі поліпшення, і 2017-го наша країна піднялася на 90-те місце із 139⁸⁸. Узагалі, наявність і розвиненість благодійності в суспільстві є лакмусовим папірцем становлення соціальної відповідальності суб'єктів господарювання. Низький рівень вітчизняного меценатства пояснюється, перш за все, низьким рівнем життя, бідністю основної маси населення і недовірою людей до благодійних інституцій. Тому, хоч і незначне, однак усе ж зростання рейтингу благодійності в Україні слід трактувати як позитивне зрушення в напрямі формування стабільної соціальної відповідальності громадянського суспільства.

Нормативно-правова складова також перебуває на початковому етапі розвитку. Єдине формальне визначення ендаументу наразі має лише Податковий кодекс України, який визначає його як суму коштів або цінних паперів, які благодійник вносить у банк чи іншу фінансову установу на строк не менше ніж 12 місяців, і використовує проценти і дивіденди, нараховані на цю суму, для благодійної допомоги; набувачі допомоги не мають права відчувувати основну суму ендаументу без згоди благодійника.

Практичне забезпечення діяльності управління ендаумент-фондами декларує Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 05.07.2012 № 5073-VI. Згідно з ним інвестиційний дохід від ендаументу може бути використаний за такими напрямками діяльності організації: надання благодійної допомоги бенефіціарам, визначеним благодійниками або уповноваженими ними особами; виконання благодійних програм; спільна благодійна діяльність.

Щодо безпосередньо вищої освіти, то оновлений Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII-2 надає право університетам та іншим вищим навчальним закладам на створення і використання ендаумент-фондів. Зокрема, цим нормативно-правовим актом визначено зміст сталого фонду (ендаументу) вищого навчального закладу як суму коштів або вартість іншого майна, що призначена для інвестування або капіталізації на строк не менше ніж 36 місяців, пасивні доходи від якої

⁸⁸ Офіційний сайт Українського фонду допомоги [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://ufond.ua/World-Giving-Index-2017>.

використовуються вищим навчальним закладом з метою здійснення його статутної діяльності в порядку, визначеному благодійником або уповноваженою ним особою.

Загалом, нормативно-правова база щодо ендаументів у вищій освіті України перебуває на стадії формування, адже немає конкретного регламентування щодо використання сталих фондів при ЗВО. Проте у проєкті Стратегії реформування вищої освіти в Україні до 2020 року, розробленому робочою групою при Міністерстві освіти і науки України, задекларовано необхідність унормування механізмів створення та управління ендаументами, а також перетворення наявних фондів при закладах вищої освіти на прозорі ендаументи із закріпленими цілями і стратегічним планом використання дивідендів. Отже, на урядовому рівні ідея ендаументів розвивається, заплановане активне включення ЗВО у систему застосування сталих фондів. Це є запорукою використання нереалізованого потенціалу соціальної відповідальності у взаємовідносинах «університети — уряд — благодійники».

Перспектива створення ендаументів при університетах може значно поліпшити складну фінансову ситуацію, в якій опинилася переважна частина університетів країни, особливо державних. Головна проблема вітчизняних ЗВО — «неприбутковість», адже плата за навчання студентів, а також доходи від наукових розробок та інші надходження мають компенсувати навчальному закладу операційні витрати і витрати на оновлення основних фондів і майна. Університет закладає у свій бюджет потрібні витрати на оновлення устаткування лабораторій, бібліотечного фонду та інших украй важливих потреб, але в дуже обмеженому обсязі. Як наслідок, склалось становище, коли матеріальна база освіти, зокрема вищої, продовжує стрімко старіти.

Наступне важливе питання — використання як приватних, так і бюджетних фінансових ресурсів вищими навчальними закладами. Зважаючи на загрозу корупції при розподіленні та використанні доходів Університету, існує ризик розкрадання фінансових і нефінансових ресурсів або використання їх задля власної вигоди окремими представниками керівництва. У цьому разі ендаумент розв'язує одразу декілька проблем: завдяки вимогам щодо прозорого використання коштів ендаумент-фонду, відкритому доступу до фінансових звітностей і контролю їхньої правдивості з боку суспільства та професійних фінансових посередників використання цих ресурсів на неправомірні цілі неможливе. Більше того, завдяки структурі ендаументу благодійники можуть бути певні, що їхні кошти не тільки залишаться «недоторканими», а й принеситимуть користь їхній альма-матер протягом тривалого часу.

Попри прогалини в українському законодавстві, розповсюдження культури ендаументів може сприяти вирішенню значної кількості фінан-

сових негараздів як державних, так і приватних ЗВО. Для формування цієї культури в нашій країні серед широкого загалу існує низка вимог, серед яких: позитивне ставлення випускника до своєї альма-матер, фізична можливість фінансової допомоги з боку колишніх студентів або зовнішніх донорів і довіра до самої системи управління ендаументами. Навіть беручи до уваги «скептичні» прогнози щодо розвитку ендаументів в Україні, це явище, за умови використання закордонного досвіду з урахуванням українських реалій, має значний потенціал, тим паче, що в нашій державі вже існують приклади ефективного використання таких фондів.

2.4. ПАРТНЕРСТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ІННОВАЦІЙНА ПРАКТИКА ДВНЗ «УНІВЕРСИТЕТ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ»

Розвиток конкурентоспроможності економіки країни розглядається крізь призму здатності останньої швидко та ефективно відповідати на вимоги суспільства і впроваджувати інновації, що можливе тільки за умови становлення відмінного механізму освіти та підвищеної якості людського капіталу в умовах сьогодення.

Започатковані в Україні реформи у сфері вищої освіти мають забезпечити прозорість, відкритість і мобільність освітньої системи, академічну свободу та автономність університетів, підвищити якість освітніх послуг і створити умови для розвитку в Україні університетів світового класу. Важливим етапом цього є вироблення чіткої політики і механізмів з метою максимально прозорого й об'єктивного управління реформами, що дозволить уникнути негативної реакції суспільства⁸⁹.

Для подальшого інноваційного розвитку країни є необхідним розроблення і випуск новітніх технологій у всіх галузях економіки, адже максимальної вигоди можна досягнути тоді, коли саме ці технології продукуються внутрішньо у країні і є результатом ефективної роботи висококваліфікованих та освічених працівників.

Де-факто, в умовах новітньої економіки, фундаментом якої є знання і нанотехнології, розум відіграє одну з найбільш важливих елементів, досягнути високих результатів і бути продуктивним спроможна лише людина, котра постійно розвивається, має свободу вибору у своїх думках

⁸⁹ Knutson S. Ukraine: The New Reforms and Internationalization / S. Knutson, V. Kushnarenko // International Higher Education. — 2015. — № 79. — P. 28—29.

і здатна впроваджувати нові ідеї протягом всього життя. У цьому разі важливим завданням держави є забезпечення розвитку кожної людини, яка цього прагне через створення умов для розвитку високоякісної національної системи освіти. Виконуючи цю вагомую роль і місію, держава стає соціально відповідальною перед нинішнім і майбутнім поколінням країни та зрештою і всього світу (фактор міжнародної освітньої міграції).

Для того, щоб наблизити ринок освітніх послуг до завдань зміни суспільства, потрібна оновлена система вищої освіти з метою підвищення конкурентоспроможності та соціально-професійної компетентності як випускників ЗВО, так і навчально-педагогічних працівників, що, у свою чергу, становитиме основу соціальної відповідальності освіти та відповідальності за виховання підростаючого покоління. Важливим аспектом соціальної відповідальності в цьому напрямі є співробітництво структур бізнесу та установ вищої освіти, що дає поштовх для культурного і господарського піднесення, а також для розвитку суспільства в цілому.

Інформованість громадян у цій сфері відіграє важливу роль, як і їхня можливість бути активним і мати змогу ухвалювати правильні рішення, використовуючи вже наявні знання, навички і вміння на практиці.

На даному етапі сучасного розвитку країни одним із найважливіших процесів у частині вдосконалення організаційно-економічного механізму вищої освіти є впровадження і сприяння розвитку партнерських відносин між університетами і бізнесом, що, у свою чергу, дасть можливість підвищити якість освітньої діяльності та налагодити механізм включення освітніх інновацій у єдину систему формування, виробництва і використання знань.

Удосконалити цей механізм допоможуть інновації, які здійснюють соціально відповідальні суб'єкти — гравці у сфері вищої освіти та бізнесу, громадські організації, особисті ініціативи та інші громадяни. В Україні найбільш поширеною формою партнерства є програми стажування студентів, навчальні курси і конкурси, але потрібно пам'ятати, що перспектива співпраці між бізнес-сферою та освітою масштабніша.

Партнерства організацій сфер вищої освіти і бізнесу є досить характерним різновидом співробітництва через специфічну діяльність ЗВО, великий перелік напрямів та спеціальностей, за якими готують фахівців. У співпраці університетів і бізнесу (виробництва) відбувається збагачення новими ідеями інноваційного спрямування, що дозволяє їм визначити відповідний, належної якості та рівня підготовки й затребуваний для ринку праці освітній потенціал студентства і зростання рівня кваліфікації науково-педагогічних працівників. Соціальна відповідальність Університету має особливий зміст, синергетичний вплив на суспільство. Важливість соціальної відповідальності Університету виражається у відповідальному ставленні останнього здійснювати високоякісні освітні послуги, також

у відмінному роботодавці, ініціативному учасникові соціальних відносин у суспільстві, економічних і політичних відносин із державою та організованому і діловому партнері.

Для керівництва ЗВО важливо усвідомити і перевести у практичну площину співпрацю зацікавлених осіб з боку бізнесу та інших партнерів, що дозволить оцінити й отримати вигоду від соціально відповідальної їхньої взаємодії для перспективного розвитку вищого навчального закладу. Адже підготовка висококваліфікованих фахівців інноваційного типу і впровадження нових конкурентоспроможних технологій є завданням інноваційної політики Університету. Соціальна відповідальність Університету має бути побудована на розумінні потреб суспільства. Потрібно формувати засади сталого розвитку і впроваджувати соціально відповідальну діяльність уже зі студентських років.

У системі соціально відповідальних взаємодій суб'єктів ринку освіти (ЗВО), ринку праці (роботодавці) і ринку інновацій (бізнес) формується новітній механізм роботи навчального закладу із потенційними власниками бізнесу та іншими суб'єктами відносин, що характеризує навчальний заклад із позитивного боку в очах студентів, абітурієнтів, батьків, інших юридичних осіб, а бізнес-організації отримують реальну практичну допомогу в пошуку інноваційних напрямів свого розвитку, а також персонал відповідного професійно-кваліфікаційного рівня. Тобто формування соціальної відповідальності реалізовано тоді, коли суб'єкти освітнього процесу розуміють її сутність і призначення для вдалого функціонування ЗВО в умовах конкуренції та сталого розвитку.

У цьому аспекті важливим питанням постає фінансування наукової та інноваційної діяльності університетів. У розвинутих країнах університетам можуть надаватися в користування певні ресурси (наприклад, земля), зокрема у США, для фінансування наукових розробок використовуються ендаумент-фонди або фонди цільового капіталу — фінансові пожертви на діяльність університетів, що шляхом подальшого інвестування забезпечують прибуток останнім⁹⁰.

На нашу думку, структура оптимальної концепції співробітництва сфери бізнесу та університетів у дійсності має ґрунтуватися на засадах самоврядування навчального закладу та політичній волі (бажанні) передусім керівництва в налагодженні стосунків із представниками бізнес-галузі, їхній швидкій реакції на динамічні зміни в економіці та незадоволеному попиту в забезпеченні відповідними фахівцями, а також розробленні інноваційних бізнес-ідей та втіленні їхніх задумів.

⁹⁰ Сайт про сучасні тенденції розвитку освіти [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.edu-trends.info/higher-edu-partnership>.

Ідеї, які викладені в наведених вище підходах до розуміння співпраці ЗВО і бізнесу, сьогодні знайшли практичне впровадження на теренах Західної України. Центром втілення задуму став Львівський навчально-науковий інститут ДВНЗ «Університет банківської справи». Позаяк важливою подією в цьому напрямі стала реалізація проекту «Стань успішним в Україні», який був започаткований спільно з Бізнес-школою Університету банківської справи, Львівським обласним центром зайнятості, Львівською міською радою і ТзОВ «АйКю Холдинг».

Зацікавленими сторонами в налагодженні міцних партнерських освітньо-інноваційних зв'язків стали: ректор Університету банківської справи Анжела Кузнецова, директор Бізнес-школи Роман Миська, директор ЛННІ ДВНЗ УБС Ірина Жеребило, власник Компанії «IQ холдинг» Андрій Якимов, представник Міністерства освіти і науки України Віталій Чернюк, директор Львівського обласного центру зайнятості Василь Барилук, директор філії Львівського обласного управління АТ «Ощадбанк» Ігор Романів, представники фірми «Трайдент» Ірина Мила та Ірина Вала, співвласник компанії «Самбай» Юрій Самець, представник компанії «Ернст енд Янг» Орест Ургала, представник компанії «Файна Бері» Микола Стецьків, а також студентка Університету банківської справи Олена Халабова, які з великим інтересом долучилися до реалізації проекту для активних, ідейних людей і тих із них, хто мріє створити свій власний бізнес.

На думку ректора Університету, в сучасному світі існує негативна тенденція — молоді люди масово виїжджають за кордон, щоб працювати і розвиватись там, отримавши вищу освіту в Україні. Сьогодні формується тенденція в освітній міграції, коли учнів одразу після школи обирають закордонний ЗВО для подальшого навчання, тому їхній вибір зумовлений упевненістю в започаткуванні кар'єри і прозорих умовах ведення бізнесу за кордоном. Через створення партнерства освіти і бізнесу цей проект допоможе не тільки втілювати ідеї проекту в життя, а й змінювати свідомість молодих людей і допомогти їм зробити перший крок у бізнесі саме в Україні.

Представники студентства вбачають у цьому проекті реальну можливість для сучасної молоді стати успішним саме на теренах незалежної України. Оскільки їхня участь у проекті є вирішальним кроком для їхнього майбутнього успіху. Перевагою проекту є те, що учасників будуть супроводжувати і навчати ментори — керівники успішних проектів в Україні, які реально діють. Їхній бізнес є високорентабельним і саме вони будуть ділитися безцінним досвідом та своїми навичками, саме вони підштовхнуть і в подальшому допомагатимуть в організації власного бізнесу молодим людям.

Ідеєю цього проекту є створення простору, на якому можна було б реалізовувати бізнес-проекти, що дасть змогу студентам поєднувати теоретичні знання з прикладними розробками. Вагомою перешкодою

для більшості студентів стати успішними є страх невдачі, невпевненість у правильності ведення бізнесу. В усьому світі поширеною є практика наставництва, що доцільно використати в рамках реалізації цього проекту.

Тож для підвищення рівня соціальної відповідальності між ЗВО і бізнес-середовищем доцільним напрямом залучення обдарованих громадян до підприємницької діяльності є шлях підтримки їхніх підприємницьких ініціатив через написання найбільш успішного бізнес-проекту⁹¹. Тому безпосередніми завданнями проекту є:

- розширити коло українських громадян, котрі започатковують підприємницьку діяльність, створюють нові робочі місця;
- охопити активних людей практичним навчанням основ підприємництва шляхом проведення семінарів, тренінгів, майстер-класів, залучення до навчання на цільових курсах тощо;
- забезпечити супровід молодим підприємцям щодо організації власного бізнесу через менторську підтримку відомими бізнесменами і діячами;
- здійснювати подальшу інформаційно-консультаційну, фінансову підтримку підприємців, котрі започаткували підприємницьку діяльність та успішно її проводять.

Для організації та проведення конкурсу формується клуб менторів із залученням фахівців з питань ведення приватного бізнесу, агропромислового розвитку, економіки, підприємництва, інновацій, фінансів, банківської справи та зайнятості. Клуб менторів формується з представників партнерів проекту, якими є:

- Львівська торгово-промислова палата;
- ПАТ «Державний ощадний банк України»;
- ПАТ КБ «ПриватБанк»;
- ПрАТ «Страхова група "ТАС"»;
- Українська державна будівельна корпорація «Укрбуд»;
- консалтингова компанія «Franchise Group»;
- компанія «IDS Group Ukraine»;
- туристична компанія «Трайидент»;
- Холдинг емоцій «!Fest»;
- ФГ «Файна Бері»;
- соціальне підприємство «Горіховий дім»;
- ТзОВ «N-iX»;
- ТзОВ «Самбай»;
- мережа ресторанів швидкої китайської їжі «Tikithai».

До участі в цьому проекті запрошують активних громадян без вікових обмежень, а їхня оцінка здійснюється на підставі результатів:

⁹¹ Положення про конкурс найбільш успішної реалізації бізнес-проектів «Стань успішним в Україні» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://libs.ubs.edu.ua>.

- бізнес-проекту;
- демонстраційного показу;
- презентації бізнес-проекту.

Реалізація моделі менторського клубу поширюється на зацікавлених осіб, які мають власну ідею, бажають втілити її в життя, але не впевнені у своїх силах через брак досвіду, навичок і знань. На основі демонстраційного показу свого бізнес-проекту у формі презентації та стислого виступу претендента на перемогу в конкурсі експертна рада оцінить поданий бізнес-проект і зробить висновок щодо його реалізації.

Для тих учасників, котрі пройшли етап ухвалення бізнес-проекту і навчального процесу, є важливим наступний крок, а саме — фінал конкурсу, в якому вони повинні подати:

- сертифікат, що засвідчує проходження навчального курсу з основ підприємницької діяльності та складання бізнес-плану, виданий Бізнес-школою ДВНЗ «Університет банківської справи»;
- бізнес-проект підприємницької діяльності відповідно до структури.

Варто наголосити й на тому, що члени клубу менторів працюють виключно на громадських засадах. Клуб менторів спільно з організаторами конкурсу визначають обсяги призового фонду, надавачів заохочувальних призів, винагороди, цінні подарунки тощо. Організатори конкурсу можуть надавати інформаційно-консультаційну підтримку переможцям конкурсу щодо подальшої реалізації їхнього проекту.

Організатори конкурсу забезпечують:

- проведення PR-компанії конкурсу;
- прийом, реєстрацію бізнес-проектів, які надходять на конкурс;
- проведення інформаційно-просвітницьких заходів для залучення до підприємницької діяльності й підвищення освітнього рівня учасників заходу в рамках законодавства;
- тиражування бізнес-проектів розвитку підприємницької діяльності для їхньої менторської оцінки;
- підготовку і проведення фіналу конкурсу;
- придбання відзнак для учасників конкурсу;
- нагородження переможців конкурсу за I, II та III місця, а також вручення заохочувальних призів, цінних подарунків, винагород тощо.

І загалом, всі учасники проекту матимуть змогу отримати допомогу в реалізації проекту, набути бізнес-знання і корисний нетворкінг. Соціальна і професійна діяльність спрямовується на те, щоб за допомогою кола друзів і знайомих максимально швидко й ефективно вирішувати складні життєві завдання і бізнес-питання (приклад: знаходити клієнтів, наймати кращих співробітників, залучати інвесторів). При цьому в суті нетворкінгу лежить вибудовування довірчих і довгострокових відносин

із людьми і взаємодопомога. Отож, роль ЗВО має бути ключовою не тільки у виробництві освітніх благ, а й у наслідуванні студентами широковідомих у суспільстві цінностей, інтеграції студентської молоді в суспільство.

Найвищим успіхом проекту стане те, що в подальшому молода людина, яка не побоялася випробувати свої сили, узяти участь у проекті, здобула визнання, підтримку ментора і корисні рекомендації, у перспективі й сама зможе стати для когось наставником, людиною, яка інвестуватиме у створення нових робочих місць. А отже, кількість наших громадян працездатного віку, які сьогодні формують потоки трудової міграції за кордон, у перспективі буде скорочуватися. Соціальна відповідальність є основою раціональності соціально-економічних процесів розвитку системи вищої освіти з метою забезпечення динамічної рівноваги цих процесів, шляхом перерозподілу ролі соціальної відповідальності між її суб'єктами в безперервності соціально-економічних зв'язків в Україні.

Висновки до розділу 2

Учені і практики одностайні, що найкраща модель економічного розвитку України на сьогодні є невизначеною (чинна модель є хибною). Тож вивищується роль соціально відповідальної держави, її інститутів і державних службовців за розроблення перспективної моделі економічного розвитку України, за реалізацію внутрішньої і зовнішньої соціально-економічної політики держави. На сьогодні немає чіткої стратегії використання і розвитку науково-технічного потенціалу країни, яка мала би відповідати європейським принципам; несформоване і потребує вдосконалення законодавче поле для ефективного функціонування національної та регіональної інноваційних систем, що наголошує на соціальній відповідальності державних інститутів за розроблення чіткої стратегії інноваційного розвитку. Вимагають скоординованих, соціально відповідальних дій державних органів влади і місцевого самоврядування процеси формування інноваційної інфраструктури, реалізації державної політики у сфері інновацій і технологій тощо.

Для органів державної влади України, місцевого самоврядування і громадянського суспільства залишається актуальним розв'язання гострих проблем у таких підсистемах НІС, як: генерування нових знань (передусім академічна, вишівська наука); освіта і професійна підготовка; виробництво інноваційної продукції та послуг; інноваційна інфраструктура, включаючи фінансове забезпечення. Зазначене підвищує роль і значення багаторівневої системи соціальної відповідальності

в інноваційній сфері, місця соціальної відповідальності в системі цінностей людини і суспільства загалом⁹². Щодо цінностей, то суспільство знань не може успішно розвиватися, а країна стати конкурентоспроможною на світових ринках, якщо не відбудеться трансформація і не посилять свій мотиваційний вплив нові життєві цінності людей відповідно до постулатів суспільства знань⁹³. Тож суб'єкти СВ на всіх рівнях управління інноваційного розвитку у відповідних сферах діяльності мають будувати свою соціально відповідальну поведінку, що базується на усвідомленні новітніх цінностей і володінні високим рівнем інноваційної культури.

Таким чином, практична реалізація «трикутника знань», який інтегрує інтереси бізнесу з освітою і наукою, має спрямовувати увагу студентів і науково-педагогічних працівників на дослідження практичних економічних проблем, найновіших дослідницьких новацій, які народжуються у стінах науково-дослідних лабораторій університетів. У цій тріаді університети стають соціально відповідальними центрами виробництва і передавання знань (навчальна діяльність, науково-дослідна робота), розповсюдження (дослідження, академічна мобільність) та використання й виробництва нових знань (інноваційна діяльність бізнесу). Соціально відповідальні дії і взаємодії між численними суб'єктами моделі «трикутника знань» матимуть своїм результатом синергію зусиль для розвитку інновацій у країні. Проте зазначені кроки не досягнуть бажаного результату, якщо буде скорочуватися інтелектуальний капітал, що здатний до генерації наукових ідей, будуть меншати кадрові та ресурсні можливості для інноваційного розвитку, а держава й надалі буде лише декларувати основні принципи ЄС у сфері науки та інновацій й усуватися від державного регулювання інноваційними процесами.

Побудова конструктивного діалогу між державою, бізнесом та університетами можлива лише за умови узгодженості інтересів усіх сторін і зацікавленості у продуктивній, взаємовигідній співпраці. «Внутрішня орієнтація та готовність до соціально відповідальних дій; внутрішня культура, що мотивує до додержання соціальних норм і визначених суспільством цінностей»⁹⁴ має бути покладена в основу всіх партнерських відносин між суб'єктами сфери інноваційного розвитку.

⁹² Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку : монографія / [А. М. Колот, О. А. Грішнова, О. Г. Брінцева та ін.]; за наук. ред. А. М. Колота ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України ; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана», НП Ін-т соц.-труд. відносин. — Київ : КНЕУ, 2012. — С. 10.

⁹³ К обществу знаний : Всемирный доклад ЮНЕСКО [Электронный ресурс] // База данных ЮНЕСКО. — 2005. — 231 с. — Режим доступа : <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843r.pdf>.

⁹⁴ Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку : монографія / [А. М. Колот, О. А. Грішнова, О. Г. Брінцева та ін.]; за наук. ред. А. М. Колота ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України ; ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана», НП Ін-т соц.-труд. відносин. — Київ : КНЕУ, 2012. — С. 16.

На державу покладається найбільша відповідальність як на сторону, що має забезпечити необхідні умови партнерства для університетів і бізнес-організацій, виробити систему мотивів і стимулів до здійснення науково-дослідних робіт, що в подальшому мають знайти відображення в розробках, діяльності компаній та інноваційному розвитку економіки країни назагал.

В узгодженні наукових досліджень із потребами практичної діяльності суб'єктів господарювання різних форм власності зростає відповідальність зазначених суб'єктів постійно координувати якісну підготовку фахівців у ЗВО із запитами українських роботодавців на основі партнерства освіти, науки і бізнесу як важливого інструменту соціальної відповідальності.

Партнерство як інструмент соціальної відповідальності, який забезпечує взаємодію між освітою і роботодавцями, реалізується у формі альянсу сторін чи співпраці на договірній основі, має високий потенціал соціально відповідальних взаємин стратегічного характеру. В українській практиці набувають поширення такі інструменти збереження університетської автономії, як ендаумент-фонди освітніх закладів, що давно використовується в багатьох міжнародних освітніх інституціях. Їхньою особливістю є використання лише доходів фонду і призначені вони для реалізації довгострокових, стратегічних завдань розвитку сучасних університетів, зокрема для поліпшення складної фінансової ситуації, в якій опинилася значна частина університетів країни. Практичне втілення ідея ендаументів дозволить у перспективі використати нереалізований потенціал соціальної відповідальності у взаємовідносинах «університети — уряд — благодійники». Співпраця університетів з інвесторами, благодійниками і меценатами сприятиме формуванню культури соціальної відповідальності в колективній свідомості суспільства.

Формування соціальної відповідальності ЗВО є важливою умовою подальшого розвитку вищої освіти. Вищі навчальні заклади України повинні бути в числі найбільш відомих європейських і світових університетів за умови розвитку їх за інноваційною стратегією. Проте національна система вищої освіти на сьогодні має невисокий рівень інноваційної та фінансової спроможності, зокрема, через низький рівень соціальної відповідальності в царині партнерської співпраці між сферою бізнесу і вищими навчальними закладами. Реальні приклади з університетського життя показують зародження партнерства між ЗВО і сферою бізнесу, що є фундаментальною основою підвищення рівня конкурентоспроможності економіки країни в сучасних умовах.

Соціальна відповідальність держави — широке й багатогранне поняття, яке включає низку функцій, об'єднаних завданням захисту суспільних інтересів від найрізноманітніших викликів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Як витвір і втілення суспільного договору громадян, держава покликана врівноважувати, а нерідко й примирювати інтереси різних соціальних верств, груп, інституцій. Вона наділена правом і обов'язком законодавчого встановлення і управління суспільними процесами. До сфери соціальної відповідальності держави належать забезпечення суспільного порядку, стабільності суспільства, розроблення й застосування комплексу норм і правил, які регулюють поведінку громадян та їхніх об'єднань, а також виняткове право на застосування сили в інтересах безпеки громадян від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Серед проблем соціальної відповідальності держави в Україні відповідальність за реалізовану нею соціальну політику, тобто забезпечення принципів соціальної справедливості, перебуває в особливо чутливій сфері громадської уваги. Мета цього розділу — проаналізувати, яким чином Українська держава через свою перерозподільну функцію збалансовує поляризацію суспільства, запобігає надмірній нерівності в доходах, забезпечує соціальну орієнтацію розподілу ресурсів; визначає і забезпечує основні соціальні стандарти і гарантії.

У цілому ми виходимо з презумпції, що соціальна сфера в Україні потребує глибокої трансформації, бо соціальна політика пострадянського періоду значною мірою була побудована на принципах продовження й екстенсивного розширення успадкованої від історичного минулого моделі радянської держави-благодійниці. Звичайно, це має свої об'єктивні причини, насамперед гостро незадовільне матеріальне становище вельми значної частини населення, що надавало політиці соціального забезпечення і захисту характеру перманентного «латання дірок» і «гасіння пожеж». Не останнім за значущістю чинником є також архетипи патерналістсько-клієнталістських стосунків держави і громадян, законсервовані

в суспільній свідомості від часів радянського «світлого минулого». Зокрема, цей чинник є джерелом популізму в політичній сфері, який перешкоджає ухваленню відповідальних, адекватних викликам соціально-економічної ситуації, проте непопулярних, реально тяжких для виконання, хоча й необхідних рішень і заходів.

Надзвичайно складно здійснювати інновації в системі соціального забезпечення, яка перебуває у стані граничного напруження, проте саме в цьому полягає невідкладне завдання сучасної Української держави. З одного боку, потрібно всіляко підтримувати чинні форми соціального захисту, бо на тлі реального становища, коли 44 % українців одержують ті чи інші види соціальної допомоги, а, окрім того, 5 млн домогосподарств потребують житлових субсидій¹, будь-який збій у роботі системи стане тяжким ударом для значної частини населення. З другого боку, кожна окрема ланка і функціонування всієї системи в цілому демонструють явні ознаки неефективності, нераціональної структури витрат і потребують концептуального й системного переосмислення, розроблення інноваційних підходів до розв'язання соціальних проблем.

У корені цих проблем ми бачимо гостру майнову поляризацію соціальної структури сучасної України, котра проблематизує наріжний принцип сприйняття соціальної політики — принцип соціальної справедливості. На одному полюсі цієї структури верства «новобогатків», які шокують масову свідомість демонстративним марнотратством, що виходить поза рамки здорового глузду. На протилежному полюсі, за надзвичайно звуженої частки середнього класу, — вельми значна частина суспільства з найнижчими доходами: це населення деградованої сільської місцевості, сім'ї з неповнолітніми дітьми, які є однією з найменш забезпечених соціальних груп, непрацюючі пенсіонери, люди з інвалідністю, громади населених пунктів, у яких містоутворювальні підприємства не відновили свою діяльність, тощо.

Одна крайність тягне за собою іншу, протилежну, коли гранично загострюється і спрощується архетип справедливості в масовій свідомості: гіпертрофована соціальна нерівність спонукає до гіпертрофованого імперативу соціальної справедливості як повної рівності поза контекстами трудового вкладу, особистої соціальної активності. Така налаштованість масової свідомості сформувала і підживлює значний потенціал недовіри населення до національної держави саме в аспекті її соціальної відповідальності, сприйняття навіть цілком виправданих і доцільних заходів соціальної підтримки громадян як недостатніх і несправедливих за своєю суттю.

¹ Скільки українців получают социальную помощь: в Минсоцполитики рассказали детали [Електронний ресурс]. — Режим доступа : https://24tv.ua/ru/skolko_ukraincev_poluchajut_socialnuju_pomoshh_v_minsocpolitiki_rasskazali_detali_n1065244.

За умов, коли стрижнем інновацій у соціальній політиці має бути утвердження принципів ринкової справедливості на українському соціальному ґрунті, мусимо констатувати щонайменше дві ключові проблеми. Насамперед, це відповідальність держави за створення, по-перше, інституційних засад цивілізованого ринкового суспільства, де соціальне забезпечення концентрується на запевненні умов для самозабезпечення громадян на основі їхньої власної економічної активності, де соціальна диференціація населення відповідає рівневі реального особистого вкладу кожного в економічне життя, і, по-друге, розбудова оптимальних механізмів соціального перерозподілу.

Друга проблема — це несприйняття значною частиною українських громадян необхідності їхньої власної соціальної відповідальності, що підживлює відчуження людей від соціальної політики держави. Ураховуючи це, модернізація національної системи соціального забезпечення в Україні має на меті не лише зміцнення її економічної бази і вдосконалення механізмів соціальної відповідальності, а й віднаходження порозуміння між державою і суспільством щодо реальних можливостей та принципових орієнтирів соціальної політики шляхом широкого соціального діалогу. Потрібне усвідомлення того факту, що соціальна держава не може бути всезагальною благодійницею ні в іпостасі радянської патронажної моделі, ні у варіанті західної моделі «суспільства всезагального добробуту», яке, як буде показано в дальшому викладі, виявилось «суспільством двох третин».

3.1. ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Соціальна відповідальність Української держави впливає з основоположного принципу її суспільного устрою — принципу соціальної держави, який законодавчо закріплений у Конституції України через формулювання системи базових соціальних прав людини, гарантованих Основним Законом. Обсяг соціальної відповідальності держави може бути достатньо чітко окреслений саме через зміст конституційно зафіксованих соціальних прав людини:

- *Право на соціальний захист.* Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ та організацій, а також бюд-

жетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат і допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом².

- *Право на працю*, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується, на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом; при цьому держава гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб³.

- *Право на відпочинок*, яке забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи в нічний час⁴.

- *Право на житло*, щодо якого держава гарантує умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону⁵.

- *Право на достатній життєвий рівень* для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло⁶.

- *Право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування*, яке забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм⁷.

- *Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля*⁸.

- *Право на державний захист сім'ї, дитинства, материнства і батьківства*, при цьому захист прав дітей незалежно від походження, зокрема утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу⁹.

Реалізація соціальних прав людини — це функція системи соціального забезпечення, яку ми можемо визначити таким чином: *соціальне*

² Конституція України : редакція від 30.09.2016 (Ст. 46) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

³ Там само. — Ст. 43.

⁴ Там само. — Ст. 45.

⁵ Конституція України : редакція від 30.09.2016 (Ст. 47) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

⁶ Там само. — Ст. 48.

⁷ Там само. — Ст. 49.

⁸ Там само. — Ст. 50.

⁹ Там само. — Ст. 51, 52.

забезпечення є інструментом політики, системою соціальних технологій, що застосовуються для регулювання рівня життя населення і передбачають надання послуг та матеріальних ресурсів у різних формах, що фінансуються державою. Соціальне забезпечення реалізує широкий комплекс прав усіх верств населення, кожного конкретного громадянина. Воно передбачає насамперед створення соціальних передумов для того, щоб працездатний громадянин міг власною працею, своїми цілеспрямованими зусиллями забезпечити для себе та своєї сім'ї гідні умови життя в поточному часі та в перспективі майбутнього.

Поняття соціального захисту, яке є близьким за змістом і широко вживаним, далеко не вичерпує зміст концепту «соціальне забезпечення». Соціальний захист — вужче поняття, це конкретна сфера соціальної політики держави, яка правовими, фінансово-економічними, адміністративними заходами забезпечує відповідне до наявних соціальних стандартів існування тим визначеним законом групам населення, які перебувають в особливо складному матеріальному становищі, або мають особливі фізичні чи психічні потреби, або перебувають у тяжких життєвих обставинах і не здатні поліпшити їх без зовнішньої підтримки.

Центральний орган виконавчої влади, який формує і реалізує державну політику із забезпечення соціальних прав людини в Україні, — це Міністерство соціальної політики. У сфері його компетенції перебувають питання праці та соціальної політики, зайнятості населення і трудової міграції, трудових відносин, загальнообов'язкового державного соціального і пенсійного страхування, соціального діалогу, соціального захисту, волонтерської діяльності, з питань сім'ї та дітей, оздоровлення і відпочинку дітей, усиновлення та захисту прав дітей, запобігання насильству в сім'ї, протидії торгівлі людьми, захисту прав депортованих за національною ознакою осіб, які повернулися в Україну. Воно також забезпечує формування і реалізацію державної політики щодо пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, соціального захисту ветеранів війни та учасників антитерористичної операції, зокрема забезпечення їхньої психологічної реабілітації, санаторно-курортного лікування, технічними та іншими засобами реабілітації, житлом, надання освітніх послуг, організації поховання, соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються, осіб, звільнених із військової служби, та учасників антитерористичної операції. До функцій Мінсоцполітики належить державне забезпечення промислової безпеки, охорони праці, гігієни праці, поводження з вибуховими матеріалами, здійснення державного гірничого нагляду. Воно організовує і здійснює державний нагляд та контроль за додержанням вимог законодавства про працю, зайнятість населення, загальнообов'язкове державне соціальне

страхування в частині призначення, нарахування та виплати допомоги, компенсацій, надання соціальних послуг та інших видів матеріального забезпечення з метою дотримання прав і гарантій застрахованих осіб¹⁰.

Місцеві органи соціального захисту населення — департаменти обласних і районних державних адміністрацій, управління соціального захисту обласних і районних рад — підзвітні й підконтрольні відповідним органам державного управління і місцевого самоврядування та — опосередковано — Міністерству соціальної політики України. Вони забезпечують виконання повноважень у сфері соціального захисту працюючого населення, соціальної підтримки і надання соціальних послуг особам похилого віку, інвалідам, сім'ям та особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, малозабезпеченим та іншим соціально вразливим верствам населення; захисту прав та реалізації соціальних гарантій, визначених законодавством України для окремих категорій населення. Основним завданням цих служб є реалізація державної соціальної політики, а це включає широкий спектр обов'язків:

1) вони визначають пріоритети соціального розвитку, готують пропозиції до проєктів державних і регіональних програм;

2) служби соціального захисту реалізують державну політику у сфері соціально-трудових відносин, до якої належать питання оплати і належних умов праці, професійної адаптації звільнених у запас військовослужбовців; співпрацю місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоврядування з профспілками та роботодавцями;

3) вони беруть на себе соціальну підтримку малозабезпечених сімей, ветеранів, інвалідів, чорнобильців, інших громадян, які мають право на пільги та житлові субсидії, ведуть облік таких осіб;

4) організують соціальне обслуговування населення через мережу спеціалізованих закладів, установ та служб, залучаючи до цього також недержавні;

6) сприяють громадським організаціям у роботі зі соціального захисту вразливих категорій населення¹¹.

Таким чином, принцип соціальної держави забезпечений законодавчим та адміністративним підґрунтям, на якому, власне, і розбудовується реальна практика соціального забезпечення громадян.

Визначальними особливостями системи соціального забезпечення в Україні доби незалежності можна вважати принаймні два процеси, що в ній відбуваються.

¹⁰ Положення про Міністерство соціальної політики України : редакція від 06.04.2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-п>.

¹¹ Положення про управління соціального захисту департаменту гуманітарної політики Львівської міської ради та його структури [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www8.city-adm.lviv.ua/pool/info/doclmr_1.nsf/6fe2c915759101d6422566a0003bb602/6ccf265e478fd8cdc225807a0053ac52?OpenDocument.

По-перше, реформування системи соціального забезпечення і захисту в Україні проходить за надзвичайно несприятливих фінансово-економічних умов, у країні, яка протягом двадцяти семи років незалежності перманентно зазнає тяжких економічних втрат, зумовлених на початковому етапі катастрофічними обставинами виходу з економічної системи Радянського Союзу, далі — світовою фінансовою кризою, в останні роки — російською агресією, і протягом усього періоду незалежності — не вельми успішною стратегією ринкових та антикорупційних реформ. Політика, спрямована на підвищення добробуту населення і соціальне вирівнювання, здійснюється за умов *обмеження ресурсів* до такої міри, що це нерідко ставить під сумнів реалізацію соціальних прав громадян, безпосередньо гарантованих Конституцією України.

Складна соціально-економічна ситуація незмірно збільшує, у порівнянні з «благополучними країнами», потреби громадян у соціальному захисті, змушуючи державу максимально мобілізувати обмежені ресурси соціальної політики. Так, 2018 року загалом близько 44 % громадян країни одержували ті чи інші види соціальної допомоги, окрім того, ще 5 млн домогосподарств одержували субсидії на комунальні послуги, тобто близько половини населення виявляються нездатними, у силу об'єктивних причин, до нормального забезпечення власних потреб і своєї сім'ї за рахунок своєї трудової активності.

У Бюджеті України на 2019 рік із загальних витрат бюджету в сумі 1 112,1 млрд гривень на потреби, що забезпечуються Міністерством соціальної політики, заплановано 177,6 млрд грн, що зіставно з витратами нашої країни на оборону і безпеку за умов фактичної війни з Російською Федерацією (212 млрд грн). Окрім того, для виплати пенсій спрямують 167,5 млрд гривень, витрати на охорону здоров'я становитимуть 95,7 млрд гривень, освіту — майже 127 млрд гривень, субсидії — 55 млрд¹².

У Бюджеті України на 2019 рік виразно простежується тенденція до розширення видатків на соціальний захист громадян. Так, за реформаційних умов децентралізації 2019-го передбачено збільшення розміру субвенції місцевим бюджетам на виплату соціальних допомог на 3,1 млрд грн — до 63 млрд грн. Ці витрати помітно зростали й у попередні роки: 2016 р. — 47,2 млрд грн; 2017 р. — 51,6 млрд грн; 2018 р. — 59,9 млрд грн.

З 1 березня 2019 року будуть автоматично перераховані пенсії залежно від зростання інфляції та середньої заробітної плати. При цьому, за підрахунками Міністерства соціальної політики, показник середньої заробітної плати 2019-го, який використовується у формулі перерахунку пенсій, зросте на 17 %. Зокрема, мінімальні пенсії з липня 2019 р. зростуть

¹² Закон України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 2018. — № 50. — Ст. 400. — Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19>.

до 1 564 грн, з грудня — до 1 638 грн. Для пенсіонерів, які досягли 65-річного віку і мають страховий стаж 30 та 35 років (відповідно, жінки і чоловіки), з 2018 року встановлено мінімальний розмір пенсії на рівні 40 % мінімальної зарплати. Відповідно з 1 січня 2019 року для цієї категорії пенсіонерів мінімальна пенсія буде запроваджена на рівні 1 669,2 грн. При цьому в найближчі 10 років держава планує утриматися від збільшення пенсійного віку, хоча тенденція підвищення пенсійного віку характерна для багатьох країн, що мають навіть кращі економічні умови для здійснення пенсійної політики¹³.

Мінімальна заробітна плата з 1 січня 2020 буде підвищена до 4 173 грн на місяць, порівняно із 3 723 грн 2018-го (01.01.2017 — 3 200 грн, 01.01.2016 — 1 378 грн). Середня заробітна плата в Україні має відповідну динаміку: січень 2016 р. — 4 362 грн/міс., січень 2017 р. — 6 008 грн/міс., січень 2018 р. — 7 711 грн/міс.¹⁴

Усі ці зміни кореспондуються зі зростанням прожиткового мінімуму на одну людину на місяць: з 1 січня 2019 року він становитиме 1 853 грн, з 1 липня — 1936 грн, з 1 грудня — 2 027 грн¹⁵.

Вимушене перенапруження всіх ланок соціального захисту суттєво відрізняє становище цієї системи в Україні від суспільств, у яких нормально функціонує ринкова економіка та правовий захист громадян і які зазвичай розглядають як еталон для розбудови соціальної політики Української держави. Проте і «благополучні» країни в реалізації принципу соціальної держави змушені перманентно розв'язати комплекс проблем, породжених динамікою глобального і локального соціально-економічного розвитку. Це коло питань має концептуальний характер, вони стосуються філософії та стратегії розбудови соціальної держави, і особливості української соціальної реальності в цій площині також ускладнюють реформування всієї системи інституцій соціальної політики.

Річ у тому, що вона генетично походить від системи соціального забезпечення попередньої епохи, радянського патронажно-клієнталістського устрою, побудованого на принципах домінування адміністративно-командної держави-благодійниці над населенням — її вдячними дітьми. Немає потреби нагадувати, що ця схема являє собою не що інше, як ідеологічну міфологему, що будь-яка держава може дати своїм громадянам лише ті блага, які вона у громадян і реквізувала. Проте варто

¹³ Сколько украинцев получают социальную помощь: в Минсоцполитики рассказали детали [Електронний ресурс]. — Режим доступа : https://24tv.ua/ru/skolko_ukraincev_poluchajut_socialnuju_pomoshh_v_minsocpolitiki_rasskazali_detali_n1065244.

¹⁴ Прес-конференція міністра соціальної політики України Андрія Реви за підсумками 2018 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=3aehKv2D7Y4>.

¹⁵ Рада ухвалила Держбюджет-2019: основні цифри [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://economics.unian.ua/finance/10348647-rada-uhvalila-derzhbyudzheta-2019-osnovni-cifri.html>.

з належною увагою сприймати ментальний аспект цієї диспозиції: у силу багатьох причин клієнталістські мотивації домінують у поведінці значної маси українців і як громадян своєї держави, і, зокрема, як виборців.

Як у реальному житті виявляється настановленість громадян на задоволення власних інтересів поза контекстами соціальної відповідальності (у тому числі й правової), можна побачити з даних, наведених у річному звіті міністра соціальної політики від 22 грудня 2018 року:

923 000 домогосподарств із загальної кількості 6 900 000 домогосподарств в Україні показали органам фінансового контролю «нульові» доходи за 2018 рік. Переважна частина цих домогосподарств мешкає в містах, менша — в сільській місцевості (при тому, що аналіз даних статистики свідчить, що рівень безробіття у сільській місцевості утричі вищий, ніж у місті). Напрошується висновок, що за цими цифрами приховується значний обсяг «тіньової» зайнятості. Безперечно, ці громадяни в той чи інший спосіб забезпечують своє життя — проте вони не платять податків, не сплачують Єдиний соціальний внесок і при тому користуються житловими субсидіями та іншими соціальними виплатами.

Інший спосіб ухилитися від повноцінної участі в наповненні Пенсійного фонду через сплату ЄСВ полягає в тому, що 80 % приватних підприємців показують органам ДФС мінімальну заробітну плату своїх працівників, 84 тисячі керівників малих і середніх підприємств показують, що мають мінімальну зарплату, лише в Києві — 20 тисяч таких керівників.

І це при тому, що загальновідомим є дефіцит Пенсійного фонду. На сьогодні він становить 23 млрд грн¹⁶.

Сьогодні система соціального забезпечення в Україні проходить складну трансформацію в напрямі адаптації до функціонування в ринковій економіці й ринковому суспільстві, що вимагає від людини значно більшої активності в самозабезпеченні, особистій солідарності й субсидіарності щодо соціального оточення. Як констатує Н. Мякушко, українська модель соціальної політики ще не пройшла трансформації від патерналістської моделі радянського зразка до формування ринкової моделі соціальної політики¹⁷. Перешкодами на шляху реформування є не лише рівень соціально-економічного розвитку країни, а й ментальність і стереотипи суспільної свідомості, що заходять у суперечність з імперативами ринкової економіки.

¹⁶ Прес-конференція Міністра соціальної політики України Андрія Реви за підсумками роботи Міністерства у 2018 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=uatxfwm2t4A>.

¹⁷ Мякушко Н. Теоретико-методологічні засади соціальної політики в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / Н. Мякушко // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. — 2011. — № 4. — Режим доступу : http://www.vmurol.com.ua/index.php?idd=us_publication&group=4&us_publication=1731.

За умов нормального функціонування ринкової економіки головне соціальне завдання держави — забезпечення суспільних потреб у не-ефективних для ринку ситуаціях, що характеризуються як «провали ринку», — до них можна віднести віднесені монополії, брак інформації, зовнішні негативні ефекти та виробництво достатньої кількості і якості «суто суспільних благ». За визначеннями Дж. Бьюкенена, на відміну від «суто приватного блага», кожна одиниця якого може бути продана за окрему платню, поняття суто суспільних благ позначає такі блага, які споживаються усіма громадянами незалежно від того, чи платять за це споживачі. Їхні головні ознаки: незмагальність — тобто споживання такого блага однією людиною не зменшує його доступність для інших, і невиключальність — тобто ніхто не може бути усунутий від доступу до цього блага. Завдання держави — виробити і підтримувати процедуру, яка змушує громадян брати участь у фінансуванні виробництва суспільних благ не на добровільних, а на примусових засадах. Інструментом для цього є насамперед податки.

Принциповим моментом для ефективності соціальної політики держави є те, що ухвалення рішень щодо виробництва і розподілу суспільних благ, яке здійснюється через систему політичних інститутів, повинно мати неринковий характер. Механізмом виявлення індивідуальних орієнтацій щодо *приватних* благ є товарно-грошові відносини, ринок. Щодо *суспільних* благ аналогом ринку стає держава, вона виявляє позиції індивідів за допомогою специфічного інструменту — голосування. Процедура голосування сама собою не гарантує звільнення процесу ухвалення політичних рішень від дії ринкових механізмів, навпаки, за певних обставин голосування може створювати сприятливі умови для політичного торгу, підкупу, маніпуляцій. Гарантію демократичних рішень можуть дати лише непохитно стабільні конституційні принципи. Як зазначає Ф. фон Гаек, «вибір такий: або вільний парламент, або вільний народ. Щоб зберегти особисту свободу, потрібно обмежити всяку владу — навіть владу демократичного парламенту — довгостроковими принципами, схваленими народом»¹⁸.

У цьому контексті нобелівський лавреат з економіки Дж. Бьюкенен висунув дуже важливу ідею про *правову систему як своєрідний суспільний капітал*: система законів, яка забезпечує стабільність міжіндивідуальних відносин, є не просто запорукою процвітання суспільства, але виявляє свій позитивний вплив на соціальні процеси дедалі повніше й відчутніше залежно від того, наскільки сама вона стабільна протягом тривалих періодів часу. Розкитування ж правової системи, якими б добрими намірами воно не диктувалося, може призвести до безповоротної втрати цього

¹⁸ Гаек Ф. А. Цінність свободи / Ф. А. Гаек // Лібералізм. Антологія. — Київ : Смолоскип, 2002. — Ч. III. — С. 524.

суспільного капіталу. Основні небезпеки, які існують у демократичній системі: пряме гноблення громадян бюрократією, небезпека тиранії більшості, неефективність обраної влади, — на думку прихильників теорії суспільного вибору, можуть бути подолані за умови чіткого функціонування *стабільної* системи виборів¹⁹.

Концепт «соціального капіталу» наприкінці ХХ століття здобув широку популярність у соціософській думці, виражаючи три основні принципи організації мережі взаємодії між людьми у громадянському суспільстві: взаємодовіру, толерантність і солідарність. У філософській літературі досить поширеною є паралель між поняттям «соціальний капітал» і концептом «невидимої руки» А. Сміта²⁰ на тій підставі, що обидва ці поняття означають, по-перше, соціальне порозуміння, досягнуте внаслідок збалансування інтересів окремих індивідів у процесах необмеженої соціальної комунікації, і, по-друге, слугують своєрідними обмежувачами стихійних процесів ринкових стосунків, які загрожують основам соціальної солідарності. У працях Р. Патнема, Ч. Тейлора, М. Волзера і низки інших авторів проводиться думка, що «соціальний капітал» виникає і примножується в мережі соціальної взаємодії, заснованій на неурядових організаціях із неприбутковими інтересами. Важливо відзначити думку Р. Патнема, що дух громадянського суспільства значно більше мотивований настановами громадського добра, аніж держава, орієнтована на розподіл прибутків; саме громадські асоціації виховують у громадян «шляхетні звичаї», почуття солідарності, співробітництва, громадського патріотизму, збільшують взаєморозуміння²¹.

Суспільство закладає «конституційним вибором» чіткі і суворі «правила політичної гри» для держави і, зокрема, її соціальної політики, бо ж *Конституція — це основний закон громадянського суспільства, а не держави*. На основі чітко визначеного і стабільного конституційного вибору будуються правові доктрини і «робочі правила», спрямовані на вирішення двох взаємопов'язаних завдань: забезпечити нормальне функціонування ринкових механізмів і розв'язати соціальні проблеми. Це досягається за допомогою антимонопольних заходів, соціального страхування, гнучкої податкової політики, а також низки ширших функцій: розвитку інфраструктури, дотацій на освіту, виплат безробітним, пенсій та дотацій мало-забезпеченим, заходів, спрямованих на скорочення безробіття.

¹⁹ Бьюкенен Дж. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави / Дж. Бьюкенен, Р. Масгрейв ; пер. з англ. А. Іщенко. — Київ : Києво-Могилянська академія, 2004. — 176 с.

²⁰ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. — Київ ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 246—249.

²¹ Патнем Р. Д. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнем. — Київ : Основи, 2001. — С. 199.

Реалізуючи суспільний вибір, держава зосереджує зусилля на виробленні й реалізації національних пріоритетів, до яких можна віднести такі соціальні завдання:

- сприяння і стабілізація економічного зростання, вироблення збалансованої макроекономічної політики з метою досягнення сталого розвитку з урахуванням соціальних вимог;
- сприяння зростанню продуктивності праці через здійснення інноваційної політики, спрямованої на розвиток НТП, зокрема фундаментальної науки, підтримка інформаційних технологій;
- усебічне сприяння розвитку освіти й зростанню кваліфікації робочої сили;
- здійснення соціальної функції держави шляхом оптимізації програм пенсійного та медичного страхування і допомоги, підтримка сімейних цінностей;
- реагування на процеси глобалізації, адекватне інтересам національної економіки та реалізації соціальних прав громадян;
- комплексні заходи з охорони природного середовища, удосконалення екологічних регуляторів²².

Варто наголосити: соціальний характер держави визначається не самим фактом здійснення державної політики, а тим, що, внаслідок реалізації конституційного та постконституційного вибору, ухвалення рішень стосовно задоволення соціальних прав людини *виведено за рамки ринкових механізмів* і підпорядковане гуманітарним пріоритетам суспільного вибору, імперативу соціальної солідарності.

Солідарність дослідники визначають як «такий стан взаємодії між людьми, в якому виникає злагоджене розуміння й сприйняття світу без насильства», через підхід, згідно з яким «сукупність добровільних дій, здійснюваних у певному соціальному просторі без примусу державної влади, утворює спільне взаєморозуміння і супроводжується *солідарними* взаєминами»²³. Дж. Маклін розуміє солідарність і субсидіарність таким чином, що члени суспільства беруть участь у долі одне одного і несуть спільну відповідальність за здійснення певного соціального рівня життя²⁴.

Іспанський філософ А. Кортіна вважає, що суть солідарності в тому, що вона не визначається контекстом стосунків «один з нас», а, навпаки, за походженням орієнтована на сприйняття «іншого свого»²⁵. Особливістю

²² Супян В. Б. Роль государства в американской экономике: теория и практика / В. Б. Супян // США и Канада. — 2002. — № 3. — С. 3–17.

²³ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. — Київ ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 421.

²⁴ McLean G. F. Freedom, Cultural Traditions and Progress. Philosophy in Civil Society and National Building: Tushkent Lectures / G. F. McLean. — Washington, D. C., 1999. — P. 22.

²⁵ Cortina A. Etica aplicada y democracia radical / A. Cortina. — Madrid: Ed. Tecnos, 1995. — P. 19.

розв'язання проблеми забезпечення соціальних прав громадян у країнах Заходу є те, що вільний ринок у них утверджувався паралельно і взаємопов'язано з розвитком громадянського суспільства. Громадянське суспільство — це історично сформований тип взаємодії, певна модель соціальної організації»²⁶, зміст якої — це «солідаризований вплив громадськості на формулювання та реалізацію владних рішень щодо дотримання прав людини і гарантії її вільного розвитку з метою забезпечення самовизначення кожної особи»²⁷.

Можна стверджувати, що і для України реалізація прав людини відповідно до законів соціально спрямованого ринкового суспільства зумовлена реальним ступенем досягнення соціального консенсусу, подолання деформацій у системі цінностей, викликаного дефіцитом у ній того компоненту, який Р. Інгларт називає «цінностями самовираження», а Р. Патнем — «індексами громадянськості»²⁸. Як стверджує В. Андрущенко, «теорія і практика державних фінансів у країнах Заходу давно перебуває під домінуючим впливом соціальної філософії гуманізму та антропоцентризму, що проповідує абсолютну цінність особистості, ставить благо, права і свободи у центр державної діяльності»²⁹.

За даними щорічної доповіді Global Wealth Report швейцарського банку Credit Suisse, найбагатшою країною світу визнана Швейцарія, де на одного дорослого жителя припадає понад 530 тисяч доларів США. На другому місці — Австралія (411 тисяч), на третьому — США (404 тисячі). У десятку з найбагатшим населенням також входять Бельгія, Норвегія, Нова Зеландія, Канада, Данія, Сінгапур і Франція³⁰.

Для сучасної України маємо визнати актуальність і практичну потребу у виробленні соціогуманітарної доктрини не лише в рамках гуманітарного знання, але також і в методологічному апараті сучасного економічного знання і теорії фінансів, позаяк в їхню компетенцію так чи інакше входить проблема: які потреби людей, за допомогою якої структури

²⁶ Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади і соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. — Львів : Червона Калина, 2002. — С. 68—69.

²⁷ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. — Київ ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 425.

²⁸ Патнем Р. Д. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнем. — Київ : Основи, 2001. — С. 91.

²⁹ Андрущенко В. Л. Соціогуманітарна доктрина західної фінансової думки / В. Л. Андрущенко // Фінанси України. — 2000. — № 7. — С. 3.

³⁰ Доповідь Global Wealth Report 2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.credit-suisse.com/corporate/en/articles/news-and-expertise/global-wealth-report-2018-us-and-china-in-the-lead-201810.html>.

пріоритетів, з орієнтацію на яку саме людину і які людські стосунки має задовольняти суспільство, яке поставило за мету реалізувати в державній політиці принципи соціальної справедливості. Відповіді на це питання потребують урахування широкого спектра складових елементів соціальної справедливості. Так, Г. Міщук і Н. Самолюк виділяють такі чинники, які є складовими елементами Індексу глобальної конкурентоспроможності (у табл. 3.1 у рубриці «ІСС» позначено відповідний блок індикаторів оцінки конкурентоспроможності).

Таблиця 3.1

Доступність базових прав і свобод та справедливість розподілу економічних і соціальних надбань

Складові ІСС	Доступність базових прав і свобод	Складові ІСС	Справедливість розподілу економічних і соціальних надбань
1.01	Право власності	1.10	Ефективність правової системи в урегулюванні суперечок
1.05	Хабарі та неофіційні платежі	2.01	Якість загальної інфраструктури
1.06	Незалежність судової системи	5.01	Охоплення населення середньою освітою
1.16	Надійність роботи правоохоронних органів	5.02	Охоплення населення вищою освітою
4.03	Захворюваність на туберкульоз	5.03	Якість системи освіти
4.05	Поширеність ВІЛ	5.08	Підвищення кваліфікації персоналу
4.07	Дитяча смертність	7.01	Співпраця у відносинах «працівник — працедавець»
4.08	Середня очікувана тривалість життя	7.02	Гнучкість при встановленні зарплати
4.09	Якість початкової освіти	7.05	Вплив оподаткування на бажання працювати
4.10	Охоплення населення початковою освітою	7.06	Оплата праці та продуктивність
		7.10	Частка жінок у робочій силі
		8.01	Наявність фінансових послуг
		8.02	Доступність фінансових послуг

Примітка. Складено Г. Міщук і Н. Самолюк за даними Global Competitiveness Report³¹.

Проблема оптимізації фінансування соціальних програм для реалізації принципів соціальної справедливості повчально простежується на прикладі еволюції соціальних інвестицій за останні кілька десятиріч ХХ століття в Канаді, де в цілому модель соціальної сфери, як зазначає Л. Немова³², ближча до західноєвропейських стандартів, аніж до

³¹ Міщук Г. Ю. Вимірювання соціальної справедливості у контексті оцінки ефективності відносин розподілу в суспільстві / Г. Ю. Міщук, Н. М. Самолюк // Демографія та соціальна економіка. — 2018. — № 1 (32). — С. 65.

³² Немова Л. А. Канада: реформи в соціальній сфері / Л. А. Немова // США и Канада. — 2003. — № 4. — С. 3.

американських. Для України цей досвід важливий на тлі гострої громадянської дискусії щодо сучасних реформ у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального захисту, пенсійної реформи, децентралізації управління. Програми з освіти, охорони здоров'я, допомоги громадянам, які потребують соціальної підтримки, здійснюються в Канаді переважно за рахунок держави й силами державних служб і закладів. З 1961 року була введена в дію система всезагального лікарняного страхування, а з 1971-го — усезагальне медичне страхування, яке гарантувало широкий спектр безоплатних медичних послуг для всіх жителів країни. А 1967 року федеральний уряд установив гарантовані надбавки до пенсій за віком, щоб забезпечити пенсіонерам щомісячний дохід, не менший від певного мінімуму. Система страхування у зв'язку із безробіттям після реформи 1971 року стала однією з найщедріших у світі. Це відбувалося на тлі стабільного зростання економіки, суттєвого профіциту бюджету, присутності в уряді багатьох прихильників теорії «держави всезагального добробуту»³³. Частка у ВВП витрат на соціальні потреби перевищувала аналогічні показники США, Японії, Великої Британії, Австралії. Після стрибкоподібного зростання у другій половині 1960-х років питома вага соціальних витрат у ВВП продовжувала підвищуватися майже постійно, хоча й повільнішими темпами, досягнувши 2001 року 23,5 %. При цьому в загальній сумі державних витрат (за винятком обслуговування державного боргу) вони перевищили 66 відсотків.

Однак на зламі XX і XXI століть державна влада в Канаді зіштовхнулася з великими проблемами в соціальній політиці. Від середини 1970-х років суттєво погіршився стан державних фінансів, у середині 1990-х років сукупний борг усіх рівнів влади перевищував 100 % ВВП. Дві глибокі циклічні економічні кризи призвели до суттєвого зростання безробіття, тривалих періодів падіння реальних доходів, зменшення надходжень до бюджету, збільшення асигнувань на соціальні виплати. Канадські економісти прийшли до висновку: система соціального захисту, сформована за сприятливих економічних умов, за тривалого погіршення господарської кон'юнктури, стає чинником, який дестабілізує фінансову систему країни³⁴. Заходи соціальної підтримки безробітних і малозабезпечених громадян стали гальмом географічної та професійно-галузевої мобільності працівників. Одне з досліджень, рекомендації якого були пізніше покладені в основу реформування соціальної політики, стверджувало: «Жодна країна не може дозволити собі розкіш здійснювати такі соціальні програми, які фіксують статус-кво і створюють перешкоди для структурних змін в економіці. Економіка, яка нездатна своєчасно адаптуватися до умов, які змінюються, не може забезпечити

³³ Немова Л. А. Канада: реформи в соціальной сфере / Л. А. Немова // США и Канада. — 2003. — № 4. — С. 4.

³⁴ Там само. — С. 7.

і реальну економічну безпеку громадянам»³⁵. Тому з кінця 1980-х років були проведені реформи, які уповільнили зростання соціальних витрат, зробили його більш контрольованим, установили тісніший взаємозв'язок між економічною і соціальною політикою. Характерними були зміни в системі допомоги на безробіття. Її головний принцип — зайнятість має бути вигіднішою у фінансовому плані, ніж одержання соціальних виплат. Другий — надання виплат має залежати від зусиль, які докладає безробітний до свого працевлаштування. Програма страхування зайнятості стала повністю самофінансованою — усі адміністративні витрати покриваються за рахунок накопичених внесків працівників і працедавців.

Важливим напрямом реформ було нівелювання соціальних відмінностей у прибутках громадян. За даними 1998 року, між 20 % найбагатших і групою найменше забезпечених існував розрив у так званих «ринкових» прибутках (тобто до сплати податків та одержання будь-яких трансфертів від держави) у двадцять сім разів. Податкова система, з одного боку, та, з другого, пенсії й різні соціальні виплати зменшують цю різницю до п'ятикратного розміру, а однакова доступність безплатних і субсидованих державою послуг дає в кінцевому підсумку співвідношення 1 : 4. Соціальна політика держави в той чи інший спосіб поліпшує матеріальне становище 60 % канадців, і лише у 20 % найбільш заможних громадян сума виплат державі набагато перевищує вартість одержуваних від держави трансфертів і послуг³⁶.

Проблема перерозподілу для досягнення соціального балансу між реальними доходами бідних і багатих верств суспільства — одна з кардинальних для кожної демократичної країни, вона концентрує зміст цінностей соціальної рівності, справедливості, субсидіарності. Проте реальний стан справ у світі в цій сфері далекий від гармонії і потребує постійних наполегливих зусиль як від урядів, так і від інституцій громадянського суспільства. Так, за даними Міжнародного об'єднання по боротьбі з бідністю Oxfam, хоча найбільш забезпечені люди становлять лише близько 1 % населення Землі, на них припало 82 % зароблених 2017 року коштів. 2018-го 42 мультимільярдери володіли багатством, що перевищує власність найменше забезпеченої половини людства, причому новий мільярдер з'являється на Землі щодва дні. Як наголошує директор Oxfam Вінні Бьяньїма, «бум мільярдерів свідчить не про процвітання економіки, а про крах економічного ладу»³⁷.

³⁵ Немова Л. А. Канада: реформи в соціальній сфері / Л. А. Немова // США и Канада. — 2003. — № 4. — С. 7.

³⁶ Там само. — С. 20.

³⁷ Доповідь міжнародного об'єднання організацій по боротьбі з бідністю «Oxfam» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.swissinfo.ch/rus/пазрыв-между-богатыми-и-бедными-в-мире-продолжает-расти---oxfam/43842194>.

Що стосується реалій українського життя, то, за результатами дослідження «Індекс нерівності», за 2018 рік наша країна посідає першість у світі (разом із Норвегією і Словенією) у рейтингу країн із найменшим розривом у доходах між багатими і бідними, який вимірювався за допомогою коефіцієнтів Пальма і Джині³⁸. Проте, на жаль, це не є наслідком успішної перерозподільної соціальної політики, а, скоріше, показником незадовільної динаміки економічного розвитку в цілому, а також наслідком прорахунків у соціальній політиці держави.

Слід наголосити, що заходи щодо подолання бідності через стимулювання економічного зростання, хоча й необхідні й усіляко виправдані, усе ж не відповідають масштабів та рівню складності викликів у сфері реалізації соціальної справедливості та відповідальності. Нерівність може бути економічно обґрунтованою й прийнятною, коли вона стимулює активність населення й економічний розвиток суспільства. З позиції соціальної відповідальності держави проблема полягає в тому, наскільки держава своєю політикою забезпечує баланс між економічно доцільною нерівністю громадян та імперативами соціальної справедливості.

За даними щорічної доповіді Global Wealth Report швейцарського банку Credit Suisse, Україна посідає 123-тє місце у світі зі 140 країн за рівнем особистого багатства громадян. Станом на середину 2018 року цей показник становив 1 563 американські долари на одного дорослого жителя.

Ми випереджаємо за особистим багатством Білорусь (1 563 долари), Таджикистан (1 364), Замбію (1 197), Сирію (1 190) і Малі (1 094). Трохи відстала Україна від Непалу (2 054 долари), Камеруну (2 282), Кенії (2 306), Бангладешу (2 332) і Лесото (2 640). Найбіднішими є Демократична Республіка Конго (331 долар), Ефіопія (167) і Малаві (141)³⁹.

За даними дослідження американського ділового видання Bloomberg (Bloomberg's Misery Index), на 2017 рік наша країна перебувала на сьомому місці в рейтингу найбідніших країн, у якому перших три місця посідали Венесуела, Південна Африка і Аргентина⁴⁰.

Проте в пострадянській Україні переважають фактори неекономічного походження нерівності: це хижацьке розграбування державної власності

³⁸ Доповідь Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [Електронний ресурс] / УНН. — Режим доступу : <https://www.unn.com.ua/ru/news/1661304-ukrayina-ocholila-reyting-krayin-z-naymenshim-rozrivom-mizh-bagatimi-i-bidnimi-zmi>.

³⁹ Доповідь Global Wealth Report [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.credit-suisse.com/corporate/en/articles/news-and-expertise/global-wealth-report-2018-us-and-china-in-the-lead-201810.html>.

⁴⁰ These Economies Are Getting More Miserable This Year [Electronic resource] / Bloomberg. — Available at : <https://glavcom.ua/news/ukrajina-zalishajetsya-u-top-10-naybidnishih-krajinvitu-bloomberg-401377.html>.

90-х років XX століття, помилки державної політики, непослідовність і млявість економічних реформ, засилля олігархічних структур, неефективність антикорупційних заходів. Ці чинники призвели до прогресуючої поляризації соціальної структури та майнової нерівності, яка, окрім іншого, сформувала величезний потенціал недовіри населення до національної держави саме в аспекті її соціальної відповідальності. Песимістична налаштованість населення щодо своїх соціальних перспектив досягає таких масштабів, що будь-які вимоги до соціальної відповідальності самих громадян (економічної, політичної, трудової, і навіть правової) сприймається хибно, як порушення принципів справедливості. Тоді як у розвинених країнах принцип ринкової нерівності сприймається як ознака справедливості (більше одержує той, чия діяльність вище оцінена ринком), значна частина українських громадян не сприйме «трансплантацію» цих норм у соціальні умови нашого надмірно диференційованого за майновою ознакою соціуму⁴¹. І тоді окреслені вище зрушення у сфері соціального забезпечення громадян, з великим напруженням досягнуті урядом воюючої країни за умов надзвичайної обмеженості ресурсів, не сприймаються громадянами як реальні зміни країни в напрямі задекларованих державою цінностей, а розцінюються як чергова спроба «олігархічної влади» відкупитися соціальними подачками від народного обурення (бо таких спроб насправді було чимало в історії незалежної України).

Тому, на нашу думку, доцільно ставити питання не лише про вдосконалення механізмів соціальної відповідальності держави і зміцнення економічної бази національної системи соціального забезпечення, а й про віднаходження порозуміння між державою і суспільством щодо реальних можливостей та принципових орієнтирів соціальної політики.

Потрібне переосмислення самої філософії соціальної політики, і тут ми можемо спиратися на досвід, який пройшли у XX столітті всі цивілізовані країни. Після Другої світової війни в багатьох із них був ухвалений конституційний принцип соціальної держави, яка на основі демократичного консенсусу громадян розвиває багатоукладну економіку, забезпечує високий рівень соціальної захищеності людини, утверджує принципи соціальної справедливості. Насамперед це стосувалося ФРН, Франції, Італії, Японії, Португалії, Іспанії, Швеції та деяких інших. Проте це призвело не до всезагального добробуту, а до формування так званого «суспільства двох третин», у якому, власне, дві третини громадян забезпечені роботою і, відповідно, мають високий рівень життя, а решта значною мірою виключені зі системи соціальних гарантій.

⁴¹ Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу [Електронний ресурс] / за ред. Е. М. Лібанової. — Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012. — С. 17. — Режим доступу : https://www.idss.org.ua/monografii/nerivnist_2012.pdf.

Безперечно, справедливий доступ до охорони здоров'я, освіти, культури, чистого довкілля не повинні залежати від розподілу через грошово-ринкові механізми. Цю ідею, зокрема, висловлює принцип: «Так — ринковому господарству, ні — ринковому суспільству». Його реалізація можлива за умови, якщо раціональна соціальна організація буде спиратися не лише на перерозподіл ресурсів, але також на більш ефективне їх використання.

Необхідне було реформування моделі соціальної держави Заходу, яка опинилася під величезним фінансовим тиском унаслідок усе зростаючих обсягів соціальних виплат. Суть нової моделі — перехід від політики «соціальних витрат» до політики «соціальних інвестицій». Іншими словами, держава має не просто виплачувати компенсацію тим, хто не має трудових доходів, а стимулювати людей своєю соціальною політикою до набуття потрібних кваліфікацій і здобуття місця праці.

Принципи європейської моделі соціального розвитку, орієнтовані на вирішення стратегічного завдання — будівництво «Соціальної Європи», було вироблено на Лісабонському саміті керівників держав Європейського Союзу в березні 2000 року. Її зміст був викладений у спільній праці прем'єр-міністрів чотирьох європейських держав — Великобританії, Нідерландів, Швеції та Німеччини⁴². Метою реформованої та модернізованої соціальної держави проголошено розвиток особистої ініціативи та ділової активності громадян, зростання інвестицій, посилення ролі громадянського суспільства, саморозуміння ролі громадян у державі, їх почуття відповідальності за себе. Засоби для досягнення цих цілей — поліпшення освіти та охорони здоров'я, безперервне навчання і підвищення кваліфікації працівників. Підкреслюючи, що за умов глобалізації розв'язання проблеми всеохопного добробуту не може бути здійснене окремою національною державою, учасники саміту поставили питання про вихід соціальної політики на наднаціональний рівень і розвиток глобальної соціально орієнтованої ринкової економіки.

3.2. РЕФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: ОЧІКУВАННЯ, ВИКЛИКИ Й ІННОВАЦІЇ

В Україні реалізація принципу «соціальних інвестицій» на тлі зростаючих «соціальних витрат» ускладнюється, як уже зазначено, особливостями пострадянської ментальності, яка спонукає

⁴² Blair T. Ein neues Sozialmode Europas-Beitrag zum Fortschritt im 21 Jahrhundert / T. Blair, W. Kok, G. Persson, G. Schroder // Die Zeit. — Berlin, 2000. — September 7.

значну частину населення до невиправданих очікувань щодо соціального захисту, а, по суті, соціального утриманства.

Красномовні приклади такої поведінки наводить міністр соціальної політики України в інтерв'ю газеті «Факти». Так, за його твердженням, закінчилася невдачею спроба вивести з «тіні» «зарплати в конвертах» через зниження Єдиного соціального внеску: «Коли я питаю, яка була логіка у зниженні ЄСВ, мені пояснювали: «Ми думали, що ми знизимо внесок — одразу всі вийдуть із тіні. Думали, що бізнес ці гроші не покладе до кишені, а заплатить за тих, за кого не платив...» Поклали бізнесмени ці гроші до кишені і навіть «дякую» ніхто не сказав». Унаслідок дефіцит Пенсійного фонду зріс із 80 млрд грн до 145 млрд.

За даними, наведеними міністром, сьогодні в Україні 26 млн громадян працездатного віку. Зайнятими вважаються 16 млн; 4 млн з них ЄСВ не платять на законних підставах, решта 12 млн платять ЄСВ. Є приблизно 2 млн осіб, які є «легальними» безробітними. 16 плюс 2 — це 18 млн осіб. «Де ще 8 млн — не знає ніхто. Навіть якщо 3—4 млн працюючих за кордоном — потенціал тіньової економіки, це ще 4 млн людей».

Відповідь державної соціальної політики — це посилення відповідальності працевлаштованих за «тіньове» працевлаштування. Наприклад, за словами міністра, нещодавно в Закарпатській області був виявлений перевізник, який мав 186 нелегальних водіїв автобусів. Штраф йому був призначений у розмірі 21 млн грн⁴³.

Виходячи з необхідності збалансувати соціальний захист та економічну ефективність суспільства, Українська держава в реалізації головної мети реформування соціальної сфери — підвищення якості життя громадян — конкретизує принципи соціальної політики таким чином: **«держава захистить усіх, хто потребує державної допомоги»**.

По суті, дискусії, що точаться навколо співвідношення політики «соціальних витрат» і політики «соціальних інвестицій», торкаються пріоритетності принципів соціальної рівності та економічної ефективності. Політика «соціальних інвестицій» спрямована на те, щоб поєднати виконання обох вимог. Від перерозподілу коштів соціальна держава переходить до «концентраційного підходу» — зосередження ресурсів на розв'язанні конкретної проблеми. Дуже важливо при цьому — наскільки ефективно працює система моніторингу реальних потреб людей у соціальній підтримці, наскільки достовірну інформацію одержують соціальні служби за допомогою наявних індикаторів. Зокрема, реформуванню української системи соціального захисту на засадах адресності значною мірою сприяє створення єдиного державного реєстру отримувачів житлових субсидій.

⁴³ Прес-конференція міністра соціальної політики України Андрія Реви за підсумками роботи Міністерства у 2018 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=uatxfwm2t4A>.

Державні кошти мають витрачатися на регуляцію ринку праці, переміщення підприємств з одних регіонів в інші, збільшення попиту за допомогою промислових замовлень тощо. Так, за даними О. Мисливченка, у Швеції лише 10 % витрат, виділених для регулювання ринку праці, використовується для компенсації в разі безробіття, а 90 % — на заходи зі стимулювання зайнятості⁴⁴. Таким чином фінансування соціальних програм сприяє підвищенню особистої відповідальності людини, ламає стереотипи патерналістсько-клієнталістських стосунків держави і громадян, утілення принципів справедливості та солідарності виявляється чимось значно більшим і вагомим, ніж розподіл субсидій.

Як уже зазначено, реалізація принципу соціальної держави в Україні передбачає глибоке, *усебічне реформування соціальної сфери*, що вимагає розроблення компетентних науково обґрунтованих підходів і соціального та наукового діалогу. Ідеться не просто про реформи тих чи інших структурних елементів багаторівневої системи соціального забезпечення в Україні, але про формування нової інноваційної парадигми, в якій реалізація прав громадян на соціальний захист розглядається і реально працює як механізм консолідації суспільства, підтримання стійкості соціальної системи. Запорукою такої стійкості є дотримання принципів соціальної справедливості в аспектах добробуту громадян, рівня майнової диференціації та дискримінації, ступеня соціальної захищеності, доступу до соціальних послуг, суспільної довіри і свободи.

Серед широкого спектра завдань модернізації системи соціального забезпечення в Україні можна виділити низку першочергових проблем, що потребують інноваційного осмислення на рівні фахового наукового дослідження (наш перелік, безперечно, містить лише «панорамний» огляд, він може і має бути продовжений). Можна стверджувати, що більшість дослідників акцентують увагу на потребі реформування самої системи соціальних стандартів у всіх без винятку сферах соціальної політики. Зокрема, потрібна комплексна програма підтримки нової політики у сфері оплати праці, побудована на розвиненій системі багаторівневих, а не тільки мінімальних соціальних стандартів, усунення дискримінації в цій сфері. Ті, безперечно, доцільні кроки, які зробила Українська держава останнім часом, хоча й поліпшують ситуацію, проте не можуть докорінно розв'язати проблему поза комплексом кардинальних заходів із зміцнення конкурентоспроможності національної економіки, структурної перебудови всіх її сфер, радикального перегляду умов залучення робочої сили до продуктивної діяльності і разом з тим соціального захисту тих, хто не спроможний забезпечити себе власною працею.

⁴⁴ Мисливченко А. Г. Перспективы европейской модели социального государства / А. Г. Мисливченко // Вопросы философии. — 2004. — № 6. — С. 8.

Безперечно, не можна применшувати складності проблеми соціальних стандартів, зводити її до пошуку простих рішень і добрих побажань щодо «турботи про людей». Українською державою були ужиті за останні роки серйозні заходи щодо підвищення соціальних стандартів — і це за умов війни, анексії та окупації економічно важливих регіонів, відповідного падіння ВВП тощо. Вони тяжко даються державі і масштабно виглядають за своїм кількісним грошовим вираженням, проте їхня ефективність ще не настільки помітна для «простих» громадян, щоб розтопити кригу масової недовіри до соціальної політики. Для «простої» людини, яка не замислюється над закономірностями економічного життя, рівень її добробуту має досить наочний і щоденно доступний критерій оцінки її доходів і витрат — курс долара у співвідношенні із зарплатою, пенсією, іншими соціальними стандартами і реальними виплатами. За всієї масштабності підвищення розмірів соціальних стандартів у гривневому вимірі: прожиткового мінімуму, мінімальних пенсії та зарплати — їхня реальна вага у співвідношенні до доларового еквіваленту сьогодні лише починає наздоганяти показники хоча й не надто благополучного, але порівняно стабільного періоду розвитку українського суспільства в роки, що передували світовій фінансовій кризі 2008 року та наступним за нею потрясінням новітньої української історії.

Кореляцію досягнутих на сьогодні в Україні соціальних стандартів з їхнім доларовим еквівалентом ми намагаємося простежити в динаміці мінімальної пенсії, прожиткового мінімуму і мінімальної зарплати у їхньому співвідношенні з динамікою курсу долара у 2004—2018 рр. (рис. 3.1—3.4).

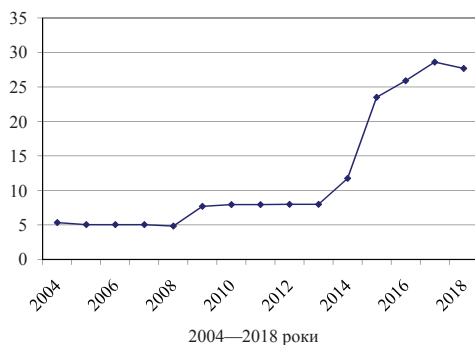

Рис. 3.1. Курс долара до гривні в Україні у 2004—2018 рр.⁴⁵

⁴⁵ Укладено Скринник З. Е. за даними: Архів курсу долара США [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://net.dn.ua/money/stat.php>.

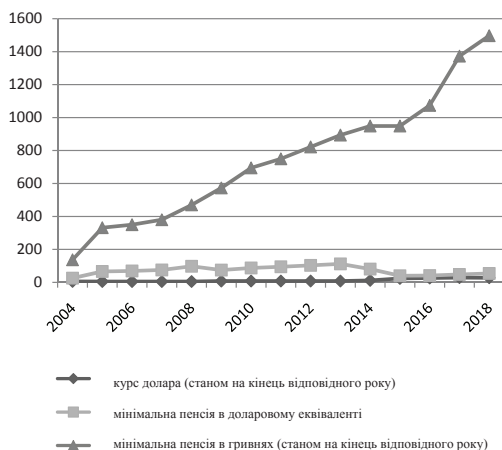

Рис. 3.2. Мінімальна пенсія в Україні у 2004—2018 рр.⁴⁶

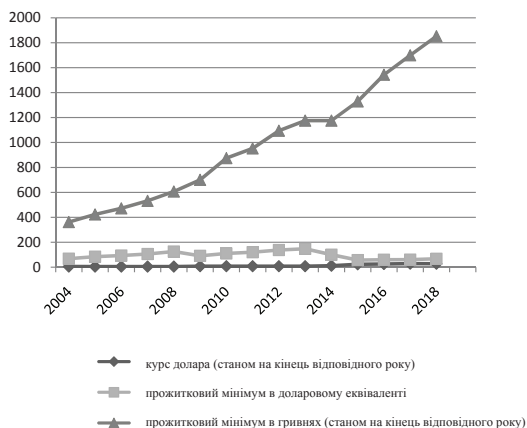

Рис. 3.3. Прожитковий мінімум в Україні у 2004—2018 рр.⁴⁷

⁴⁶ Укладено Скринник З. Е. за даними : Віталій Дацюк [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://prozak.info/Dilo/Ekonomika/YAK-zminyuvavsya-rozmir-pensij-iz-1996-do-2015-rokiv-yurist-iz-Zakarpattya> ; Архив наличного курса USD [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://charts.finance.ua/ru/currency/cash/-/0/usd> ; Статистика курса доллара США [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://minfin.com.ua/ua/currency/nbu/usd> ; Статистика курса доллара США. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://net.dn.ua/money/stat.php>.

⁴⁷ Укладено Скринник З. Е. за даними : Індекс інфляції в Україні 2019 [Електронний ресурс] / Мінфін. — Режим доступу : <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation> ; Архив наличного курса USD [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://charts.finance.ua/ru/currency/cash/-/0/usd>.

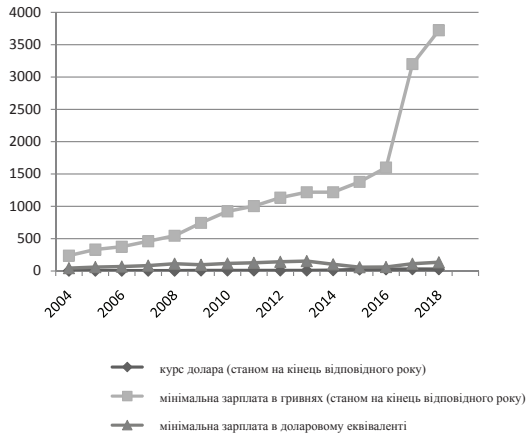

Рис. 3.4. Мінімальна зарплата в Україні у 2004—2018 рр.⁴⁸

Безперечно, відобразити об'єктивну картину динаміки соціальних стандартів неможливо механічним зіставленням їхніх гривневих показників з доларовим еквівалентом. Науковий аналіз співвідношення реальної та номінальної заробітної платні в Україні показує, що державі вдається, хоча й не повною мірою, амортизувати для населення ті колізії, які переживає наша економічна система з причин як об'єктивного характеру, так і внаслідок повільного та суперечливого проведення реформ, зокрема й різкого падіння курсу гривні (рис. 3.5).

Показані в діаграмі позитивні зрушення останніх двох років можна розглядати як перші кроки у правильному напрямі. Дуже важливо, щоб уся система політичних та економічних інститутів країни зберегла і примножила умови для подальшої реалізації цієї тенденції на несприятливому тлі різкого сплеску політичного популізму, який нерідко використовується для спроб зміни політичного курсу України, спекулюючи саме на темі соціального забезпечення громадян. Влада при цьому опиняється перед вимушеним вибором: або невиправдане економічними можливостями завищення соціальних стандартів на угоду розбурханим популістами очікуванням населення, або чесне, але самовбивче для влади перед виборами визнання того факту, що країна неспроможна за наявних обставин досягти швидкого «поліпшення життя вже сьогодні».

finance.ua/ru/currency/cash/-/0/usd ; Графік зміни курсу НБУ долара США [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://minfin.com.ua/ua/currency/nbu/usd> ; Статистика курсу долара США [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://net.dn.ua/money/stat.php>.

⁴⁸ Там само.

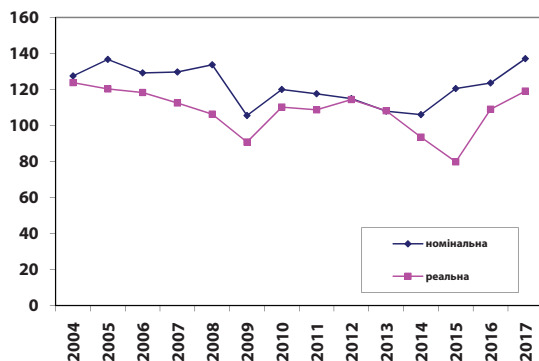

Рис. 3.5. Темпи зростання / зниження номінальної і реальної зарплати у 2004—2017 рр.⁴⁹

Примітка. Дані за 2010—2014 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя, починаючи з 2015 року — також без частини зони проведення антитерористичної операції.

На жаль, цей сакраментальний слоган із недавнього минулого, що мав би стати засторогою для громадян, які вже здобули гіркий досвід довіри до популістів, не спрацює у спільноті, яка, за виразом В. Портникова, має політичну пам'ять, «подібну до рибки гуппі».

Як використовується тема соціального захисту населення в політичних маніпуляціях, можна побачити на прикладі публікації УНІАН від 18 січня 2019 року⁵⁰. У ній повідомляється, що відома політична діячка закликала людей публікувати в соцмережах порівняння своїх «платіжок» за комунальні послуги за 2009 та 2019 роки. В опублікованих політиком рахунках за комунальні послуги на типову двокімнатну квартиру виділено суми оплати за опалення: за січень 2009 р. — 69,60 грн, за грудень 2018 р. — 1 045,08 грн. Коментар: «Сума за опалення зараз більша в п'ятнадцять разів!.. У жодному разі не зловтішаюся, просто наводжу факти. З людей роблять жебраків».

Розрахунок автора цього «компаративного аналізу» зрозумілий: побачивши такий разючий і виражений документально підтвердженими цифрами фактаж, більшість «простих людей» не стануть далі замислюватися

⁴⁹ Укладено Скринник З. Е. за даними Держстату України: Темпи зростання / зниження номінальної та реальної зарплати [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/tznr/tznr_u/tznr_u_bez.htm.

⁵⁰ За 10 років опалення для українців здорожчало в 10 разів – Тимошенко долучилася до інтернет-флешмобу [Електронний ресурс] // УНІАН. — Режим доступу : <https://www.unian.ua/elections/10413894-za-10-rokiv-opalennya-dlya-ukrajinciv-zdorozhchalo-v-10-raziv-timoshenko-doluchilasya-do-internet-fleshmobu.html>.

над іншими компонентами запропонованої читачеві картини. Цьому сприятиме, окрім іншого, віктимність поведінки та самоусвідомлення значної частини людей — психологічна схильність до позиції безневинної жертви, яка є одним із розповсюджених стереотипів масової пострадянської свідомості, що нерідко зазначають дослідники. Окрім того, адресати таких меседжів не матимуть ні бажання, ні достатньої інформації, щоб порівняти, як, наприклад, за цей самий час держава змінила соціальні стандарти (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Динаміка змін соціальних стандартів в Україні, 2009—2018 роки

	Мінімальна зарплата			Мінімальна пенсія			Прожитковий мінімум			Плата за опалення		
	2009	2018	Щодо попереднього терміну (%)	2009	2018	Щодо попереднього терміну (%)	2009	2018	Щодо попереднього терміну (%)	2009	2018	Щодо попереднього терміну (%)
Грн	744	3 723	500	573	1 497	261 %	701	1 853	264 %	69,60	1 045,08	1 501 (у 15 разів)
У дол. еквіваленті	96,62	134,5	139	74,41	54,08	73 %	91,03	66,94	73 %	9,03	37,75	410 (у 4,1 раза)

Наведені в табл. 3.2 порівняння не дають підстав стверджувати, що задоволення соціальних потреб громадян хоча б наближається до того рівня, який Україна мала до світової фінансової кризи 2008 року, «газових контрактів» 2009-го з РФ і війни з тією ж таки Російською Федерацією. Але ці факти: що в доларовому вираженні плата за опалення зросла не в п'ятнадцять, а в чотири рази, п'ятикратне зростання мінімальної зарплати у гривневому вираженні й у 1,39 раза в доларовому еквіваленті, зростання прожиткового мінімуму і мінімальної зарплати у два з половиною рази — це не ті дані, які популісти схильні використовувати у своїй політичній антирекламі, бо вони свідчать про наполегливі й послідовні заходи Української держави щодо подолання соціальної кризи — заходи, які потребують більшого часу й більших ресурсів, ніж це можливо мобілізувати минулі п'ять воєнних років, і які заслуговують на підтримку суспільства, а не тотальну обструкцію («з людей роблять жебраків»).

Варто зауважити, що в низці соціальних стандартів випереджаюче реальне зростання має саме мінімальна зарплата (як і середня у країні). Це той «локомотив», який має витягувати на собі розв'язання соціальних проблем не за рахунок пільг і соціальних виплат, а створенням мотивації для трудового самозабезпечення громадян, як це і відбувається у кожному

нормально облаштованому суспільстві. Разом з тим наведені порівняння дозволяють виділити у соціальній структурі саме ті верстви населення, які насправді потребують соціального захисту й реально його одержують, зокрема через систему житлових субсидій, що також не береться до уваги авторами популістських маніпуляцій з даними про стан соціального захисту в Україні.

Заходи щодо соціального захисту громадян України, до речі, включають і подолання катастрофічних для економіки в цілому й соціальної сфери зокрема «газових угод» з Росією, які почали діяти саме із запропонованого до порівняння 2009 року (дані у «платіжці» вказано за січень 2009-го) і різко підняли вартість газу в країні, призвівши, серед іншого, й до здорожчання комунальних послуг. Причому уклала їх із перевищенням власних владних повноважень якраз авторка наведеного вище маніпулятивного порівняння комунальних платежів. За твердженням голови НАК «Нафтогаз України» Андрія Коболева, газовий контракт від 2009 року коштував Україні безповоротних втрат 32 млрд доларів. У перерахунку на кожну українську родину це приблизно 61 тис. грн, сказав він на брифінгу 18 січня 2019 року.

Безперечно, найвагомішою причиною невиправданої політичної довірливості масової свідомості щодо популістів залишається гострота соціальних проблем сучасної України. За даними К. О. Ковязіної, встановлення з 1 січня 2017 року мінімальної заробітної плати в розмірі 3 200 грн, яка удвічі перевищила попередній показник у 1 600, не змінила того факту, що мінімальна заробітна плата в Україні залишається найменшою в Європі. Дослідниця наводить дані для порівняння: 2017 року в Люксембургу мінімальна заробітна плата становила майже 2 тис. євро, у Німеччині — майже 1,5 тис. євро, у Польщі — 464 євро, у Чехії — 407 євро, найменша мінімальна заробітна плата в Болгарії — 235 євро. Таким чином, в Україні мінімальна заробітна плата на той період (108 євро), відповідно, менша у 18 разів, ніж у Люксембургу, майже у 14 разів для Німеччини, у 4 рази для Польщі, у 3,7 рази для Чехії та удвічі для Болгарії⁵¹.

Як зазначає міністр соціальної політики України, за такого рівня оплати праці, а разом з тим ще й досить ліберального нормування Єдиного соціального внеску, фінансування соціального захисту наштовхується на великі труднощі⁵². Ситуація вимагає суттєвої оптимізації законодавства,

⁵¹ Ковязіна К. О. Щодо удосконалення соціальних стандартів [Електронний ресурс] / К. О. Ковязіна. — Режим доступу : https://www.google.com/url?sa=t&trct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewikobGqi_7dAhXLzoUKHcexC-wQFjAAegQICRAB&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F2850%2F&usg=AOvVaw3QvGpULfkXDMV8BX6SxHAR.

⁵² Прес-конференція Міністра соціальної політики України Андрія Реви за підсумками роботи Міністерства у 2018 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=uatxfwm2t4A>.

проте розв'язання проблеми гальмується тією ж таки популістичною налаштованістю політиків, у чий компетенції лежать ці рішення.

Слід зазначити не лише найнижчий рівень зарплати українців серед країн європейського простору, а й той факт, що питома вага заробітної плати в загальних обсягах доходу населення України в цілому у країні становить близько 40 %, а в окремих регіонах ледь сягає 30-відсоткової позначки. Неспроможність системи зайнятості задовольнити потребу людей у самозабезпеченні на основному місці праці стає джерелом соціального напруження. Як зазначає Л. Яценко, за оцінками самопочуття населення України у сфері праці, здійсненими Інститутом соціології НАН України, частка працюючих, які повністю задоволені своєю роботою, 2016 року становила лише 11,4 %, а частка тих, які вважають, що характер їхньої роботи цілком відповідає їхньому професійно-кваліфікаційному рівню, — 38,5 відсотка⁵³.

До видів економічної діяльності з найвищим рівнем оплати праці належать в Україні авіаційний транспорт, фінансова та страхова діяльність, інформація та телекомунікації, державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування, професійна, наукова та технічна діяльність, а серед промислових видів діяльності — підприємства з виробництва основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів, добування кам'яного та бурого вугілля, де заробітна плата перевищила середній показник в економіці в 1,4—4,1 раза. У січні — жовтні 2018 року розмір середньої номінальної заробітної плати штатних працівників підприємств, установ, організацій (з кількістю працюючих 10 осіб і більше) становив 8 666 грн і порівняно з відповідним періодом попереднього року збільшився на 25,6 %⁵⁴.

Це загострює соціальну проблему, що набрала загрозливих масштабів в останні роки, — трудову міграцію. За даними на кінець 2018 року, на постійній основі за кордоном працює 3,2 млн громадян України, тимчасово — від семи до дев'яти млн осіб⁵⁵. Трудову міграцію ускладнюють такі риси, як активізація участі в ній молоді, фахівців у трудовій міграції,

⁵³ Яценко Л. Д. Сучасні імперативи розвитку соціально-трудової сфери в Україні [Електронний ресурс] / Л. Д. Яценко / Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2018. — Режим доступу : https://www.google.com/url?sa=t&rcit=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiMu7qHi_7dAhUIyx0KHXXQCz0QFjAAegQICRA B&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F3125%2F&usg=AOvVaw3H0I932EdgtxQfGBFJSj2Y.

⁵⁴ Соціально-економічне становище України за січень — жовтень 2018 року [Електронний ресурс] // Держстат України. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/soc_ek/2018/publ_10_2018_u.html.

⁵⁵ Прес-конференція міністра соціальної політики України Андрія Реви за підсумками роботи Міністерства у 2018 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=uatxfwm2t4A>.

збільшення частки мігрантів, які працюють за кордоном без належних дозволів, перебувають у неврегульованому правовому становищі, трансформація частини тимчасової трудової міграції на постійну⁵⁶.

Розв'язання цих проблем можливе лише на шляху створення в Україні стратегії формування якісної зайнятості, технології побудови нової моделі зайнятості. Принциповими цілями соціальної політики в цій сфері фахівці вважають завершення процесу реформування Державної служби зайнятості на умовах ратифікованих конвенцій МОП; продовження і завершення формування у країні регулярної системи прогнозування зайнятості населення, формування та атестації кваліфікацій; системи наскрізної професійної орієнтації, яка охоплює процес становлення професійних здібностей, знань і вмінь від семи років упродовж усього трудового життя; зменшення бідності, що потребує об'єктивної та всебічної наукової оцінки її поширення в українському суспільстві⁵⁷.

За даними Державної служби зайнятості, кількість зареєстрованих безробітних на кінець жовтня 2018 року налічувала 271,4 тис. осіб, із них допомогу по безробіттю отримували 77,0 %. Рівень зареєстрованого безробіття в цілому у країні на кінець жовтня 2018 року становив 1,1 % населення працездатного віку. Середній розмір допомоги по безробіттю — 2 637 грн, що дорівнює 70,8 % законодавчо визначеного розміру мінімальної заробітної плати (3 723 грн). Кількість вакансій, заявлених роботодавцями до Державної служби зайнятості, порівняно з вереснем 2018 року, збільшилася на 0,3 тис., або на 0,4 %, і на кінець жовтня становила 97,3 тис. одиниць. Навантаження зареєстрованих безробітних на одну вакансію у цілому по країні порівняно з вереснем 2018-го залишилось без змін і на кінець жовтня дорівнювало три особи⁵⁸.

Національна доповідь про людський розвиток 2011 «Україна: на шляху до соціального залучення» орієнтує на реструктуризацію зайнятості в бік

⁵⁶ Малиновська О. А. Трудова міграція громадян Україна за кордон: виклики та шляхи реагування [Електронний ресурс] / О. А. Малиновська ; Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2018. — Режим доступу : <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwivsez6if7dAhXEZ4UKHUPICR0QFjAAegQICRAB&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F3126%2F&usg=AOvVaw2Lkk1eoy50tn7Llth6cKCj>.

⁵⁷ Прокопій Д. А. Ефективні інструменти державної політики соціального вирівнювання добробуту населення в Україні в умовах обмеження ресурсів [Електронний ресурс] / Д. А. Прокопій ; Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2018. — Режим доступу : <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiSuuDxjP7dAhVS1xoKHYzWDjYQFjAAegQICRAB&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F2851%2F&usg=AOvVaw2GStvHrHcy5CEBIA5x-kIS>.

⁵⁸ Соціально-економічне становище України за січень — жовтень 2018 року [Електронний ресурс] / Держстат України. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/soc_ek/2018/publ_10_2018_u.html.

збільшення ролі високотехнологічних виробництв і наукоємних послуг, удосконалення системи послуг підтримки ринку праці, забезпечення доступності інформаційних ресурсів і комунікацій щодо кон'юнктури ринку праці, економічне стимулювання роботодавців до найму обмежено конкурентоспроможних осіб, упровадження прогресивної шкали оподаткування доходів для зниження соціальної нерівності⁵⁹.

Індекс реальної заробітної плати в січні — жовтні 2018 року порівняно з відповідним періодом 2017-го становив 113,0 %. Найнижчий рівень заробітної плати спостерігався на підприємствах поштової та кур'єрської діяльності, охорони здоров'я, тимчасового розміщування й організації харчування, функціонування бібліотек, архівів, музеїв та інших закладів культури, а також водопостачання; каналізації, поводження з відходами і не перевищував 73,8 % від середнього рівня в економіці.

У січні — жовтні 2018 року розмір середньої номінальної заробітної плати штатних працівників підприємств, установ, організацій (з кількістю працюючих 10 осіб і більше) становив 8 666 грн і порівняно з відповідним періодом попереднього року збільшився на 25,6 %⁶⁰.

Л. Яценко акцентує увагу на потребі розроблення комплексу заходів, що запобігають поширенню неформальної зайнятості, обсяги якої, за офіційними даними Державної служби статистики України, 2017 року становили 3,7 млн осіб (22,9 % до загальної кількості зайнятого населення)⁶¹.

О. Малиновська вважає одним із першочергових завдань соціальної політики створення програми сприяння поверненню та реінтеграції трудових мігрантів із фокусом на вразливі категорії осіб, передусім у регіонах, звідки відбувається наймасовіша трудова міграція, передбачити в них комплекс заходів, спрямованих на заохочення створення мігрантами нових робочих місць з використанням зароблених за кордоном коштів⁶².

⁵⁹ Національна доповідь про людський розвиток 2011 «Україна: на шляху до соціального залучення» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://svitppt.com.ua/politika/ukraina-na-shlyahu-do-socialnogo-zaluchennya.html>.

⁶⁰ Соціально-економічне становище України за січень — жовтень 2018 року [Електронний ресурс] / Держстат України. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/soc_ek/2018/publ_10_2018_u.html.

⁶¹ Яценко Л. Д. Сучасні імперативи розвитку соціально-трудої сфери в Україні / Л. Д. Яценко ; Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2018. — Режим доступу : https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiMu7qHi_7dAhUlyxoKHXXCz0QFjAAeqICRAB&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F3125%2F&usg=AOvVaw3H0I932EdgtxQfGBFJSj2Y.

⁶² Малиновська О. А. Політика повернення мігрантів на батьківщину та їхньої реінтеграції в суспільство як складова міграційної політики держави: міжнародний досвід та ситуація в Україні [Електронний ресурс] / О. А. Малиновська ; Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2018. — Режим доступу : <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwi989vVjf7dAhW>

Розбудова цивілізованої системи ефективної та легальної системи зайнятості — це шлях до вирівнювання балансу між збереженням достатніх стимулів до самозабезпечення і високопродуктивної праці і, з другого боку, забезпеченням найбільш нужденних на певному рівні гарантованого доходу, до формування справді раціонального, а не вимушеного споживчого бюджету соціальної політики.

У свою чергу, це потребує наукового аналізу принципів соціального перерозподілу. Вони мають бути націлені, зокрема, на скорочення розриву в рівні матеріального забезпечення працюючих і непрацюючих членів суспільства. Ідеться про формування соціального діалогу та інституційних механізмів узгодження фінансових можливостей держави і актуальних соціальних пріоритетів, у якому система трансфертної політики відповідає соціально консолідованій меті⁶³, упровадження прогресивної шкали оподаткування доходів для зниження соціальної нерівності⁶⁴.

Тому в науковому середовищі все наполегливіше обґрунтовується доцільність розроблення цілісної концепції підтримки неконкурентоспроможних верст населення як державного документа, який би передбачав, з одного боку, програму забезпечення привабливості економічної та соціальної активності населення, а з другого — вивільнення коштів для збільшення соціальної допомоги для справді найбільш вразливих верств населення⁶⁵. При цьому дуже важливо забезпечити ефективний контроль цих фінансових потоків через функціонування відкритої і доступної системи даних про набувачів соціальної підтримки, про проведені заходи контролю в цій сфері та їхні результати⁶⁶.

Велику роль у визначенні соціальних пріоритетів відіграє методика розрахунку прожиткового мінімуму, яка б гарантувала правильне визначення основних персональних і соціальних потреб у розрізі різних соціальних і демографічних груп населення (К. Ковязіна, М. Пірен, А. Ясе-

oyYUKHayfBm8QFjAAegQICRAB&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F2538%2F&usg=AOvVaw3Raf6ndOGv5wbpRqNf8hcV.

⁶³ Прокопій Д. А. Соціальні трансфери як чинники вирівнювання добробуту населення України [Електронний ресурс] / Д. А. Прокопій ; Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2018. — Режим доступу : https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjrp9rOi_7dAhWizIUKHflmAlcQFjAAegQICRAB&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F2848%2F&usg=AOvVaw3n6yRAiyI88gXmvnfqG9NI.

⁶⁴ Національна доповідь про людський розвиток 2011 «Україна: на шляху до соціального залучення» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://svitppt.com.ua/politika/ukraina-na-shlyahu-do-socialnogo-zaluchennya.html>.

⁶⁵ Прокопій Д. А. Соціальні трансфери як чинники вирівнювання добробуту населення України [Електронний ресурс] / Д. А. Прокопій. — Режим доступу : https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjrp9rOi_7dAhWizIUKHflmAlcQFjAAegQICRAB&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F2848%2F&usg=AOvVaw3n6yRAiyI88gXmvnfqG9NI.

⁶⁶ Там само.

нова); структури нормативів розрахунку прожиткового мінімуму для всіх категорій з урахуванням умов їхнього проживання (Д. Прокопій, К. Ковязіна). Навіть за збільшення удвічі мінімальної зарплатні вона практично лише зрівнюється з фактичним прожитковим мінімумом для працездатних осіб, проте є меншою, якщо враховувати суму обов'язкових платежів⁶⁷. Отже, реформування соціальних стандартів має передбачати розроблення і затвердження прожиткового мінімуму для працездатних осіб на рівні його фактичного значення для цієї категорії.

У Держбюджеті України на 2019 рік передбачено такий розмір прожиткового мінімуму: з 1 липня 2019 року — 1 936 гривень; з 1 грудня 2019 року — 2 027 гривень.

Для основних соціальних і демографічних груп населення на 2019 рік встановлено такий прожитковий мінімум:

- для дітей до шести років: з 1 січня 2019 року — 1 626 грн, з 1 липня — 1 699 грн, з 1 грудня — 1 779 грн; для дітей від шести до 18 років: з 1 січня 2019 року — 2 027 грн, з 1 липня — 2 118 грн, з 1 грудня — 2 218 грн;
 - для працездатних осіб: з 1 січня 2019 року — 1 921 грн, з 1 липня — 2 007 грн, з 1 грудня — 2 102 грн;
 - для осіб, які втратили працездатність: з 1 січня 2019 року — 1 497 грн, з 1 липня — 1 564 грн, з 1 грудня — 1 638 грн⁶⁸.
-

Серед першочергових завдань у цій сфері дослідники вбачають потреби «позбутися неприйнятної практики «ручного» заниження фактичних соціальних виплат задля потреб бюджету країни, ігноруючи головне призначення держави — забезпечення базових гарантій громадян», «упростити законодавчо поняття “раціональний споживчий бюджет” і класифікацію соціальних нормативів за рівнем задоволення потреб: нормативи раціонального споживання і нормативи мінімального споживання»⁶⁹.

З визначення принципів засад має починатися і вдосконалення системи соціального страхування. Як зазначає О. Коваль, «сьогодні в Україні відсутня національна доктрина соціального страхування, яка

⁶⁷ Ковязіна К. О. Щодо удосконалення соціальних стандартів [Електронний ресурс] / К. О. Ковязіна ; Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2018. — Режим доступу : https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewikobGqi_7dAhXLzoUKHcexC-wQFJAegQICRAB&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F2850%2F&usg=AOvVaw3QvGpULfkXDMV8BX6SxHAR.

⁶⁸ Держбюджет: прожитковий мінімум [Електронний ресурс] // Закон і Бізнес. — Режим доступу: https://zib.com.ua/ua/134494-derzhbyudzheta_2019_prozhitkoviy_minimum.html.

⁶⁹ Ковязіна К. О. Щодо удосконалення соціальних стандартів [Електронний ресурс] / К. О. Ковязіна ; Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2018. — Режим доступу : https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewikobGqi_7dAhXLzoUKHcexC-wQFJAegQICRAB&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F2850%2F&usg=AOvVaw3QvGpULfkXDMV8BX6SxHAR.

б науково обґрунтовувала можливості розвитку системи в органічній прив'язці до системи заробітної плати, податкової системи, стану та політики на ринку праці, демографічної ситуації та прогнозів»⁷⁰. Дослідник констатує, що погляди експертної спільноти щодо шляхів, методів та механізмів удосконалення системи соціального страхування мають надзвичайно широку розбіжність: від окремих точкових заходів аж до кардинальної зміни основних принципів і навіть поодиноких пропозицій узагалі скасувати соціальне страхування як таке.

Реалізація пенсійної реформи також ставить низку концептуальних проблем. Надзвичайно гостро для України стоїть проблема віднаходження інноваційних механізмів подолання дефіциту Пенсійного фонду (ПФ). Цей дефіцит існував завжди, змінювалися лише його розміри. Він покривався за рахунок дотацій державного бюджету. Так, 2016 року власні надходження ПФ становили 112 млрд грн, дотації — 145 млрд, тобто власні надходження не покривали навіть половину потреби. Найбільш доречним видавалося б для виправлення ситуації піти шляхом підвищення пенсійного віку, що було зроблено, наприклад, у Російській Федерації, де відбулося одномоментне підвищення пенсійного віку для чоловіків і жінок відповідно до 65 та 63 років. Проте, за умов реальної соціально-економічної ситуації в Україні, цей шлях став би невиправдано тяжким ударом по соціальних стандартах і реальних обставинах життя українців. Тому був обраний інший механізм, заснований на підвищенні пенсійного стажу: людина має можливість вийти на пенсію в 60 років, якщо вона має відповідний трудовий стаж і належні виплати до пенсійної програми. Другою складовою цього механізму стало, власне, підвищення соціальних стандартів.

Уряд стояв перед проблемою наповнення Пенсійного фонду. Він пішов шляхом піднесення соціальних стандартів: підвищення мінімальної зарплатні удвічі і підвищення зарплат у бюджетній сфері. Результатом стало те, що вже 2017 року власні доходи Пенсійного фонду становили 142 млрд гривень проти 112 у 2016-му, а дотації — 141 проти 145 у 2016 р. За фактом було одержано 160 млрд грн власних надходжень. Ці кошти не були «надруковані», позичені — вони були одержані внаслідок детінізації ринку праці. І в подальшому, стверджує А. Рева, будь-яке збільшення пенсійних виплат буде відбуватися за рахунок збільшення власних надходжень Пенсійного фонду⁷¹.

⁷⁰ Коваль О. П. Удосконалення системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні [Електронний ресурс] / О. П. Коваль // Стратегічні пріоритети. — 2013. — № 3. — С. 51—58. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/spra_2013_3_9.

⁷¹ Інтерв'ю міністра соціальної політики А. Реви газеті «Факти» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://fakty.ua/288874-reva-sdelal-vazhnoe-zayavlenie-o-socialnyh-vyplatah-v-usloviyah-voennogo-vremeni>.

Проблема наповнення Пенсійного фонду обтяжена в Україні гострими демографічними проблемами. Сьогодні у країні 11 млн пенсіонерів, 26 млн громадян працездатного віку, але зайнятими вважаються лише 16 млн, 2 млн є безробітними, за методикою обчислення Міжнародної організації праці⁷². Таке співвідношення пенсіонерів і легально працюючих вельми проблематизує дуже гостро акцентовану в громадській свідомості проблему гідного забезпечення життя пенсіонерів.

Разом з тим принаймні 4 млн, за припущеннями Мінсоцполітики, одержують нелегальну зарплату і не платять ЄСВ. Серед реальних можливостей поліпшити ситуацію — виведення з «тіні» зарплат цих 4 млн нелегально працевлаштованих. Сьогодні боротьба з «тіньовими» схемами в оплаті ЄСВ перебуває в компетенції Державної фіскальної служби, хоча залежним від цих недоплат виявляється Пенсійний фонд, куди надходить майже 80 % ЄСВ. Для ДФС, основним завданням якої є наповнення державного бюджету, Єдиний соціальний внесок є хоч і важливим, але все ж другорядним завданням. На нашу думку, було б доцільно передати справу виведення з «тіні» нелегальних зарплат саме тому, хто займається адмініструванням ЄСВ, — Пенсійному фондові, який мав би розгорнути не лише репресивні функції до порушників, а й широкую роз'яснювальну роботу щодо того, що ЄСВ — це не податок, а страховий платіж, інвестиція в забезпечену старість.

Ще більшою мірою потребує інноваційних підходів стратегічне завдання пенсійної реформи — це створення інституційних компонентів функціонування пенсійної системи II рівня — накопичувальної системи пенсійного страхування. Правила роботи накопичувального рівня пенсійної системи уряд мав створити до 1 липня 2018 року, перерахування внесків на свої особові рахунки українці мали розпочати з 1 січня 2019-го. Проте, як відомо, ухвалення законопроекту про введення в дію накопичувальної системи пенсійного страхування загальмовано у Верховній Раді України.

Вирішальним чинником успіху накопичувальної системи є довіра громадян. За даними з досліджень громадської думки 2010 USAID, право громадян перевести свої обов'язкові пенсійні заощадження з Накопичувального фонду до обраного ними недержавного пенсійного фонду позитивно оцінили 13 % респондентів, у тому числі: 18—36 років — 13 %, 37—59 років — 15 %, 60+ років — 12 %⁷³. О. Коваль на цій підставі приходить до висновку, що українці масово не довіряють НПФ, тоді як Пенсійний фонд України має високий рівень довіри. Невдалий вибір схеми

⁷² Інтерв'ю міністра соціальної політики А. Реви газеті «Факти» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://fakty.ua/288874-reva-sdelal-vazhnoe-zayavlenie-o-socialnyh-vyplatah-v-usloviyah-voennogo-vremeni>.

⁷³ Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки 2010 : проект розвитку ринків капіталу [Електронний ресурс] / USAID. — Режим доступу : http://www.uaib.com.ua/files/articles/1277/86_4.pdf.

співвідношення Пенсійного фонду та системи II рівня «породжує низку невиправданих ризиків, нехтування якими є вкрай небезпечним. Держава залишиться з розгніваними вкладниками сам на сам, тоді як приватні фонди зникнуть без сліду і відповідальності»⁷⁴. Зазначимо, що коло наукових проблем, пов'язаних із довірою до фінансової системи та її стабільністю, є предметом багаторічних досліджень наукового колективу Університету банківської справи, і є всі підстави поширити поле їхньої діяльності на проблеми надійності недержавних пенсійних фондів і їхньої взаємодії з ПФУ.

З інтерв'ю міністра соціальної політики А. Реви газеті «Факти».

«Ось дивіться, класична трирівнева система пенсійного забезпечення. Якщо уявити бутерброд, то хліб в ньому — це пенсія, яку людина заробляє, коли сплачується ЄСВ, масло — це обов'язкове накопичення, коли зі своєї зарплати людина платить обов'язковий відсоток платежу, а червона ікра — це те, що людина сама відкладає собі добровільно. У когось бутерброд буде повний, у когось буде тільки два елементи: масло і хліб, а у когось — тільки хліб. Але базово — обов'язково для всіх трьох рівнів — це буде те, що ми реформували в 2017 році. Це дуже важливо, тому що сьогодні 11 мільйонів пенсіонерів. Вони більше нічого не зможуть накопичити. Вони життя прожили, і їм сьогодні потрібно пенсію отримувати. Говорити про накопичення ми зможемо тільки через 20 років. Ви почнете платити зараз, і через 20 років будете виходити на пенсію»⁷⁵.

Серед чинників соціальної напруженості та проблематизації демографічної ситуації в Україні фахівці виділяють питання ринкової та соціальної доступності житла. Кожен громадянин України має право на житло, гарантоване Конституцією, і тим, хто потребує соціального захисту, держава гарантує забезпечення цього права. Проте, як зазначає Л. Якушенко, «сучасний стан житлової сфери України практично унеможливує виконання цієї норми Конституції»⁷⁶.

⁷⁴ Коваль О. П. Удосконалення системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні [Електронний ресурс] / О. П. Коваль // Стратегічні пріоритети. — 2013. — № 3. — С. 51—58. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2013_3_9.

⁷⁵ Інтерв'ю міністра соціальної політики А. Реви газеті «Факти» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://fakty.ua/288874-reva-sdelal-vazhnoe-zayavlenie-o-socialnyh-vyplatah-v-usloviyah-voennogo-vremeni>.

⁷⁶ Якушенко Л. Удосконалення соціальної складової державної житлової політики [Електронний ресурс] / Л. Якушенко ; Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2017. — Режим доступу : https://www.google.com/url?sa=t&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjo_5qijP7dAhVBUBoKHU4mDkEQFjAAegQICRAB&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F2863%2F&usq=AOvVaw3ed2WSvO6QxxgAJPtWDG-0.

У жовтні 2018 року населенням країни сплачено за житлово-комунальні послуги 5,1 млрд грн, що становило 77,5 % нарахованих за той період сум.

У січні — жовтні 2018 року призначено субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг 3 865,9 тис. домогосподарств. Сума субсидій, призначених домогосподарствам, у січні — жовтні 2018-го становила 1 164,8 млн грн. Середній розмір призначеної субсидії на одне домогосподарство в жовтні 2018 року становив 538,9 грн (у вересні — 102,3 грн)⁷⁷.

Стрижень глибокої структурної реформи у сфері житлової політики має бути націлений, з одного боку, на максимальну ринкову доступність житла для економічно активного населення та, з другого, на державну підтримку соціально вразливої частини суспільства. Це один із найактуальніших імперативів реалізації конституційних прав українців на соціальний захист.

Ситуація в забезпеченні громадян житлом, яка й без того була критичною, в останні роки суттєво ускладнилася у зв'язку з вимушеним переселенням маси українських громадян, викликаним агресією Російської Федерації. За даними на 24 вересня 2018 року, в Україні були взяті на облік соціальними службами 1 518 937 переселенців із Донбасу і Криму. Більшість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) — 47 % — мешкають в орендованих квартирах і лише 11 % мають власне житло. Частка безробітних ВПО становила 20 %. За даними опитування МОМ, у жовтні — листопаді 2017 року 19 % членів домогосподарств ВПО старші за 60 років, домогосподарства з дітьми становлять 43 %, а 8 % мають у своєму складі осіб з інвалідністю. При цьому частка домогосподарств ВПО з коштами, котрих «вистачає лише на харчування», становить 33 %, а частка домогосподарств ВПО, що змушені заощаджувати навіть на харчуванні, — 11 відсотків⁷⁸.

У зв'язку з комплексним характером проблем соціального захисту внутрішньо переміщених осіб дослідники вважають доцільним створити спеціальну структуру — мережу обласних центрів соціального обслуговування ВПО. Їхня робота має бути спрямована на задоволення як невідкладних потреб (харчування, забезпечення потрібними одягом,

⁷⁷ Соціально-економічне становище України за січень — жовтень 2018 року [Електронний ресурс] / Держстат. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/soc_ek/2018/publ_10_2018_u.html.

⁷⁸ Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами за грудень 2017 р. [Електронний ресурс] / Міністерство соціальної політики України, Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, Міжнародна організація з міграції. — Режим доступу : http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_8_december_2017_ukr_press.pdf.

ліками, засобами реабілітації, організація тимчасового проживання, влаштування до медичних закладів, надання психологічної допомоги), так і на довгострокове облаштування — пошук житла і робочого місця, інформування про діяльність об'єктів соціальної інфраструктури і недержавних організацій⁷⁹.

У цілому модернізація соціальної політики у сфері забезпечення житлом, навіть гостріше, ніж в інших сферах, вимагає розроблення базового документа — державної програми забезпечення житлом уразливих верств населення з визначенням завдань, індикаторів для моніторингу та аналізу, критеріїв ефективності, конкретних механізмів і джерел фінансування. Вона має, зокрема, передбачати єдиний порядок надання громадянам доступного житла, побудованого за державні кошти, а також оновлення системи стандартів у цій сфері⁸⁰.

Для українського суспільства гострота проблеми соціальних стандартів насамперед виявляється в розбіжності між об'єктивно наявними потребами людей і звуженими можливостями задоволення цих потреб, тому передусім ідеться про те, що соціальні стандарти штучно занижені — це й спричинює напругу в середовищі значних верств населення.

Проте за цими першочерговими викликами не можна ігнорувати проблеми, так би мовити, другого і третього плану, а саме світові тенденції у трансформаціях стандартів задоволення соціальних потреб. Ці тенденції мають протилежну спрямованість — незмірне й далеко не завжди виправдане зростання соціальних можливостей та очікувань, у якому реальні потреби підмінюються штучно сформованими запитами. Відомий французький філософ Жан Бодріяр визначив той шлях, яким іде сучасна західна цивілізація, як «суспільство споживання», у якому система потреб нині становить продукт і елемент системи виробництва, вони виробляються як *споживча сила*, як глобальний елемент продуктивних сил. Світ речей і потреб стає подібним до зростаючої істерії. Стає неможливо визначити об'єктивну специфіку потреби, як неможливо об'єктивно визначити при істерії специфіку хвороби в силу того, що такої специфіки не існує⁸¹. Е. Фромм у праці «Здорове суспільство» зазначає, що для ХХ століття характерні люди, які прагнуть споживати все більше й більше, чиї смаки стандартизовані і чиї реакції легко передбачувані; люди, які

⁷⁹ Горемікіна Ю. В. Партнерство держави і суспільства у соціальному обслуговуванні внутрішньо переміщених осіб / Ю. В. Горемікіна // Демографія та соціальна економіка. — 2018. — № 1 (32). — С. 91.

⁸⁰ Якушенко Л. Удосконалення соціальної складової державної житлової політики [Електронний ресурс] / Л. Якушенко ; Національний інститут стратегічних досліджень. — Київ, 2017. — Режим доступу : https://www.google.com/url?Sa=t&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahukewjo_5qijp7dahvbubokhu4mdkeqfjaegqicrab&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Farticles%2F2863%2F&usq=aovvaw3ed2wsv06qxxgajptwdg-0.

⁸¹ Baudrillard J. La Société de consommation. Ses mythes, ses structures / J. Baudrillard. — Paris : Éditions Denoël, 1970.

не підкоряються авторитетам, принципам або совісті, проте готові до того, щоб ними командували; вони роблять те, що від них очікують, легко пристосовуються до суспільного механізму. Все більшою мірою утверджується рецептивна орієнтація: мета людини — постійно набувати щось нове, «жити з роззявленим від подиву ротом». Серед визначальних деформацій людського ставлення до світу Фромм особливо виділяє сформований сучасною економічною системою принцип безперешкодного задоволення: негайне виконання кожного бажання і відсутність перешкод на шляху задоволення кожного з них⁸².

У міру того, як українське суспільство інтегрується в європейську і глобальну цивілізаційну систему, патерни «суспільства споживання» все ширше розповсюджуються в масовій свідомості, спонукаючи до еміграції найбільш активну частину населення і стискаючи пружину очікувань тих, хто прагне досягти життєвого успіху в рідній країні.

Отже, стан соціальної захищеності та соціального забезпечення людини — важливий показник зрілості держави і суспільства в таких взаємопов'язаних аспектах: економічний добробут, моральне здоров'я і правопорядок. Вирішальною умовою належного функціонування системи соціального забезпечення є ті можливості, які створюються економічними і фінансовими чинниками, адже соціальне забезпечення безпосередньо впливає на розподіл і перерозподіл фінансових і матеріальних ресурсів, рівень життя населення.

Модернізація соціальної держави в напрямі політики «соціальних інвестицій» передбачає відмову від організації діяльності держави на позиціях ієрархічного централізму, перехід до нових форм розподілу повноважень у вирішенні соціальних питань між державою і суспільством: посилення ролі громадянського суспільства, в якому формується нові форми саморегуляції. Через делегування владних повноважень на якомога нижчі рівні громадянської організації формується «суспільство співучасті», здатне контролювати державні інститути.

3.3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Соціальна відповідальність — це усвідомлення суб'єктами соціальної держави єдності соціального простору, свідоме виконання своїх обов'язків перед співгромадянами, суспільством,

⁸² Фромм Э. Здоровое общество / Э. Фромм. — Москва : Хранитель, 2006. — 539 с.

державою. Соціальна відповідальність як концепція заохочує кожну людину враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив своєї діяльності на інших людей, громади і навколишнє середовище в усіх аспектах⁸³. Одним з основних суб'єктів соціальної відповідальності є держава.

Соціальна відповідальність держави — система відносин, які виникають між державою, суб'єктами господарювання і населенням країни щодо мобілізації та використання ресурсів, послуг, які реалізують соціальну забезпеченість, захист усіх верств населення, що дозволяє узгоджувати інтереси і досягати консенсусу як основи стабільності суспільства. Соціальна відповідальність держави (органів державної влади різного рівня та органів місцевого самоврядування) має системоутворювальний, багатофункціональний зміст, вона сприяє здійсненню всіх інших принципів сучасного державного управління, забезпечує позитивний імідж інститутів держави та її посадових осіб, стає обов'язковим засобом соціальної відповідальності на інших рівнях (зокрема, підприємств і громадян), запорукою соціального прогресу⁸⁴. Вона обумовлена необхідністю реалізації потреб суспільства, спрямованих на його самозбереження і забезпечення стабільності в цілому та його окремих складових. При цьому поєднуються процеси соціальної підтримки населення, його захисту від зубожіння і безробіття шляхом перерозподілу ресурсів, що дозволяє реалізувати інтереси суспільства в цілому та конкретної особи через форму перерозподілу благ, забезпечуючи певний рівень життєдіяльності.

Соціальна відповідальність держави реалізується через соціальну відповідальність влади і виявляється в ефективному державному управлінні країною, що забезпечує соціальний, інноваційний, економічний, культурний, духовний розвиток суспільства. Вона означає реалізацію проголошених цілей, програм, зобов'язань, досягнення прогресивних соціальних стандартів, стабільне поліпшення умов життя у країні. З позиції пріоритету соціальної відповідальності держава має забезпечувати приблизно рівні стартові можливості для всіх громадян в одержанні освіти, розвитку особистості, реалізації індивідуальних життєвих цілей.

Окремі аспекти соціальної відповідальності держави в Україні врегульовано як у законах, так і в підзаконних нормативно-правових актах.

Загальні засади соціальної відповідальності держави нормативно закріплено у статті 1 Конституції України, де проголошено, що «Україна

⁸³ Грішнова О. А. Соціальна відповідальність у трудових відносинах: теорія, практика, регулювання ризиків : монографія / О. А. Грішнова, Г. Ю. Міщук, О. О. Олійник. — Рівне : НУВГП, 2014. — С. 7.

⁸⁴ Грішнова О. А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні [Електронний ресурс] / О. А. Грішнова // Демографія та соціальна економіка. — 2011. — № 1 (15). — С. 41. — Режим доступу : <https://dse.org.ua/arhchive/15/3.pdf>.

... соціальна ... держава». Основні аспекти соціальної відповідальності держави деталізовано в інших статтях Конституції України⁸⁵, зокрема:

— статтею 3 встановлено, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, тобто будь-якого органу влади, будь-якої посадової і службової особи, які функціонують від імені держави, відповідно, кожен із них є відповідальним, у частині власних повноважень, за утвердження та забезпечення соціальних прав людини і громадянина⁸⁶;

— стаття 13 передбачає забезпечення захисту державою соціальної спрямованості економіки;

— статтею 17 гарантовано забезпечення державою соціального захисту громадян України, які перебувають на службі у Збройних силах України і в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей;

— статтею 46 передбачено право громадян на соціальний захист через систему загальнообов'язкового державного соціального страхування за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення, а також шляхом створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними;

— статтею 47 визначено обов'язок держави та органів місцевого самоврядування забезпечити житлом громадян, які потребують соціального захисту;

— відповідно до статті 49 держава має створювати умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування, а також сприяти розвитку лікувальних закладів усіх форм власності;

— стаття 51 встановлює обов'язок держави охороняти сім'ю, дитинство, материнство і батьківство;

— відповідно до статті 52 на державу покладено обов'язок утримувати та виховувати дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також заохочувати і підтримувати благодійницьку діяльність щодо дітей;

— у статті 53 закріплено обов'язок держави забезпечувати доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам;

— стаття 54 передбачає обов'язок держави забезпечувати збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність,

⁸⁵ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

⁸⁶ Галіцина Н. В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації концепції соціальної держави в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Н. В. Галіцина. — Київ, 2015. — С. 164.

уживати заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які перебувають за її межами;

— стаття 102: Президент України визнаний гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина;

— стаття 106 визначає роль глави держави у сфері соціального захисту та в гарантуванні відповідних прав людини і громадянина через видання указів і законодавчу ініціативу, реалізацію кадрової функції і функції контролю;

— стаття 113 передбачає обов'язок Кабінету Міністрів України вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Отже, огляд норм Конституції України дозволяє зробити висновок, що Основним Законом закріплений обов'язок держави охороняти працю і здоров'я людей, забезпечувати підтримку сім'ї, материнства, батьківства й дитинства, інвалідів і людей похилого віку, розвивати систему соціальних служб, установлювати державні пенсії, допомоги та інші гарантії соціального захисту. Тобто Конституція України проголошує рівні права кожної людини на достатній рівень життя, медичну допомогу, безпечне для життя і здоров'я довкілля тощо. Виходячи зі свого європейського вибору, Україна започаткувала процес змін, поділяючи основні ідеї та принципи Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини та Європейської соціальної хартії, поклавши в основу свого подальшого розвитку інтереси людини, її прагнення жити і творити в гармонії зі своїми цінностями, суспільством і природою⁸⁷. Хоча в зазначеній Конвенції немає окремих статей (положень), безпосередньо присвячених питанням соціального захисту або соціальним правам індивіда, але Європейський суд з прав людини з розширених позицій тлумачить закріплені в Конвенції права людини і громадянина на користь соціального захисту населення.

У подальшому на міжнародному рівні було розроблено й ухвалено та прийнято доволі значну кількість міжнародних договорів, які стосуються різних аспектів соціальної відповідальності держави. Проте Україною ратифіковано лише декілька з них. На стратегічному рівні соціальна відповідальність держави запрограмована реалізацією комплексу реформ, визначених в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС, ратифікація якої відбулася 2014 року⁸⁸.

⁸⁷ Макуха С. М. Соціальна відповідальність держави в процесі включення національної економіки в глобальний економічний простір / С. М. Макуха // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — 2012. — № 3 (10). — С. 272.

⁸⁸ Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з другої сторони : Закон України від 16.09.2014 № 1678-VII // Відомості Верховної Ради України. — 2014. — № 40. — Ст. 2021.

Окремі положення зазначеної Угоди⁸⁹ регламентують певні аспекти соціальної відповідальності держави. Зокрема, у статті 262 закріплено право держави:

- на надання допомоги соціального характеру індивідуальним споживачам, за умови що така допомога надається без дискримінації, пов'язаної з походженням відповідних товарів;
- надання допомоги на відшкодування збитків, спричинених природними катастрофами або надзвичайними ситуаціями;
- надання допомоги для сприяння економічному розвитку регіонів із надзвичайно низьким рівнем життя або із суттєвим рівнем безробіття;
- надання допомоги для сприяння виконанню важливого проекту задля спільного європейського інтересу або для виправлення значних порушень нормальної роботи в економіці України чи однієї з держав — членів Європейського Союзу;
- надання допомоги для сприяння розвитку певної економічної діяльності або певних економічних сфер;
- надання допомоги для підтримки культури і збереження культурної спадщини тощо.

Крім того, передбачено обов'язкове забезпечення національним законодавством високих рівнів охорони навколишнього середовища і праці, що також є сферою відповідальності держави. Тлумачення змісту статті 360 Угоди свідчить про зобов'язання держави поліпшувати систему охорони здоров'я, забезпечувати збереження природних ресурсів, підвищувати рівень економічної та природоохоронної ефективності тощо.

Проте найбільш широко заходи соціальної відповідальності держави визначені у статті 420 Угоди, відповідно до якої держава зобов'язана досягнути:

- поліпшення якості людського життя;
- збільшення кількості та поліпшення якості робочих місць із гідними умовами праці;
- сприяння розвитку соціальної справедливості в контексті реформування ринку праці;
- сприяння створенню на ринку праці таких умов, які б поєднували гнучкість і захищеність;
- стимулювання розвитку ринків праці, що сприяють залученню малозабезпечених осіб;
- поліпшення рівня забезпечення охорони здоров'я і безпечних умов праці;

⁸⁹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з другої сторони [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n2820.

- посилення рівня соціального захисту і модернізації систем соціального захисту, зокрема щодо якості, доступності та фінансової стабільності;
- скорочення бідності та посилення соціальної єдності;
- посилення можливостей соціальних партнерів і сприяння соціальному діалогові.

На реалізацію положень Угоди було розроблено Стратегію сталого розвитку «Україна — 2020»⁹⁰, у якій вектором розвитку держави визнано забезпечення її сталого розвитку, проведення структурних реформ і підвищення стандартів життя. А вектором відповідальності — забезпечення гарантій, що кожен громадянин матиме доступ до високоякісної освіти, системи охорони здоров'я та інших послуг у державному і приватному секторах. Відповідно до вектора відповідальності передбачена реалізація 14 реформ і програм розвитку, зокрема: децентралізація та реформа державного управління; реформа регіональної політики; Програма національної єдності та підтримки національних меншин; Конституційна реформа; реформа виборчого законодавства; реформа системи соціального захисту; Пенсійна реформа; реформа системи охорони здоров'я; реформа у сфері забезпечення безпечності та якості харчових продуктів; реформа у сфері захисту прав споживачів; Програма популяризації фізичної культури і спорту; Програма здорового способу життя і довголіття; реформа освіти; Програма розвитку для дітей та юнацтва⁹¹. У Розділі 5 «Засоби реалізації Стратегії (суспільний договір)» зазначеного акта чітко визначено обсяг відповідальності влади — провести реформи, забезпечити баланс інтересів між громадянським суспільством, державою і бізнесом, просто прозоро та якісно працювати за новими підходами, гарантувати дотримання прав людини.

У Стратегії сталого розвитку «Україна — 2020» чітко визначено позицію держави щодо відповідальності, згідно з яким кожна територіальна громада отримує можливість впливати на своє майбутнє, свій добробут і розділяти відповідальність за всю країну. Це також передбачає реалізацію демократичних принципів кожним громадянином своєї участі у пропонуванні та реалізації ініціатив у межах територіальних громад⁹².

Окремі аспекти соціальної відповідальності держави врегульовані різноманітними законами України, зокрема такими, як: «Про соціальний діалог в Україні»⁹³, «Про державні соціальні стандарти та державні со-

⁹⁰ Про Стратегію сталого розвитку «Україна — 2020» : Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 // Офіційний вісник Президента України. — 2015. — 20 січня.

⁹¹ Там само.

⁹² Ушенко Н. В. Соціальна відповідальність держави [Електронний ресурс] / Н. В. Ушенко // Глобальні та національні проблеми економіки. — 2017. — Вип. 17. — С. 931—936. — Режим доступу : <http://global-national.in.ua/archive/17-2017/187.pdf>.

⁹³ Про соціальний діалог в Україні : Закон України від 23.12.2010 № 2862-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 28. — Ст. 255.

ціальні гарантії»⁹⁴, «Про охорону дитинства»⁹⁵, «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»⁹⁶, «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»⁹⁷, «Про соціальні послуги»⁹⁸, «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям з інвалідністю»⁹⁹, «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям»¹⁰⁰, «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»¹⁰¹, «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»¹⁰², «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»¹⁰³, «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»¹⁰⁴, «Про місцеве самоврядування в Україні»¹⁰⁵, у частині реалізації соціальних програм на місцевому рівні (наприклад, визначено право готувати програми соціально-економічного розвитку відповідного населеного пункту, утворювати цільові фонди соціальної допомоги інвалідам, визначати порядок і умови витрачання коштів цих фондів та ін.), «Про Державний бюджет України на ... рік» (відповідний рік) (у частині визначення видатків на фінансування заходів соціальної

⁹⁴ Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 № 2017-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 48. — Ст. 409.

⁹⁵ Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 30. — Ст. 142.

⁹⁶ Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 2. — Ст. 11.

⁹⁷ Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 49. — Ст. 376.

⁹⁸ Про соціальні послуги : Закон України від 19.06.2003 № 966-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 45. — Ст. 358.

⁹⁹ Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям з інвалідністю : Закон України від 16.11.2000 № 2109-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 1. — Ст. 2.

¹⁰⁰ Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : Закон України від 31.06.2000 № 1768-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 35. — Ст. 290.

¹⁰¹ Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 02.03.2000 № 1533-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 22. — Ст. 171.

¹⁰² Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 15. — Ст. 190.

¹⁰³ Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 29. — Ст. 399.

¹⁰⁴ Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 28.02.1991 № 796-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 16. — Ст. 200.

¹⁰⁵ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — Ст. 170.

підтримки населення, а також цільових субвенцій місцевим бюджетам на виконання повноважень із соціального захисту, які реалізуються в межах інфраструктури об'єднаних територіальних громад)¹⁰⁶ тощо. Отже, законами України визначено загальні напрями діяльності різноманітних інституцій щодо реалізації соціальної відповідальності держави.

В Указах Президента України містяться положення, спрямовані на врегулювання різноманітних завдань у сфері реалізації соціальної відповідальності держави, зокрема, з приводу закріплення правового статусу окремих суб'єктів публічної адміністрації, задіяних у зазначеній діяльності; визначення комплексу заходів, спрямованих на забезпечення прав громадян на соціальний захист; належне виконання суб'єктами публічної адміністрації обов'язків з приводу дотримання прав громадян на соціальні виплати тощо¹⁰⁷. Наприклад, «Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції»¹⁰⁸, «Про Основні напрями вдосконалення системи соціальних виплат населенню»¹⁰⁹, «Про невідкладні заходи щодо забезпечення своєчасної виплати заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат»¹¹⁰, «Про додаткові заходи з відродження територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, із соціального захисту постраждалих осіб, безпечного поводження з радіоактивними відходами»¹¹¹, «Про додаткові заходи щодо соціального захисту дітей журналістів, які загинули (померли) або яким встановлено інвалідність у зв'язку з виконанням професійних обов'язків»¹¹², «Про Національну

¹⁰⁶ Про Державний бюджет України на 2018 рік : Закон України від 07.12.2017 № 2246-VIII // Відомості Верховної Ради України. — 2018. — № 3—4. — Ст. 26.

¹⁰⁷ Галіцина Н. В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації концепції соціальної держави в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Н. В. Галіцина. — Київ, 2015. — С. 165.

¹⁰⁸ Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції : Указ Президента України від 18.03.2015 № 150/2015 // Офіційний вісник Президента України. — 2015. — 3 квітня.

¹⁰⁹ Про Основні напрями вдосконалення системи соціальних виплат населенню : Указ Президента України від 10.05.2006 № 359/2006 // Офіційний вісник України. — 2006. — 24 травня.

¹¹⁰ Про невідкладні заходи щодо забезпечення своєчасної виплати заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат : Указ Президента України від 12.05.1996 № 333/96 // Урядовий кур'єр. — 1996. — 14 травня.

¹¹¹ Про додаткові заходи з відродження територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, із соціального захисту постраждалих осіб, безпечного поводження з радіоактивними відходами : Указ Президента України від 05.07.2018 № 196/2018 // Офіційний вісник Президента України. — 2018. — 17 липня.

¹¹² Про додаткові заходи щодо соціального захисту дітей журналістів, які загинули (померли) або яким встановлено інвалідність у зв'язку з виконанням професійних обов'язків : Указ Президента України від 16.09.2017 № 280/2017 // Офіційний вісник Президента України. — 2017. — 20 вересня.

тристоронню соціально-економічну раду»¹¹³, «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей»¹¹⁴, «Про невідкладні заходи щодо забезпечення додаткових соціальних гарантій окремим категоріям громадян»¹¹⁵, «Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року»¹¹⁶ та ін.

3-поміж іншого, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України також урегульовують окремі аспекти соціальної відповідальності держави. Серед них, зокрема, можна виділити постанови: «Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України»¹¹⁷, «Деякі питання здійснення контролю за діяльністю Фонду соціального страхування»¹¹⁸, «Деякі питання використання коштів державного бюджету для надання одноразової грошової допомоги членам сімей осіб, смерть яких пов'язана з участю в масових акціях громадського протесту, що відбулися у період з 21 листопада 2013 р. по 21 лютого 2014 р., та особам, які отримали тілесні ушкодження, побої, мордування під час участі в зазначених акціях»¹¹⁹, «Про особливості реалізації прав деяких категорій осіб на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»¹²⁰, «Про затвердження Порядку виплати пенсії та надання соціальних послуг громадянам України, які проживають на території Автономної Республіки

¹¹³ Про Національну тристоронню соціально-економічну раду : Указ Президента України від 02.04.2011 № 347/2011 // Офіційний вісник Президента України. — 2011. — 6 квітня.

¹¹⁴ Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей : Указ Президента України від 30.12.2000 № 1396/2000 // Офіційний вісник України. — 2001. — 26 січня.

¹¹⁵ Про невідкладні заходи щодо забезпечення додаткових соціальних гарантій окремим категоріям громадян : Указ Президента України від 29.10.2014 № 835/2014 // Офіційний вісник Президента України. — 2014. — 5 листопада.

¹¹⁶ Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року : Указ Президента України від 22.10.2012 № 609/2012 // Офіційний вісник Президента України. — 2012. — 5 листопада.

¹¹⁷ Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2015 р. № 423 // Офіційний вісник України. — 2015. — № 51. — Ст. 1655.

¹¹⁸ Деякі питання здійснення контролю за діяльністю Фонду соціального страхування : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 січня 2018 р. № 14 // Офіційний вісник України. — 2018. — № 10. — Ст. 258.

¹¹⁹ Деякі питання використання коштів державного бюджету для надання одноразової грошової допомоги членам сімей осіб, смерть яких пов'язана з участю в масових акціях громадського протесту, що відбулися у період з 21 листопада 2013 р. по 21 лютого 2014 р., та особам, які отримали тілесні ушкодження, побої, мордування під час участі в зазначених акціях : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 січня 2018 р. № 14 // Офіційний вісник України. — 2018. — № 10. — Ст. 358.

¹²⁰ Про особливості реалізації прав деяких категорій осіб на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. № 531 // Офіційний вісник України. — 2014. — № 84. — Ст. 2372.

Крим та м. Севастополя»¹²¹, «Про посилення соціального захисту населення в умовах підвищення цін і тарифів на комунальні послуги»¹²², «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах»¹²³, «Про затвердження Загального положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді»¹²⁴ та інші.

Також нормативними актами Кабінету Міністрів України схвалюються різноманітні соціальні програми, стратегії та концепції у сфері надання соціальних послуг і здійснення соціального захисту населення, а саме постанови: «Про затвердження Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї»¹²⁵, «Про затвердження Державної цільової соціальної програми “Молодь України” на 2016—2020 роки та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України»¹²⁶, «Деякі питання реалізації пілотного проекту із надання при народженні дитини одноразової натуральної допомоги “пакунок малюка”»¹²⁷, Розпорядження «Про схвалення Стратегії реформування системи надання соціальних послуг»¹²⁸ тощо.

Ще однією групою нормативно-правових актів, які врегульовують соціальну відповідальність держави, в особі органів державної влади, є накази центральних органів виконавчої влади. Наприклад, накази Міністерства соціальної політики України, якими визначаються стандар-

¹²¹ Про затвердження Порядку виплати пенсії та надання соціальних послуг громадянам України, які проживають на території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 234 // Офіційний вісник України. — 2014. — № 55. — Ст. 1505.

¹²² Про посилення соціального захисту населення в умовах підвищення цін і тарифів на комунальні послуги : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2014 р. № 83 // Офіційний вісник України. — 2014. — № 29. Ст. 812.

¹²³ Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. № 895 // Офіційний вісник України. — 2013. — № 98. — Ст. 3608.

¹²⁴ Про затвердження Загального положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2013 р. № 573 // Офіційний вісник України. — 2013. — № 66. — Ст. 2381.

¹²⁵ Про затвердження Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 341 // Офіційний вісник України. — 2013. — № 37. — Ст. 1311.

¹²⁶ Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016—2020 роки та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2016 р. № 148 // Офіційний вісник України. — 2016. — № 21. — Ст. 828.

¹²⁷ Деякі питання реалізації пілотного проекту із надання при народженні дитини одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 травня 2018 р. № 512 // Офіційний вісник України. — 2018. — № 54. — Ст. 1884.

¹²⁸ Про схвалення Стратегії реформування системи надання соціальних послуг : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. № 556-р. // Офіційний вісник України. — 2012. — № 61. — Ст. 2482.

ти і нормативи надання соціальних послуг, заходи, які запроваджує Міністерство та підпорядковані йому суб'єкти тощо. Зокрема, накази: «Про затвердження Типового положення про центр обліку бездомних осіб»¹²⁹, «Про затвердження Положення про Фонд соціального захисту інвалідів»¹³⁰, «Про затвердження стандартів надання послуг соціальної підтримки населенню»¹³¹, «Про затвердження Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати»¹³², «Питання комплексної реабілітації осіб з інвалідністю»¹³³ та ін. Водночас, таких питань стосуються і спільні накази декількох центральних органів виконавчої влади, наприклад Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства фінансів України тощо, зокрема накази: «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів при наданні соціальної послуги паліативного догляду вдома невиліковно хворим»¹³⁴, «Про затвердження Порядку надання державної соціальної допомоги особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю»¹³⁵ та ін.

Нормативні акти суб'єктів публічної адміністрації регіонального та місцевого рівнів також визначають заходи соціальної відповідальності держави і конкретизують заходи, передбачені законами та підзаконними нормативно-правовими актами. Наприклад, накази і розпорядження місцевих державних адміністрацій, а також рішення органів місцевого

¹²⁹ Про затвердження Типового положення про центр обліку бездомних осіб : Наказ Міністерства соціальної політики України від 19 квітня 2011 р. № 135 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 49. — Ст. 1986.

¹³⁰ Про затвердження Положення про Фонд соціального захисту інвалідів : Наказ Міністерства соціальної політики України від 14 квітня 2011 р. № 129 // Офіційний вісник України. — 2011. — № 34. — Ст. 1413.

¹³¹ Про затвердження стандартів надання послуг соціальної підтримки населенню : Наказ Міністерства соціальної політики України від 5 січня 2015 р. № 1 // Офіційний вісник України. — 2015. — № 9. — Ст. 261.

¹³² Про затвердження Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати : Наказ Міністерства соціальної політики України від 3 вересня 2012 р. № 537 // Офіційний вісник України. — 2012. — № 74. — Ст. 2993.

¹³³ Питання комплексної реабілітації осіб з інвалідністю : Наказ Міністерства соціальної політики України від 14 березня 2018 р. № 355 // Офіційний вісник України. — 2018. — № 36. — Ст. 1281.

¹³⁴ Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів при наданні соціальної послуги паліативного догляду вдома невиліковно хворим : Наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України від 23 травня 2014 р. № 317/353 // Офіційний вісник України. — 2014. — № 51. — Ст. 1367.

¹³⁵ Про затвердження Порядку надання державної соціальної допомоги особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю : Наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства фінансів України, Міністерства охорони здоров'я від 30 квітня 2002 р. № 226/293/169 // Офіційний вісник України. — 2002. — № 24. — Ст. 1191.

самоврядування урегулюють питання в соціальній сфері регіонального і місцевого значення відповідно. Наприклад, рішення Київської міської ради: «Про затвердження Порядку надання допомоги киянам — учасникам антитерористичної операції та сім'ям киян, які загинули під час антитерористичної операції»¹³⁶, «Про організаційно-правові заходи, пов'язані із створенням комунальної соціальної установи “Київський міський комплекс соціальної адаптації інвалідів з розумовою відсталістю”»¹³⁷ тощо.

Окремо слід виділити Рішення Конституційного Суду України, які ухвалюють урегулювання питань соціальної відповідальності держави, зокрема захисту соціальних прав громадян України, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи або потребують додаткових гарантій держави в соціальному захисті як посадові (службові) особи, або отримують державну допомогу, пенсію і заробітну плату, розмір яких є нижчим від встановленого законом прожиткового мінімуму, або потребують медичної допомоги, або отримують допомогу по безробіттю як звільнені за угодою сторін тощо. До таких рішень належать, наприклад, Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Вадима Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 63 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»¹³⁸, Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Скорохода Василя Васильовича щодо офіційного тлумачення словосполучення «пенсіонерів по старості», яке міститься в абзаці шостому статті 125 Житлового кодексу Української РСР¹³⁹, Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України

¹³⁶ Про затвердження Порядку надання допомоги киянам — учасникам антитерористичної операції та сім'ям киян, які загинули під час антитерористичної операції : Рішення Київської міської Ради від 9 жовтня 2014 р. № 271/271 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/1_docki2.nsf/alldocWWW/D0B2D52EDFA4ECA1C2257D80006DEEF0?OpenDocument.

¹³⁷ Про організаційно-правові заходи, пов'язані із створенням комунальної соціальної установи «Київський міський комплекс соціальної адаптації інвалідів з розумовою відсталістю» : Розпорядження Київської міської Ради від 30 грудня 2014 р. № 1498 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://consultant.parus.ua/?doc=0A053CBE08>.

¹³⁸ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Вадима Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень частини третьої ст. 63 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 13.05.2015 № 4-рп/2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-15>.

¹³⁹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Скорохода Василя Васильовича щодо офіційного тлумачення словосполучення «пенсіонерів по старості», яке міститься в абзаці шостому статті 125 Житлового

щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 161 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України¹⁴⁰, Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 2 частини першої статті 49, другого речення статті 51 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»¹⁴¹ (та ін.).

При вдосконаленні нормативно-правового регулювання соціальної відповідальності держави варто враховувати її певні особливості, зокрема:

- взаємозв'язок і взаємообумовленість відповідальності, свободи та необхідності;

- взаємозв'язку єдності та оптимального співвідношення особи і суспільства через усвідомлення взаємної відповідальності;

- підвищення економічної та соціальної відповідальності за управлінські рішення на усіх рівнях виробничого процесу і процесу відтворення.

Отже, нормативно-правове забезпечення соціальної відповідальності держави в Україні досить розгалужене і відповідає змістові та обсягові завдань соціального забезпечення і захисту громадян України. У загальному основні аспекти соціальної відповідальності окреслені в Основному Законі України та деталізовані в інших законах і підзаконних нормативно-правових актах, положення яких враховують вимоги міжнародних правових норм, ратифікованих Україною. Також важливу роль відіграють рішення Конституційного Суду України щодо окреслених питань.

кодексу Української РСР» від 11.06.2014 № 6-рп/2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-14>.

¹⁴⁰ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 161 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25.01.2012 № 3-рп/2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12>.

¹⁴¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 2 частини першої статті 49, другого речення статті 51 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 07.10.2009 № 25-рп/2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v025p710-09>.

3.4. ІННОВАЦІЇ У ФІНАНСОВОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ В КОНТЕКСТІ СЕКТОРАЛЬНОЇ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

У сучасних умовах запорукою зростання темпів розвитку України, ефективності суспільного виробництва, продуктивності праці, підвищення освітнього і кваліфікаційного рівнів економічно активного населення, культурного і духовного життя суспільства є стійкий розвиток соціальної сфери, кінцева мета якого — підвищення якості життя населення, причому не лише споживання матеріальних благ і послуг, а й стан здоров'я, тривалість життя тощо. У цьому сенсі ефективне функціонування сфери освіти, охорони здоров'я, культури, мистецтва формує підґрунтя для імплементації принципів сталого розвитку, а випереджувальний розвиток соціальних інститутів і як наслідок — зростання соціальних інвестицій, спрямованих на розвиток людини, стає важливим напрямом реалізації соціально-економічної політики держави.

Попри те, що обсяги фінансування соціальної сфери в Україні (про що йтиметься далі) зростають щорічно і займають найбільшу частку в структурі видатків, рівень життя населення, а також стан об'єктів із забезпечення соціальних послуг є незадовільним і таким, що не відповідає сучасним потребам та стандартам. Однак потрібно визнати, що Україна успадкувала від Радянського Союзу систему соціальної сфери, яка орієнтована на забезпечення населення соціальними послугами, що повинні надаватися і фінансуватися державою на різних рівнях, позаяк вважалося, що споживання соціальних послуг прямо пов'язане із соціальною стабільністю і соціальною справедливістю, а низький рівень і нерівномірність розподілу сімейних доходів не дозволяє самостійно оплачувати соціальні послуги всьому населенню. Намагання змінити підходи до управління суспільними фінансами не дали позитивного результату. Як наслідок, не завжди збільшення обсягів фінансування призводило до отримання кращих чи якісніших суспільних послуг.

Тому розпочаті 2014 року процеси реалізації реформ місцевого самоврядування та фінансової децентралізації, а в рамках цього національного проекту — низка секторальних реформ (освітня, медична, земельна, енергетична, у сфері соціальної політики і т. ін.) покликані посилити спроможність місцевого самоврядування переформатувати фінансово-бюджетні ресурси, сформувати нові напрями відповідальності органів місцевого самоврядування (широка управлінська автономія), модернізувати соціальну інфраструктуру, а відтак і гарантувати високий рівень суспільних послуг та підвищення якості життя населення. Секто-

ральна децентралізація передбачає організований доступ мешканців громади до послуг та об'єктів освіти, культури, спорту, дозвілля тощо і характеризується такими рисами¹⁴²:

- набуття громадою нової ідентичності, відчуття належності жителів до цілої великої громади, її суспільних благ;
- якісні послуги освіти, охорони здоров'я; культури, спорту, дозвілля, у тому числі неформальної та інформальної освіти й освіти протягом життя;
- бюджетна ефективність, оптимізація фондів, утримання об'єктів інфраструктури;
- секторальне розмежування повноважень за рівнями влади.

Зазначене зумовлює нові виклики та актуалізує обраний напрям наукових пошуків.

У нашому дослідженні виходимо з того, що під соціальною сферою будемо розуміти сукупність взаємопов'язаних галузей, у яких здійснюється виробництво та розподіл матеріальних і нематеріальних благ, забезпечення розширеного відтворення людського капіталу за участі держави як гаранта підвищення рівня життя населення¹⁴³. Умовно ці галузі поділяють на ті, які задовольняють духовні потреби людей (наука, культура, охорона здоров'я, спорт, туризм, соціальне забезпечення), і соціально-побутові (ЖКГ, торгівля і громадське харчування, транспорт і зв'язок, побутове обслуговування). Інакше кажучи, розвиток соціальної сфери повинен сприяти досягненню високого рівня добробуту та умов життя людей, забезпеченню максимальної зайнятості населення, підвищенню якості конкурентоспроможності робочої сили, забезпеченню прав і соціальних гарантій сім'ям, підтримці соціально найуразливіших верств населення, зниженню їхньої смертності та збільшенню тривалості життя тощо. Під фінансовим забезпеченням соціальної сфери розуміємо систему фінансових відносин з приводу мобілізації, розподілу та ефективного використання фінансових ресурсів у цілях підвищення ефективності функціонування соціальної сфери і поліпшення соціальних стандартів життя населення (рис. 3.6).

Особливістю системи фінансового забезпечення є те, що культурно-освітня складова, у переважній більшості, фінансується з державного і місцевих бюджетів, тоді як соціально-побутова — це самофінансування і кредитування.

¹⁴² Секторальна децентралізація [Електронний ресурс] / Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Проектний офіс секторальної децентралізації. — Режим доступу : <http://www.minregion.gov.ua>.

¹⁴³ Пігуль Н. Фінансове забезпечення соціальної сфери в Україні [Електронний ресурс] / Н. Пігуль, О. Люта, А. Бойко. — Режим доступу : <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=13291937>.

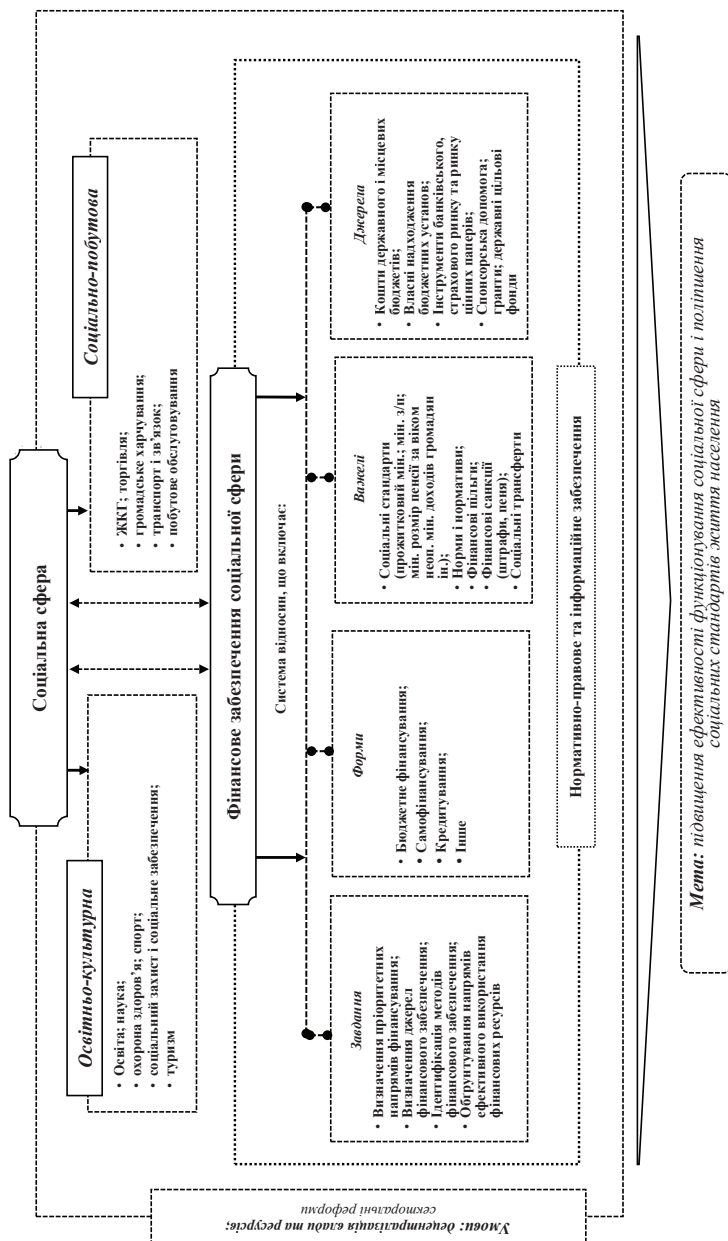

Рис. 3.6. Концептуалізація фінансового забезпечення соціальної сфери

Примітка. Складено авторами.

Потрібно визнати, що, попри дефіцит фінансових ресурсів, потрібних для ефективного функціонування та розвитку соціальної сфери, існує чимало інших болючих проблем, які загострилися впродовж останніх років і потребують розв'язання. Серед них можна виокремити такі: недосконала мережа територіального розміщення об'єктів соціальної інфраструктури; законодавчо невнормована система відносин власності на об'єкти соціальної інфраструктури; низький рівень якості послуг, що надаються населенню; низька ефективність механізмів кошторисного фінансування тощо.

В умовах поглиблення процесів фінансової децентралізації результативність фінансового забезпечення соціальної сфери залежить від ефективної роботи регіональних і місцевих органів влади, а відтак і їхньої спроможності виконувати взяті (делеговані) на себе повноваження і обов'язки. Це — з одного боку. З другого — процеси реформування соціальної сфери відбуваються паралельно з процесами стратегічного вибору найбільш ефективної моделі розвитку системи соціального захисту. Зрозуміло, що така трансформація в силу обмеженого проміжку часу наразі ще не призвела до відчутних результатів у напрямі підвищення рівня якості життя населення.

Надалі детальніше розглянемо наявні тенденції фінансового забезпечення та особливості функціонування соціальної сфери і життєво важливих її складових (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист і соціальне забезпечення, культура і спорт).

Таблиця 3.3

Напрями фінансування соціальної сфери у 2012—2017 рр., млн грн

Рік	Рівень бюджету	Напрями фінансування соціальної сфери				
		освіта	охорона здоров'я	соціальний захист і соціальне забезпечення	духовний і фізичний розвиток	ЖКГ
2012	державний	30 243	11 358	65 564	5 488	380
	місцевий	71 318	47 095	50 052	8 151	195 680
2013	державний	30 943	12 879	88 548	5 112	97
	місцевий	74 596	48 689	56 515	8 549	7 608
2014	державний	28 678	10 581	80 558	4 872	112
	місцевий	71 432	46 569	57 446	8 985	17 697
2015	державний	30 186	11 450	103 701	6 619	21
	місцевий	84 008	59 551	72 639	9 609	15 679
2016	державний	34 825	12 456	151 965	4 959	13
	місцевий	94 610	62 952	106 365	11 926	17 535
2017	державний	41 140	16 729	144 479	7 898	17
	місцевий	136 616	85 662	141 282	16 444	27 171

Примітка. Складено за : <http://cost.ua/budget/expenditure>.

Нааявну в Україні ситуацію з фінансуванням соціальної сфери демонструють дані *табл. 3.3*, з якої чітко прослідковується, що впродовж останніх шести років перше місце у структурі видатків посідає соціальний захист і соціальне забезпечення, наступні — це видатки на освіту та охорону здоров'я (у сумі становлять понад 70 % від загального обсягу видатків). Найменше з бюджету фінансуються ЖКГ, духовний і фізичний розвиток (див. *табл. 3.3*).

Окрім того, як свідчать дані *табл. 3.3*, упродовж останніх років намітилась стійка тенденція до зростання абсолютних обсягів видатків на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист і соціальне забезпечення, однак не можна стверджувати, що вони характеризуються високою ефективністю (про що йтиметься далі).

Цікавим є і той факт, що найбільша частка видатків на соціальне спрямування фінансується з місцевих бюджетів, причому значення цього показника перевищувало 80 % (практично всі останні вісім років), що удвічі більше за видатки державного бюджету (*рис. 3.7*). Зазначене доводить, що основний тягар соціального захисту громадян країни лежить на місцевій владі.

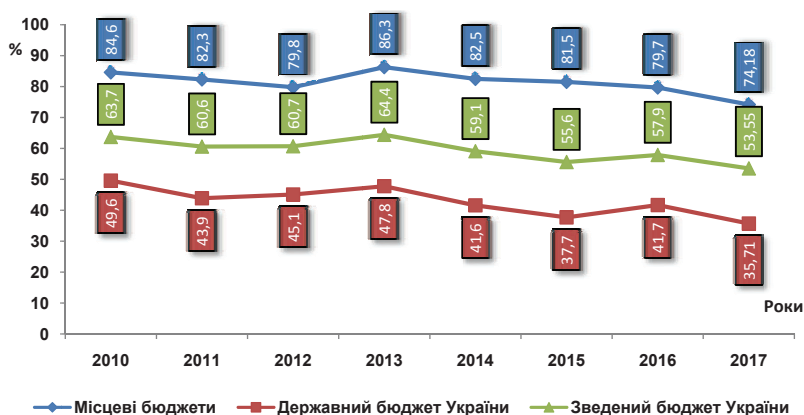

Рис. 3.7. Частка видатків соціального спрямування у структурі видатків за 2010—2017 рр., %

Примітка. Складено з використанням даних Бюджетного моніторингу за вказані роки [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ibser.org.ua/news/558>.

Про здатність місцевої влади фінансувати розвиток свідчить структура видатків місцевих бюджетів за функціональним призначенням (*рис. 3.8*).

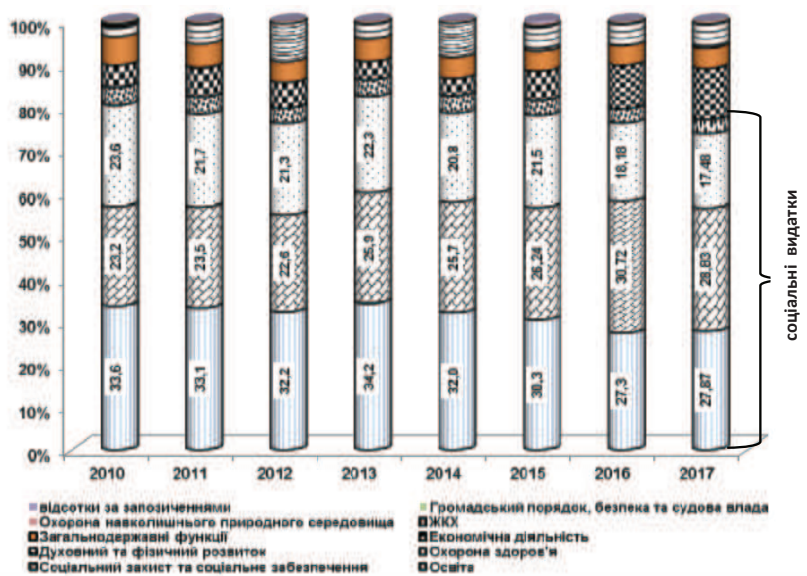

Рис. 3.8. Структура видатків місцевих бюджетів України за функціональною класифікацією за 2010—2017 рр., %

Примітка. Складено з використанням даних Державної казначейської служби України.

Так, починаючи із 2010 року видатки соціально-культурного спрямування займають: 2010 р. — 84,6 %; 2011 р. — 82,2 %; 2013 р. — 86,3 %; 2014 р. — 82,5 %; 2015 р. — 81,54 %; 2016 р. — 79,64 %; 2017 р. — 77,53 %. При цьому максимальними за обсягами і вагомістю видатків є такі статті: освіта (30—34,2 %); соціальний захист і соціальне забезпечення (16—26,2 %); охорона здоров'я (20,8—23,6 %). Видатки на виконання владних повноважень становлять від 4 до 7,5 %, ЖКХ фінансується взагалі за залишковим принципом.

Як було зазначено, найбільшою за обсягом статтею у структурі видатків соціально-культурного спрямування є соціальний захист і соціальне забезпечення, фінансування якого в Україні згідно з БКУ (статті 87—91) здійснюється з державного і місцевих бюджетів (рис. 3.9).

Аналіз наведених даних дає змогу стверджувати, що впродовж останніх років спостерігається тенденція до суттєвого збільшення обсягів фінансування (як з державного, так і з місцевих бюджетів), однак соціальні стандарти життя населення не поліпшуються, стан об'єктів соціальної сфери не відповідає сучасним потребам, а якщо врахувати інфляцію, то не важко побачити, що рівень видатків на фінансування цієї сфери за останні

три роки взагалі буде нижчим, ніж 2013 року. Зазначимо, що більша частина обсягу фінансування видатків місцевих бюджетів за статтями «соціальний захист» і «соціальне забезпечення» припадає на соціальний захист сім'ї, дітей і молоді.

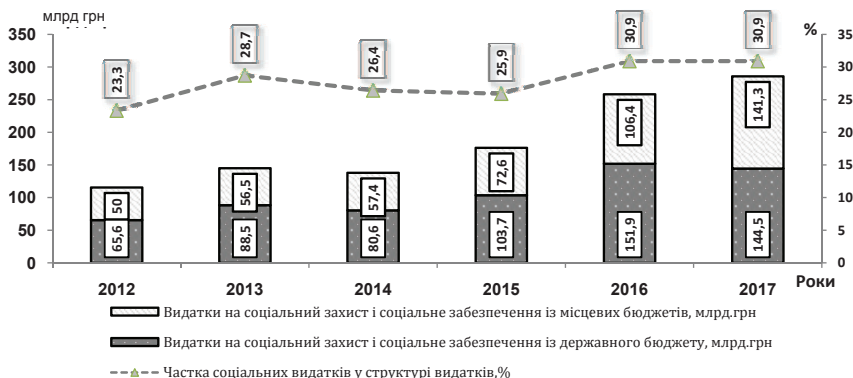

Рис. 3.9. Динаміка фінансування видатків на соціальний захист і соціальне забезпечення за 2010—2017 рр., %

Примітка. Складено з використанням даних Державної казначейської служби України.

Якщо ж аналізувати в регіональному вимірі, то спостерігаються процеси посилення асиметрій видатків на соціальний захист і соціальне забезпечення, що свідчить про надмірну залежність мешканців регіону від бюджетних виплат (табл. 3.3). Наприклад, 2015 року соціальні видатки на одного мешканця у Волинській області (max — 2 328,1 грн) у 4,5 раза перевищували видатки в Луганській області (min — 519,1 грн), при тому, що середнє в Україні становило 1 647,01 грн. Потрібно наголосити, що найвищі обсяги видатків властиві регіонам із низьким рівнем економічного розвитку (ВРП). До таких належать: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька і Чернігівська області¹⁴⁴.

Загалом, можна зробити висновок про те, що зростання соціальних видатків, у переважній більшості, не відповідає можливостям економіки, а їхнє номінальне збільшення обсягів не завжди означає поліпшення якості соціальних послуг для населення; відсутність соціальних стандартів і нормативів у вартісному вимірі за кожним із делегованих державою

¹⁴⁴ Возняк Г. В. Бюджетна політика розвитку регіонів України: сучасна парадигма та орієнтири подальших реформ : [монографія] / Г. В. Возняк ; НАН України. — Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2016. — С. 242.

місцевому самоврядуванню повноважень не дозволяють задовольнити реальні потреби споживачів.

Таблиця 3.3

**Міжрегіональні асиметрії видатків місцевих бюджетів
на соціальний захист і соціальне забезпечення
в розрахунку на одного мешканця у 2006—2015 рр., грн**

Регіони	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
АРК	192,4	351,4	440,0	549,6	721,0	877,2	1 048,0	1 197,8	0,0	0,0
Вінницька	222,9	383,9	465,1	552,2	750,4	889,2	1 058,6	1 218,9	1 331,5	1 770,7
Волинська	290,8	474,9	602,2	730,5	1003,9	1 180,9	1 433,1	1 692,3	1 857,4	2 328,1
Дніпропетровська	192,6	371,6	447,2	550,4	705,4	833,4	970,6	1 095,4	1 212,4	1 653,9
Донецька*	176,9	342,1	425,9	523,8	664,0	773,4	935,1	1 050,0	930,0	788,6
Житомирська	254,0	445,3	536,6	662,3	856,7	1 018,6	1 226,5	1 427,4	1 572,9	2 157,1
Закарпатська	220,1	389,3	489,1	632,8	861,3	1 039,0	1 254,8	1 490,8	1 626,3	1 940,4
Запорізька	191,8	356,9	441,9	533,5	697,7	821,7	961,2	1 110,2	1 201,1	1 573,1
Івано-Франківська	238,3	406,3	503,9	632,8	863,6	1 017,7	1 282,3	1 489,3	1 648,4	2 085,5
Київська	262,1	422,6	514,1	624,0	773,2	913,8	1 068,9	1 185,4	1 308,8	1 892,8
Кіровоградська	228,9	391,5	482,4	591,0	787,6	954,7	1 140,1	1 333,1	1 473,0	2 039,7
Луганська*	174,3	341,6	420,9	508,5	628,2	732,9	892,0	997,8	751,6	519,1
Львівська	202,0	369,1	453,9	563,9	767,4	921,2	1 086,1	1 294,1	1 428,3	1 854,7
Миколаївська	222,0	368,8	475,5	567,7	762,9	900,4	1 087,7	1 277,3	1 398,3	1 711,8
Одеська	195,8	350,9	453,6	563,4	738,2	880,2	1 030,9	1 185,6	1 326,9	1 557,0
Полтавська	229,1	402,8	480,0	591,7	751,8	893,1	1 068,6	1 157,7	1 296,4	1 967,7
Рівненська	291,7	450,8	588,9	723,8	985,0	1 191,4	1 463,4	1 750,2	1 885,9	2 316,8
Сумська	213,6	390,4	458,2	544,3	720,5	857,7	1 071,1	1 208,0	1 324,5	2 066,9
Тернопільська	239,6	387,2	481,0	585,9	798,1	954,1	1 140,7	1 322,4	1 492,2	1 974,6
Харківська	197,5	368,7	440,5	543,5	675,4	798,7	924,0	1 016,0	1 146,9	1 540,6
Херсонська	210,1	353,1	443,0	554,0	733,3	882,2	1 061,0	1 240,6	1 362,6	1 676,6
Хмельницька	221,5	412,9	504,7	613,7	804,1	958,4	1 141,7	1 311,0	1 442,2	1 951,1
Черкаська	248,7	415,3	491,5	585,7	765,5	924,6	1 095,9	1 236,5	1 418,6	2 001,8
Чернівецька	221,6	375,2	479,0	587,3	791,5	988,5	1 204,4	1 420,9	1 569,6	1 904,5
Чернігівська	237,4	404,3	487,0	572,5	751,9	877,8	1 078,6	1 202,5	1 315,6	1 912,0
м. Київ	254,7	500,7	594,1	444,5	548,9	678,9	896,4	941,6	916,8	1 440,8
м. Севастополь	180,3	309,4	377,7	456,5	614,7	724,7	855,6	976,2	0,0	0,0

* Без частини окупованої території.

Примітка. Складено з використанням даних Державної казначейської служби України.

Частково ситуацію, що склалася, можна пояснити складністю структури цієї сфери (охоплює від соціального захисту пенсіонерів, безробітних, інвалідів до фундаментальних та прикладних досліджень і робок у сфері соціального захисту), але більш вагомими, системними проблемами фінансового забезпечення лежать у площині функціонування недосконалих механізмів формування / використання фінансових ресурсів (установлення єдиних підходів до планування, призначення і фінансування пільг); нівелювання розбіжностей у рівнях завантаження і рівнях фінансування територіальних центрів надання соціальних послуг з урахуванням територіальних відмінностей контингенту отримувачів та оцінки потреб у соціальних послугах; відсутності стандартів соціальної послуги при визначенні її вартості та розподілу повноважень у сфері соціального захисту.

Окремо слід наголосити на ще одній, не менш важливій проблемі фінансового забезпечення соціального захисту і соціального забезпечення — це нераціональна мережа закладів та установ, що надають соціальні послуги (на кінець 2015 року в Україні таких налічувалось близько двох тисяч суб'єктів, які обслуговували близько двох мільйонів осіб)¹⁴⁵. Кошторисний принцип фінансування (надавачів, а не отримувачів соціальних послуг) є тим бар'єром, який не дає змоги переорієнтувати бюджетні потоки фінансування соціальних послуг у користь отримувачів таких послуг.

Означені деформації у сфері фінансового забезпечення цієї сфери вказують на доцільність трансформації механізмів надання і фінансування видатків на соціальний захист і соціальне забезпечення. Саме тому розпочаті процеси фінансової децентралізації та територіальної організації влади в Україні покликані призвести до неминучих змін у частині фінансування соціальних функцій держави.

Модернізація системи фінансового забезпечення соціального захисту населення передбачає реалізацію таких заходів: розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, їхню ефективну взаємодію, поліпшення адміністрування соціальних послуг та ефективності використання бюджетних коштів. Згідно з позицією Міністерства соціальної політики, територіальна основа органів місцевого самоврядування та виконавчої влади у сфері соціального захисту має мати чіткий розподіл функцій, повноважень і мережі (рис. 3.10).

На базовому рівні до основних повноважень органів місцевого самоврядування у сфері соціального захисту населення віднесено: надання структурними підрозділами територіальних органів виконавчої влади послуг із соціального захисту населення (виплата пенсій, субсидій,

¹⁴⁵ Соціальний звіт за 2015 рік [Електронний ресурс] / Міністерство соціальної політики України. — Режим доступу : <http://mlsp.kmu.gov.ua/document/188938/2015.doc>.

компенсацій, забезпечення надання пільг) і надання соціальної допомоги через територіальні центри¹⁴⁶.

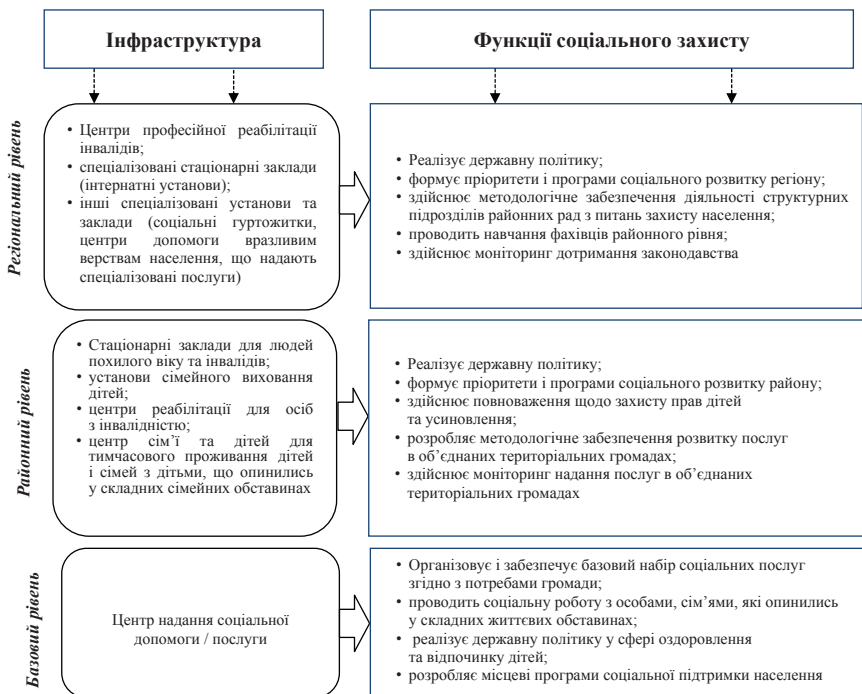

Рис. 3.10. Розподіл функцій та інфраструктури соціального захисту населення за рівнями АТУ в умовах децентралізації

Примітка. Складено за¹⁴⁷.

Такі організаційно-фінансові зміни зумовлені необхідністю поліпшення доступності та якості соціальних послуг, а також збільшення обсягу послуг, що надаються вразливим верствам населення, розширення можливостей органів місцевого самоврядування в соціальній сфері. Модернізація системи фінансового забезпечення соціального захисту і соціального забезпечення повинна включати заходи, спрямовані на

¹⁴⁶ Розпорядження КМУ від 01.01.2014 №333-р «Про схвалення концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>.

¹⁴⁷ Реформування системи управління у сфері соціальної політики в рамках децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / Міністерство соціальної політики України. — Режим доступу : <http://www.zoda.gov.ua/images/article/original/000052/52486/reform%1Esys%1Eurpr.pdf>.

розширення автономії органів місцевого самоврядування в частині надання соціальних послуг; поширення практики соціального замовлення; забезпечення доступних та якісних послуг в об'єднаних територіальних громадах; підвищення спроможності територіальних громад у забезпеченні соціальних потреб населення.

Вагомою реформою, яка, поза всяким сумнівом, є найбільш показовою для оцінювання успіху адміністративно-фінансової децентралізації, є секторальна реформа у сфері освіти, яка передбачає передання повноважень і відповідальності за управління та фінансування освітою ОМС і школам, при цьому стратегічні напрями розвитку освітньої сфери зберігаються за Міністерством освіти і науки (розроблення законодавства, освітніх стандартів, навчальних програм, системи ЗНО тощо).

Доцільність реформування цієї сфери зумовлена, насамперед, низькою якістю освітніх послуг, і це при збільшенні номінального обсягу видатків державного і місцевих бюджетів (наприклад, з 101,5 млрд грн 2012 року до 177,8 млрд грн (майже в 1,8 раза). У структурі видатків за цією функціональною статтею основна вага фінансування — це початкова і середня освіта.

Неефективність витрачання бюджетних коштів і як наслідок низький рівень якості освіти пояснюються існуванням спектра проблем, вагомими серед яких є низька ефективність функціонування мережі освітніх закладів. Одним із пояснень ситуації, що склалася, є об'єктивне зменшення дітей шкільного віку (демографічна криза) упродовж останнього десятиліття за практично незмінної чисельності педагогічного персоналу (рис. 3.11).

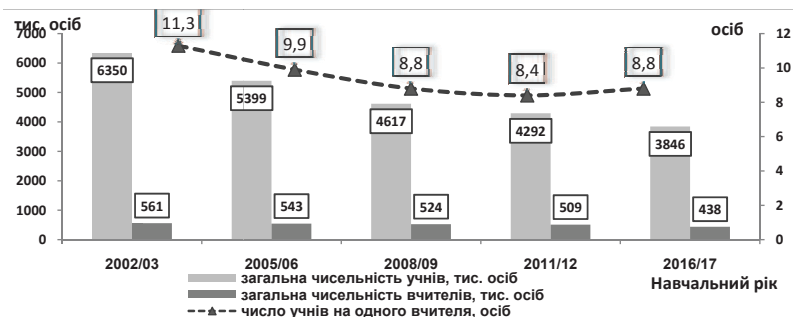

Рис. 3.11. Динаміка розподілу чисельності учнів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів України у 2002—2017 рр.

Примітка. Складено за¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Розвиток соціальної сфери територіальних громад в умовах адміністративно-фінансової децентралізації / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; за ред. С. Л. Шульц. — Львів, 2018. — С. 20.

Окрім того, це послужило поштовхом до зростання малокомплектних класів (особливо в сільській місцевості), як наслідок — видатки на утримання одного учня в рази більші, аніж у містах, і при цьому рівень кадрового і матеріально-технічного забезпечення є надто низьким. Очевидно також, що це ставить випускників сільських шкіл порівняно з випускниками міських шкіл у набагато гіршу позицію, що є вкрай неприйнятним, оскільки це є порушенням конституційних норм щодо права на освіту.

Вагомим кроком у напрямі вдосконалення якості, забезпечення умов до рівного доступу середньої освіти стало рішення уряду (з 2016 року) про оптимізацію шкільної мережі та створення опорних шкіл (на кінець 2017 року в Україні було створено 450 опорних шкіл і 900 філій). Основними принципами організації опорної школи є: точкове поліпшення матеріального стану опорної школи; зниження ступеня або закриття наближених високовитратних шкіл; наявність інфраструктури і можливість організації довозення учнів шкіл-філій до опорної школи. Початкова школа має бути наближена до місця проживання дитини. Потрібно зізнатися, що з формуванням опорних шкіл «не все так гладко», бо існують випадки, коли межі освітнього округу не збігаються з межами об'єднаної територіальної громади (постає питання: як управляти опорними школами і філіями?). Фінансування опорних шкіл на практиці часто нагадує «латання дірок». Загалом, слід зазначити, що новий Закон «Про освіту» від 05.09.2017 визначає нові правила фінансування освітнього процесу, а саме:

- фінансування освітнього процесу за рахунок освітньої субвенції, утримання закладів — коштами місцевих бюджетів;
- освітні заклади мають право отримувати добровільні пожертви, гранти, дивіденди, допомогу від батьків, приватних партнерів тощо, надавати платні послуги, продавати вироблену в майстернях чи виробничих підрозділах продукцію тощо. Кошти кожен заклад зможе вільно витратити на свою статутну діяльність, а тимчасово вільні гроші зможе розміщувати в державних банках;
- фінансування освіти є інвестицією в людський потенціал, сталий розвиток суспільства й держави і затверджується на рівні не менше ніж 7 % від ВВП за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів та інших джерел фінансування, не заборонених законодавством;
- джерела фінансування дошкільної та позашкільної освіти — кошти державного та/або місцевих бюджетів, держава може надавати відповідні освітні субвенції;
- фінансування повної загальної середньої освіти здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, у тому числі шляхом надання освітніх субвенцій місцевим бюджетам, коштів місцевого бюджету та інших джерел.

Іншою актуальною проблемою сьогодення, яка потребує обговорення, є невідповідність чинної моделі охорони здоров'я сучасним потребам суспільства і міжнародним стандартам надання медичних послуг. Архаїчна модель організації фінансування медичної допомоги не здатна повною мірою забезпечити охорону здоров'я громадян України в силу значного зростання вимог пацієнтів до її якості, стрімкого розвитку медичних технологій, переважно високовартісних. Попри щорічне зростання обсягів видатків бюджету на охорону здоров'я, їхня частка у ВВП невпинно зменшується: з 4,2 % у 2012 році до 3,4 % у 2017 році, що призводить до того, що Україна суттєво відстає від найближчих європейських сусідів за такими показниками, як тривалість життя, смертність тощо. Серед ключових проблем фінансування системи охорони здоров'я, які потребують розв'язання, варто виокремити такі:

- фінансова незахищеність пацієнтів (ідеться про те, що, попри конституційні гарантії безоплатного лікування, українці не можуть розраховувати на якісне безоплатне лікування в державних та комунальних лікарнях і поліклініках);
- низька якість наданих медичних послуг (про це свідчать показники здоров'я: низька тривалість життя — 76,2 р. — для жінок і 66,3 р. — для чоловіків; висока смертність через серцево-судинні та онкологічні захворювання);
- низька якість організації та фінансування медичної інфраструктури і як наслідок — неефективне витрачання бюджетних коштів (значна мережа закладів охорони здоров'я, морально застарілі обладнання та підходи до лікування тощо є бар'єром у використанні нових, ефективних технологій та високотехнологічного обладнання; кошторисне фінансування установ, а не послуг (модель Семашка);
- низький рівень менеджменту, що є запорукою ефективного використання фінансових ресурсів (домінування стаціонарної допомоги замість первинної чи амбулаторної; висока собівартість «нечисельних» послуг).

Реформа системи охорони здоров'я, яка є однією з ключових реформ секторальної децентралізації, за своєю суттю повинна змінити модель організації фінансового забезпечення сфери охорони здоров'я. Так, згідно із Концепцією реформування системи охорони здоров'я¹⁴⁹, вважається, що єдиним способом забезпечити якісний медичний захист для громадян є перехід до фінансування медицини за страховим принципом, тобто солідарне медичне страхування. При цьому основним джерело фінансування оновленої системи фінансування охорони здоров'я

¹⁴⁹ Розпорядження КМУ від 30.12.2016 № 1013-р «Про схвалення Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2016-%D1%80>.

залишаються кошти державного (місцевого) бюджетів. Виплати для лікування окремої людини не прив'язані до розміру її індивідуальних внесків.

Основними новаціями моделі фінансування охорони здоров'я повинні стати¹⁵⁰: перехід до гарантованого пакета медичних послуг (вартість яких покриватиметься через систему державного солідарного медичного страхування повністю або частково); визначення уніфікованого підходу до тарифікації та співоплати за медичні послуги (сприятиме активізації добровільного медичного страхування); створення єдиного замовника медичних послуг (дозволить уніфікувати рівень послуг у межах державного гарантованого пакета медичної допомоги в усій країні, оскільки кожен українець незалежно від місця народження і проживання в разі потреби отримуватиме однаковий рівень страхових виплат, потрібних для його ефективного лікування згідно із затвердженими клінічними протоколами і Національним переліком основних лікарських засобів); створення нових можливостей для здійснення місцевою владою повноважень у сфері охорони здоров'я; поступове зміцнення самостійності медзакладів; перехід від фінансування медичних закладів до фінансування наданої пацієнтам медичної допомоги. За своєю суттю запропоновані новації зводяться до трьох ключових принципів: 1) гроші йдуть за пацієнтом; 2) у пацієнта є вибір лікувального закладу, головне — оплата не установ, а послуг; 3) у лікарні завжди є можливість розпорядитися своїми грошми; колектив обирає керівника¹⁵¹.

Започатковані процеси децентралізації влади і реформа міжбюджетних відносин передбачають перехід не лише до нової моделі використання коштів бюджету у сфері охорони здоров'я, а й зміну формату організації медичної допомоги шляхом створення госпітальних округів і передачі фінансування медичної допомоги місцевим органам влади. Водночас, як засвідчили результати досліджень, хронічно низький рівень фінансового забезпечення охорони здоров'я став передумовою зміни моделі фінансування системи, яке полягало в розмежуванні рівнів надання медичної допомоги і бюджетів, що їх фінансують, і зумовило необхідність розроблення низки новацій в організації її фінансування, а саме:

- запровадження стандартів і формул для прозорого та відкритого розрахунку виділення коштів, оскільки раніше кошти надходили на виконання делегованих повноважень від Міністерства фінансів України до органів місцевого самоврядування;

¹⁵⁰ Розпорядження КМУ від 30.12.2016 № 1013-р «Про схвалення Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2016-%D1%80>.

¹⁵¹ Інформаційні матеріали МОЗ України до засідання Національної ради реформ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://reforms.in.ua/Content/download/Sessions/s5/6.1.%20Reforma%20oz,%20toz%2015%2004%2016.pdf>.

- зміну вимог до реорганізації мережі закладів системи охорони здоров'я на місцях;
- необхідність формування нового підходу у відносинах «пацієнт — лікар» тощо.

Прогресивні ідеї, покликані започаткувати нову архітектуру системи охорони здоров'я, на даний час лише частково реалізовані за багатьма аспектами, які законодавчо не підкріплені та й надалі залишаються на стадії обговорення. Так, починаючи з 2017 року в Україні запроваджується перший етап медичної реформи, який передбачає зміну принципів фінансування первинної ланки (поліклініки, амбулаторії) медичної допомоги (існує ще вторинний — спеціалізована і третинний — високо- чи вузькоспеціалізована медична допомога). У рамках цього етапу запроваджується інститут сімейної медицини, де кожен громадянин України повинен обрати сімейного лікаря і підписати з ним угоду про надання визначеного обсягу гарантованих послуг, а держава, свою чергою, зобов'язується скерувати кошти на оплату отриманих громадянином послуг конкретному лікарю та обраному пацієнтом медичному закладу. Інакше кажучи, на найнижчому рівні пацієнти і лікарі вже мають гарантований перелік послуг, який оплачується державою (а для пацієнтів є безоплатним).

Оплата праці сімейного лікаря залежить від кількості укладених угод (для сімейного лікаря — 1 800 пацієнтів; педіатра — 900 %, терапевта — 2 000). Для цього урядом було відведено час до липня 2018 року. Починаючи з липня цього року, стартував новий етап медичної реформи, а саме: ті заклади первинної медичної допомоги, які вже підписали договір із Національною службою здоров'я України (НСЗУ), отримуватимуть від неї фінансування за чітко виписаний перелік послуг¹⁵². Довідково зазначимо, що на липень 2018 року таких закладів налічувалося 149 у 21 області України¹⁵³. Нова модель фінансування закладів передбачає за пацієнта, що уклав декларацію, 370 грн на рік, інакше — 240 грн.

У цьому сенсі потрібно зазначити, що з метою досягнення оптимізації мережі, оплати поточних видатків закладів охорони здоров'я і програм 2015 року було запроваджено медичну субвенцію, головним розпорядником якої виступає МОЗ України. Для того, щоб стимулювати медичні заклади залучатися до процесів реформи та укладати договори з НСЗУ, передбачено збільшення обсягів фінансування, порівняно з медичною субвенцією.

Попри намагання розмежувати рівні надання медичної допомоги і бюджети, що їх фінансують, і надалі залишається архаїчною сама структура медичних установ, спостерігається надмірне дублювання послуг, які

¹⁵² Наказ МОЗ України від 19.03.2018 № 504 «Про затвердження Порядку надання первинної медичної допомоги» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.apteka.ua/article/452285>.

¹⁵³ Первинна ланка медичної допомоги: що зміниться в Україні з 1 липня? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.apteka.ua/article/460709>.

надають заклади, і вкрай неефективною є структура видатків бюджетів усіх рівнів на медичну допомогу.

Що стосується формування єдиного медичного простору, оптимізації мережі медичних закладів, а відтак і підвищення якості державних медичних закладів, то в Україні розпочато процес створення госпітальних округів, які являють собою функціональне об'єднання закладів охорони здоров'я, розміщених на певній території, що забезпечує надання вторинної медичної допомоги для населення¹⁵⁴. Слід зазначити, що наразі методика формування госпітальних округів рамково окреслює принципи визначення багатопрофільної лікарні, не вказуючи на функції, які вона повинна виконувати. Окрім того, не затверджено обсяг надання вторинної медичної допомоги, що повинно забезпечуватись багатопрофільними лікарнями інтенсивного лікування першого і другого рівнів. Фінансування вторинного (як і третинного) рівня на сьогодні відбувається за рахунок медичної субвенції (передбачаються зміни з 2020 року). Можна погодитися із самою ідеєю створення госпітальних округів і бажанням наблизити спеціалізований рівень надання медичної допомоги до пацієнта, однак вона (ідея) породжує ризики кадрового потенціалу (вивільнення медичного персоналу, брак висококваліфікованих медиків тощо).

Окремої уваги заслуговують питання оптимізації мережі медичних закладів, які, попри свою актуальність упродовж останніх років, і надалі залишаються проблемними. Так, наявна мережа є громіздкою, застарілою, неефективною і не орієнтованою на пацієнта. Завищеною в Україні є кількість лікарень (понад 2 200, або 5,22 лікарні на 100 тис. населення) та лікарняних ліжок (більше ніж 400 тисяч, або 890,7 ліжка на 100 тис. населення) у державному секторі. Також необґрунтованим був середній норматив забезпеченості стаціонарними ліжками в Україні — 80 лікарняних ліжок на 10 тис. мешканців. Причому такі стандарти були затверджені ще 1997 року. А 2013-го реальний показник становив 89,1 (ліжковий фонд усіх відомств), 81,5 (ліжковий фонд системи МОЗ України) на 10 тис. населення. З 2014 року на урядовому рівні було запропоновано визначити значення показника на рівні 75 стаціонарних ліжок на 10 тис. населення, а починаючи з 2016-го затверджено норматив забезпечення стаціонарними лікарняними ліжками в розрахунку 60 ліжок на 10 тис. населення. Також існує проблема значних регіональних відмінностей стаціонарного ліжкового фонду. Зокрема, від максимальних, станом на кінець 2014 року, 108,6 ліжка на 10 тис. мешканців у Чернігівській області до мінімальних 71,3 — у Закарпатській. З огляду на пропонування

¹⁵⁴ Постанова КМУ від 20.02.2017 № 165 «Про затвердження Примірного положення про госпітальний округ» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0165282-17>.

норматив забезпеченості лікарняними ліжками скорочення мережі закладів охорони здоров'я має бути значним, адже на даний час показники лікарняного ліжкового фонду жодної з областей країни не відповідають установленому нормативному значенню.

Незважаючи на невідповідність мережі закладів охорони здоров'я світовим стандартам, її очевидну нераціональність, неефективність і хронічний брак фінансування, слід звернути увагу на те, що її реорганізація не може бути здійснена без додаткового аналізу потреб конкретних територій, урахування факторів просторового розташування закладів системи охорони здоров'я, їхнього технічного, кадрового забезпечення, рівня кваліфікації персоналу, розвитку інфраструктури, матеріально-технічного оснащення тощо. Це вимагає застосування лише комплексного підходу до розв'язання проблем оптимізації лікувально-профілактичної мережі та розроблення науково обґрунтованої стратегії щодо його реалізації на практиці, причому, на нашу думку, із застосуванням перехідного періоду. Слід звернути увагу на те, що, вдаючись до необґрунтованого скорочення закладів охорони здоров'я, лікарняних ліжок і медичного персоналу, наслідком може стати зниження соціального ефекту діяльності галузі загалом.

Не можливо оминати увагою проблематику автономізації закладів охорони здоров'я, яка стала наріжним каменем започаткованої у країні реформи системи охорони здоров'я. Не вдаючись у політичні мотиви «гальмування» ухвалення цілого пакета законопроектів про автономізацію закладів охорони здоров'я, які мають визначати основні принципи такого реформування, лише зазначимо деякі особливості цього процесу. Зокрема, пропонується переоформлення медустанов із бюджетних установ в інші організаційні форми, у тому числі в державні та комунальні підприємства або інші організаційно-правові форми згідно з чинним законодавством, що дозволить їм легально оформляти свої доходи (за оцінками експертів, нині тіньова складова доходів медичних установ сягає 70 % усіх доходів закладів) і самостійно ними розпоряджатися, а також залучати інвестиційні ресурси, допомогу донорських організацій. Також передбачається, що медустанови стягуватимуть плату за надані послуги. Система фінансування медичної послуги має бути докорінно змінена: від фінансування за ліжко-місця до фінансування за надані послуги, за збереження, зокрема 2016 року, тієї ж самої кількості коштів, яку вони отримали 2015-го¹⁵⁵. При цьому основними проблемами, які на даний час не знайшли розв'язання ні в юридичній, ні в практичній площинах, є: формат зміни статусу бюджетної установи, відхід від складання кошто-

¹⁵⁵ На шляху до європейської системи охорони здоров'я : презентація пакета законопроектів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.moz.gov.ua/docfiles/SK_Laws_Presentation_020615_fin.pdf.

рисів і казначейського обслуговування; фінансовий механізм охорони здоров'я в нових умовах упровадження автономізації закладів; нечітка взаємодія між первинним і вторинним рівнями медичної допомоги і незрозуміла система руху коштів між цими рівнями; відсутність методики розрахунку вартості медичної послуги і стандартів надання медичної допомоги; відсутність єдиного визначення терміна «медична послуга».

Одночасно з цим серед основних переваг автономізації закладів охорони здоров'я фахівці називають: введення передових технологій у процес функціонування закладу; залучення нових спеціалістів до лікарень; економія і перерозподіл коштів; обов'язковість отримання статусу неприбуткових усіма некомерційними і комунальними підприємствами; необхідність обрання та застосування оптимальної методики розрахунку вартості медичної послуги. Крім того, в умовах децентралізації здійснення автономізації сприятиме приведенню системи закладів охорони здоров'я у відповідність із реальними потребами суспільства¹⁵⁶.

У підсумку зазначимо, що докорінне реформування в умовах запровадження фінансової децентралізації такої соціально значущої галузі, як охорона здоров'я, є вкрай важливим процесом, проте воно повинно мати на меті забезпечення соціальної, структурної та медико-економічної ефективності, що, відповідно, вимагає глибокого наукового обґрунтування, значних фінансових ресурсів і запровадження перехідного періоду для її реалізації.

Підсумовуючи викладене вище, можемо зазначити, що розпочаті процеси реформування різних напрямів соціальної сфери сприятимуть підвищенню соціальних стандартів і поліпшенню якості життя населення.

Висновки до розділу 3

Реалізація принципу соціальної держави в Україні вимагає всебічного реформування соціальної сфери, формування нової парадигми, в якій реалізація прав громадян на соціальне забезпечення розглядається і реально працює як критично значущий механізм консолідації суспільства, підтримання стійкості соціальної системи.

Стратегічним завданням є утвердження в Україні принципів європейської моделі соціального розвитку, орієнтованих на будівництво «соціальної Європи»: дотримання принципів соціальної справедливості в аспектах добробуту громадян, суттєвого зниження рівня майнової

¹⁵⁶ Автономізація закладів охорони здоров'я: погляд фахівців охорони здоров'я [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.apteka.ua/article/343200>.

диференціації та дискримінації, підвищення ступеня соціальної захищеності, розширення доступу до соціальних послуг, утвердження суспільної довіри і свободи. Ці загальні принципи вже починають реалізовуватися у формі нових моделей соціальної політики, адекватних як принципів «держава захистить усіх, хто потребує державної допомоги», так і тому винятково тяжкому соціально-економічному становищу та станіві війни, в якому перебуває сучасна Україна.

У центрі уваги соціально відповідальної держави має постійно бути збалансування принципів соціальної рівності та економічної ефективності на користь економічної ефективності, перехід від політики «соціальних витрат» до політики «соціальних інвестицій». Важелем впливу на ці процеси має бути створення в Україні стратегії формування якісної зайнятості, а фактично створення нової моделі зайнятості. Для цього потрібно завершити процес реформування Державної служби зайнятості на умовах ратифікованих конвенцій МОП; сформувати систему прогнозування зайнятості населення, систему наскрізної професійної орієнтації, комплекс заходів із запобігання трудовій міграції. Дуже важливою складовою цього процесу є перегляд принципових засад системи соціального страхування, її органічний зв'язок із системою оплати праці, податковою системою, демографічною ситуацією.

Критично важливим чинником є політика у сфері оплати праці: як для мотивації трудової активності населення, запобігання його відпливові за кордон, так і для накопичення ресурсів для соціального перерозподілу в інтересах неконкурентоздатних верств населення. За наявного на сьогодні в Україні рівня оплати праці вирішення цих завдань україн проблематичне, тому потрібний комплекс заходів із реструктуризації зайнятості в бік збільшення ролі високотехнологічних виробництв і наукоємних послуг, програма забезпечення привабливості економічної та соціальної активності населення, а в цілому — системна державна політика, націлена на поліпшення економічного клімату в країні.

Одним із найважливіших резервів для розбудови системи соціального забезпечення є детінізація ринку праці, удосконалення адміністрування та нормування Єдиного соціального внеску. Важливим кроком на цьому шляху є те, що кошти, мобілізовані для підвищення пенсій в Україні в останні два роки, були одержані саме цим шляхом, за рахунок збільшення власних надходжень Пенсійного фонду, і підвищення пенсій, заплановане на 2019 рік, суворо корелюється зі зростанням цих надходжень.

Інноваційність засад соціальної політики означає перехід до нових форм розподілу повноважень у вирішенні соціальних питань між державою і суспільством, відмову від організації діяльності держави на позиціях ієрархічного централізму, посилення ролі громадянського суспільства, в якому формуються нові форми саморегуляції, консолідуються «сус-

пільство співучасті», здатне контролювати державні інститути. Це дозволить подолати успадковані від історичного минулого стереотипи патерналістсько-клієнталістських стосунків держави і громадян, мінімізувати тенденції соціального утриманства, неприпустимі у країні, що змушена боротися за такі базові цінності, як національний суверенітет і гідне місце у глобалізованому світі. У сутнісні основи соціальної політики Української держави має бути закладено розвиток особистої ініціативи і ділової активності громадян; соціальна відповідальність держави має бути поєднана з почуттям відповідальності громадян за себе і свою країну.

4.1. СТРУКТУРА І НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Сучасна вітчизняна система соціального захисту є складовою соціальної політики України в цілому і однією з основних її напрямів згідно із Стратегією сталого розвитку «Україна — 2020», яка, своєю чергою, є «ідейною доктриною» реалізації соціальної політики України в зазначених часових рамках. Отож, за своїм наповненням соціальний захист передбачає визначення і встановлення параметрів пенсійного забезпечення та соціального страхування, соціальної допомоги, соціального обслуговування, а також соціальних пільг і гарантій¹. Стратегією передбачено проведення в контексті вектора руху «Відповідальність» чотирнадцяти реформ та програм, серед яких — реформа соціального захисту.

Основними принципами соціального захисту є:

- принцип загальності;
- принцип рівності;
- принцип усебічності форм і видів соціального захисту;
- принцип доступності;
- адресність;
- принцип єдності та диференціації соціального захисту;
- принцип законодавчого визначення умов і порядку здійснення соціального захисту;
- принцип обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору².

Формами соціального захисту є загальнообов'язкове соціальне страхування, соціальна допомога, соціальна підтримка.

¹ Про Стратегію сталого розвитку «Україна — 2020» [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 12.01.2015 № 5. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10>.

² Воронкова В. Г. Маркетинг соціальних послуг : навч. посібник для ВНЗ / ред. В. Г. Воронкова ; М-во освіти і науки України. — Київ : Професіонал, 2008. — С. 136.

Система соціального захисту — самостійна категорія і головний чинник соціальної політики держави. Тут варто детальніше спинитися на визначенні поняття та сутності категорії «соціальний захист». Вважається, що вперше термін «соціальний захист» у законодавстві з'явився 1934 року у зв'язку з ухваленням закону США про соціальний захист. І вже починаючи із середини XX століття вживання терміна «соціальний захист» на законодавчому рівні стало досить поширеним³.

На думку В. Г. Воронкової, соціальний захист — це розгалужена мережа визнаних і гарантованих державою заходів щодо матеріального забезпечення громадян у разі втрати годувальника, працездатності, хвороби, безробіття, старості та в інших випадках, передбачених законодавством⁴.

Організаційно структура системи соціального захисту є такою. Держава утворює відповідні структури законодавчої та виконавчої влади. Кабінет Міністрів України, маючи право законодавчої ініціативи, розробляє і вносить на затвердження Верховної Ради України законопроекти щодо визначальних складових соціальної політики. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює парламентський контроль за дотриманням прав і свобод громадян. У складі Верховної Ради України діє Комітет з питань соціальної політики і праці, а реалізацію соціальної політики здійснює, зокрема, Міністерство соціальної політики, основними завданнями якого є реформування систем оплати праці та пенсійного забезпечення, подолання бідності, реалізація Державної програми зайнятості, Концепції подальшого реформування оплати праці, національних програм медико-соціально-трудоваї реабілітації інвалідів, охорони праці та безпечної життєдіяльності, державних програм адресної підтримки малозабезпечених верств населення, запровадження принципу нового рівня соціального захисту в ринкових умовах.

На центральному рівні органів виконавчої влади залучені до розв'язання проблем соціальної політики і соціального захисту також Міністерство економічного розвитку і торгівлі, Міністерство інфраструктури, Міністерство освіти і науки, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство з питань надзвичайних ситуацій, Міністерство регіонального розвитку, будівництва і житлово-комунального господарства, Міністерство фінансів, Пенсійний фонд України.

На місцевому рівні соціальну політику здійснюють обласні і районні Управління праці та соціального захисту населення, сільські, селищні

³ Рошканюк В. М. Визначення поняття «соціальний захист» в теорії права соціального забезпечення / В. М. Рошканюк // Форум права. — 2012. — № 3. — С. 626.

⁴ Воронкова В. Г. Маркетинг соціальних послуг: навчальні матеріали онлайн [Електронний ресурс] / В. Г. Воронкова. — Режим доступу : https://pidruchniki.com/156602125278/marketing/sotsialniy_zahist_sutnist_osoblivosti.

центри праці та соціального захисту населення у складі державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, які мають значні повноваження у сфері соціального захисту населення.

Повноваження місцевих адміністрацій та органів місцевого самоврядування у сфері соціального захисту багато в чому «перегукуються», доповнюють одне одного і спрямовані на досягнення спільної мети — створення і розвиток ефективної системи соціального захисту населення на місцевому рівні⁵.

Перед Українською державою на сучасному етапі творення ринкової економіки постала гостра проблема захисту вразливих, найменш захищених верств населення, забезпечення їхнього соціального захисту, надання певних соціальних гарантій. Розв'язання цих соціальних питань повинно йти в комплексі з вирішенням інших нагальних питань реформування суспільства, а саме: досягнення економічного зростання, забезпечення умов для створення матеріального і духовного добробуту населення, захисту прав і свобод громадян держави, демократичного розвитку суспільного життя назагал.

Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 1 Конституції України

Стаття 1 Основного Закону України гласить, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, *соціальна*, правова держава»⁶. Позиціонування України як соціальної держави — дуже важливе, але це лише свідчить про наміри, спрямовані на соціальний захист населення, які потрібно реалізовувати. Яку державу називають соціальною? Ту, яка забезпечує своїм громадянам достойний рівень життя і вільний розвиток; державу, яка створила систему соціального захисту через функціонування системи соціального страхування, надання соціальних гарантій, соціальної допомоги, пенсійного забезпечення, інших допомог, компенсацій, медичних і соціальних послуг.

Право громадян України на соціальний захист законодавчо оформлене. Стаття 46 Конституції України говорить, що «громадяни мають право на соціальний захист, і передбачає право на його застосування у випадку повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, годувальника, безробіття та обставин, що не залежать від них, а також у старості й інших випадках, передбачених законом»⁷.

⁵ Соціальна та гуманітарна політика. Організаційна структура системи соціального захисту [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://buklib.net/books/35853>.

⁶ Конституція України: чинне законодавство, із змінами та доповненнями : станом на 1 вересня 2017 року. — Київ, 2017. — С. 5.

⁷ Там само. — С. 17.

Громадяни мають право на соціальний захист, і передбачає право на його застосування у випадку повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, годувальника, безробіття та обставин, що не залежать від них, а також в старості й інших випадках, передбачених законом.

Стаття 46 Конституції України

Виходячи зі статей Конституції, система соціального захисту в широкому сенсі — це система правових, соціально-економічних і політичних гарантій, що представляють умови для забезпечення засобів існування працездатним громадянам — за рахунок особистого трудового внеску, економічної самостійності та підприємництва, і соціально вразливим верствам — за рахунок держави, але не нижче від установленого законом прожиткового мінімуму⁸.

Система соціального захисту в Україні містить такі складові:

- соціальна допомога;
- соціальне страхування;
- соціальна справедливість.

Соціальна допомога — це різні види виплат, дотацій, пільг, субсидій, що надаються особам, які потребують соціального захисту.

Структура соціальної допомоги включає:

- 1) допомогу сім'ям з дітьми;
- 2) соціальні послуги для людей похилого віку, одиноких, немічних та інвалідів;
- 3) систему пільг соціально вразливим групам населення;
- 4) щомісячну компенсацію для догляду за немічними людьми похилого віку.
- 5) щомісячну цільову допомогу немічним громадянам, які мають мінімальний дохід;
- 6) дотації на житло;
- 7) інші адресні субсидії.

Соціальне страхування — це захист громадян від соціальних ризиків, що впливають на їхню працездатність: хвороба, каліцтво, старість та інші випадки, які властиві суспільству загалом і не зовсім передбачувані для окремої особи, але передбачені законодавством.

Структура соціального страхування є такою:

- 1) пенсії;
- 2) виплати у випадку загального захворювання;
- 3) виплати у випадку трудового каліцтва і професійного захворювання;

⁸ Поняття соціального захисту населення. Пріоритетні напрямки соціального захисту в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://studies.in.ua/socialna-polityka-derzhavy/3500-ponnyattyta-socialnogo-zahistu-nasrlnnyya-proriteth-napryamki-rozvitkusocialnogo-zahistu...> — С. 2.

- 4) виплати в разі вагітності, пологів і материнства;
- 5) виплати на поховання і в разі втрати годувальника;
- 6) допомога з безробіття.

Соціальна справедливість / соціальна солідарність передбачає компенсацію (матеріальну чи іншу) особам, що постраждали внаслідок непередбачуваних негативних подій чи явищ (природних стихійних лих, техногенних катастроф та ін.).

Структура соціальної справедливості:

- 1) довгострокова допомога для громадян, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС;
- 2) компенсація дітям і батькам, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС;
- 3) пільги на придбання продуктів харчування тим, хто постраждав унаслідок аварії на ЧАЕС.

Окрім класичних складових, сучасні системи соціального захисту охоплюють:

- 1) захист прав дитини;
- 2) ранню імунізацію;
- 3) сприяння освіті та підвищенню кваліфікації населення;
- 4) соціальну роботу в неблагополучних сім'ях і з обслуговування одиноких літніх та непрацездатних громадян;
- 5) соціальне обслуговування дітей-інвалідів;
- 6) активну політику на ринку праці;
- 7) гендерну політику;
- 8) підготовку кадрів соціальних працівників.

Сучасні системи соціального захисту охоплюють увесь життєвий цикл людини, передбачаючи відповідні заходи, спрямовані на підтримання її добробуту від народження до смерті. Окрім соціального страхування і соціальної допомоги — це *сімейна політика*, а саме: захист прав дитини, матеріальна підтримка малозабезпечених сімей із дітьми, рання імунізація, сприяння різним ступеням освіти, зміцнення духовних, соціальних устоїв сім'ї, соціальна робота в неблагополучних сім'ях і соціальне обслуговування дітей-інвалідів. Пріоритетними серед них є формування умов для відтворення природно історичного характеру функціонування сімейно-шлюбних відносин, адекватних сучасним реаліям суспільного буття. Соціальний захист неповносправних передбачає не лише їхнє матеріальне забезпечення і медичне обслуговування, доступ до робочих місць, закладів культури, освіти, а й створення в суспільстві сприятливих для них умов⁹.

⁹ Система соціального захисту в Україні. Її організація і структура [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://allref.com.ua/uk/skachaty/Sistema_socialnogo_zahistu_v_Ukrayini%7C_yiyi_organizaciya_i_struktura?page=1.

Важливо зауважити, що універсального визначення поняття «соціальний захист», яке б можна було застосовувати до всіх випадків, вітчизняним законодавством не визначено¹⁰. Існує велика кількість інтерпретацій визначення, причому переважна більшість науковців погоджується, що його можна розглядати як у широкому, так і у вузькому трактуванні. Наприклад, у широкому розумінні, на думку вченої Н. Б. Болотіної, соціальний захист — це діяльність держави, спрямована на забезпечення формування й розвитку повноцінної особистості, виявлення й нейтралізацію негативних факторів, що впливають на неї, створення умов для самовизначення і ствердження в житті. У вузькому розумінні соціальний захист визначається як сукупність економічних і правових гарантій, що забезпечують додержання найважливіших соціальних прав громадян, досягнення соціально прийняттого рівня життя¹¹.

Загалом, визначення поняття «соціальний захист» стосується окремих груп осіб або окремих страхових випадків. Опрацьовуючи це визначення, учений В. Рошканюк доходить висновку, що саме через проведення правових, економічних та організаційних заходів здійснюється соціальна функція держави і суспільства, а метою соціального захисту є досягнення соціально прийняттого рівня життя особи та усунення негативних наслідків, пов'язаних із соціальним ризиком¹².

Особливістю поширення і застосування терміна «соціальний захист» в Україні є те, що його особливо активно стали використовувати в новітній час, у період формування ринкових відносин у нашій державі. Саме соціального захисту потребують громадяни у період змін і трансформацій економіки. Хоча варто зауважити, що соціальний захист як явище був присутній в українському суспільстві віддавна і реалізовувався у формі особистої доброчинності потребуючим, тим, хто залишився один на один із проблемами особистого виживання в суспільстві. Захист, допомога і підтримка сиріт, удів, убогих знаходили своє втілення в різні періоди розвитку українського суспільства.

Із поширенням християнства функції соціального захисту взяли на себе духовні осередки — храми, монастирі. Функція турботи і допомоги була чітко прописана в Церковному уставі 996 року. Такий обов'язок мали й князі. Володимир Мономах, зокрема, у своєму «Повчанні дітям» наказував нащадкам дбати про убогих, за можливості давати їм милостиню, годувати.

Великого значення в добу Козацької України набули православні братства, зокрема Київське, Львівське, Луцьке. Головною метою їх виникнення

¹⁰ Рошканюк В. М. Визначення поняття «соціальний захист» в теорії права соціального забезпечення / В. М. Рошканюк // Форум права. — 2012. — № 3. — С. 627.

¹¹ Болотіна Н. Б. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять / Н. Б. Болотіна // Право України. — 2000. — № 4. — С. 36.

¹² Рошканюк В. М. Визначення поняття «соціальний захист» в теорії права соціального забезпечення / В. М. Рошканюк // Форум права. — 2012. — № 3. — С. 629.

був захист православної віри в час наступаючого католицизму. Поряд із цим вони здійснювали активну діяльність щодо захисту української громади в різних аспектах її функціонування. У XVI—XVII століттях, за потреби, у містах і селах тогочасної України було збудовано будинки для убогих, немічних і сиріт. Зокрема, у передмісті Львова, наприклад, було чотири таких шпиталі. Їх існування забезпечувалося коштом парафіян, ремісничих цехів, податків із міської скарбниці, заможних містян. Аналогічні шпиталі для немічних і хворих козаків було створено коштом козацької скарбниці при монастирях: Трахтемирівському — над Дніпром, Левківському — поблизу Овруча, Лебединському — біля Чигирина. Наприкінці XVIII століття сформувалася державна структура соціальної допомоги населенню, створено законодавство у сфері опіки і приватної благодійності, а 1812 року було створено Харківське товариство благодійництва.

Однак на сучасному етапі соціальний захист сприймається ширше і виходить за рамки допомоги лише потребуючим, і спрямований на створення безпечного соціального середовища людей, включає заходи соціального забезпечення: охорони здоров'я, підтримку доходів, захист добробуту.

Надважливою метою соціального захисту є підтримка стабільності в суспільстві, попередження соціальної напруги, яка виникає через різного роду нерівності — майнову, соціальну, національну, релігійну, і виявляється в мітингах, страйках, інших актах непокорі, конфліктах між окремими групами населення.

Питання вдосконалення системи соціального захисту тісно пов'язане із процесом досягнення Україною орієнтирів, проголошених у Конституції. Чому важливим є створення ефективної системи соціального захисту? Бо це — важливий ресурс підтримки чинного конституційного ладу й побудови соціально справедливої держави. Національна система соціального захисту спрямована на розв'язання соціальних проблем і залежить від рівня економічного розвитку. Але якщо він недостатній, то виникає потреба пошуку нових моделей соціального захисту, які були б ефективними за мінімуму матеріальних видатків.

Як зазначають дослідники М. О. Багмет і В. В. Деріга, обов'язковою умовою ефективності соціального захисту є поєднання його активних і пасивних складових. Зміст активної складової полягає у створенні умов, за яких людина має можливість сама заробити на своє існування. Пасивна ж стосується непрацездатних, недієздатних — частково або повністю — осіб, і щодо них здійснюється діяльність соціального захисту через різні форми участі.

Досвід іноземних держав у цьому плані є доволі показовим, наприклад, у Чехії та Польщі отримання соціальної допомоги та її розмір залежать

також і від особистої активності щодо виходу з кризової ситуації, виконання отримувачем соціальної допомоги певної соціальної роботи¹³.

Питання поліпшення функціонування основних напрямів вітчизняної системи соціального захисту пов'язане з удосконаленням законодавчої бази, структурними змінами, підвищенням ролі недержавного сектору, посиленням адресного спрямування¹⁴.

Вважається, що важливою умовою підвищення ефективності системи соціального захисту є перехід від централізації до децентралізації. На практиці це повинно виглядати так: держава розробляє лише загально-національне бачення, основні принципи такої політики, стратегічні напрями діяльності регіонів у соціальній сфері, а регіони реалізують стратегію і є основним суб'єктом здійснення соціального захисту. Варто зауважити, що в Україні в рамках експерименту в Миколаївській області у 1996—1998 рр. було вироблено оптимальну модель системи соціального захисту, спрямовану на максимальну децентралізацію діяльності всіх органів соціального захисту, зі збереженням чіткої багаторівневої вертикалі управління, створення гнучкої моделі управління соціальним захистом населення¹⁵.

Кабінет Міністрів України визначив область пілотною з питань удосконалення соціального захисту населення. Тому регіональний соціальний захист як складовий елемент загальнодержавного відіграє важливу роль. Він є провідником і виконавцем загальнодержавної соціальної політики через конкретні суб'єкти і регулює соціально-економічні відносини в певному регіоні, має на меті забезпечення потреб населення певного регіону. У результаті цього останніми роками значного посилення набула роль регіонів із вирішення життєво важливих питань суспільного розвитку, якот надання допомоги інвалідам, ветеранам війни і праці, сім'ям загиблих (померлих або визнаних безвісти пропалими) військовослужбовців; інвалідам із дитинства, багатодітним сім'ям у будівництві індивідуальних жилих будинків; організація для малозабезпечених громадян похилого віку, інвалідів будинків-інтернатів, побутового обслуговування, продажу товарів у спеціальних магазинах і відділах за соціально доступними цінами, безплатного харчування; підготовка і подання на затвердження ради територіальних програм зайнятості та заходів щодо соціальної захищеності різних груп населення від безробіття, організація їх виконання; участь у розробленні територіальних програм зайнятості насе-

¹³ Шестакова Е. Реформирование системы социальной защиты населения в странах Восточной Европы / Е. Шестакова // МЭ и МО. — 2007. — № 1. — С. 16.

¹⁴ Багмет М. Миколаївська модель управління соціальним захистом населення / М. Багмет, Ю. Шклярський // Соціальна психологія. — 2003. — № 1. — С. 251.

¹⁵ Про поширення досвіду Миколаївської області у сфері соціального захисту населення : Постанова КМУ від 22 листопада 1999 р. № 2128 // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 7. — С. 100—120.

лення; вирішення відповідно до законодавства питань про надання пільг і допомоги, пов'язаних з охороною материнства і дитинства¹⁶.

Проте негативним чинником є нерівномірність економічного розвитку регіонів, а тому можливості та фінансові ресурси для надання послуг соціального захисту громадян теж будуть різними.

Важливою складовою ефективної програми реалізації соціального захисту є адресна допомога потребуючим. Вона дає можливість надати допомогу тим, хто її дійсно потребує, і унеможливити доступ до державних коштів тим особам, на яких ця допомога не поширюється.

Виникнення і діяльність недержавних громадських організацій, зростання їхньої ролі у сфері соціального захисту є одним із факторів удосконалення чинної системи соцзахисту. Поряд з тим, є певні проблеми у їхньому функціонуванні; недосконалість нормативно-правової бази, їхня розрізненість, слабка поінформованість населення про роботу, низька популяризація їхньої діяльності та як результат — певна недовіра.

Низка науковців (як-от М. О. Багмет і В. В. Деріга) схилиються до думки, що вдосконалення системи соціального захисту в Україні можливе через:

- удосконалення законодавчої бази соціального захисту;
- децентралізацію у сфері надання послуг;
- збільшення ролі місцевих органів влади у вирішенні питань соціального захисту
- підвищення ролі та статусу недержавних громадських організацій у формуванні системи соціального захисту.

Однією з головних причин обмеженої реалізації деяких соціальних програм є брак фінансових ресурсів, що їх виділяють на соціальні цілі. За цих обставин зростає роль недержавних громадських інституцій, фондів, об'єднань, які здійснюють пошук коштів у різний спосіб (спонсорська, доброчинна допомога, грантові проекти тощо) для реалізації соціальних програм.

Перед системою соціального захисту на нинішній день стоять широкі стратегічні завдання, пов'язані з політичною, економічною, соціальною сферами. Система соціального захисту має значний вплив на стабільність у суспільстві, на розвиток людських ресурсів шляхом підтримки добробуту, стимулювання споживання, на суспільний розвиток у цілому і посідає чільне місце в політиці соціальної держави.

У системі соціального забезпечення соціальна робота є тією ланкою, яка поєднує організаційно-правову систему соціального захисту з тими, безпосередньо для кого вона призначена. Соціальний працівник є тим,

¹⁶ Шляхи вдосконалення системи соціального захисту в Україні: політологічний аналіз / М. О. Багмет, В. В. Деріга // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ, 2009. — Вип. 17. — С. 254.

хто реалізовує це поєднання, його завдання зробити доступними наявні служби для клієнтів — споживачів цих послуг. Його основна функція — допомагати отримати відповідні послуги потребуючим — особам, групам, сім'ям, громадам задля поліпшення якості їхнього життя в суспільстві. Сучасна система соціального захисту й соціального забезпечення в Україні охоплює весь життєвий цикл людини, нею передбачені заходи захисту її добробуту від народження і до старості. Дедалі більш актуальними стають соціальна сімейна політика, політика соціального захисту воїнів АТО / ООС, їхніх сімей тощо.

4.2. ЖИТТЄВІ ПЕРСПЕКТИВИ СІМ'Ї ТА ДИТИНСТВА ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Глобалізація економічного простору, інтелектуалізація праці й виробництва загалом, зростання загрози техногенних та екологічних катастроф, соціалізація трудових відносин особливо актуалізують для сучасного суспільства питання сталого розвитку.

Сталий розвиток — це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої власні потреби.

Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку (1992 р.)

Саме соціальна відповідальність є основним засобом досягнення сталості. Адже світова історія знає чимало прикладів, коли підвищення соціальної відповідальності держави, бізнесу і громадянського суспільства, формування їхньої солідарної відповідальності стали значним чинником розвитку, а також відіграли важливу роль у подоланні політичних та соціально-економічних криз і сприяли переходу держави до стійкого розвитку. І навпаки, соціальна безвідповідальність, ігнорування тенденцій сучасного розвитку, егоїстичні рішення і авантюрні дії політиків часто призводять до поглиблення проблем у всіх сферах суспільного життя тієї чи іншої держави, а нерідко закінчуються й соціальними потрясіннями.

На Саміті ООН зі сталого розвитку 2015 року світові лідери ухвалили Порядок денний сталого розвитку до 2030-го, який включає 17 цілей сталого розвитку, спрямованих на припинення бідності, боротьбу з нерівністю

та несправедливістю і боротьбу зі зміною клімату до 2030 року. Українська держава також узяла на себе зобов'язання з виконання цих цілей.

Ціль 1. Подолання бідності в усіх її формах і всюди.

Ціль 2. Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства

Ціль 3. Забезпечення здорового способу життя і сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці.

Ціль 4. Забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх.

Ціль 5. Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок і дівчаток.

Ціль 6. Забезпечення наявності та раціонального використання водних ресурсів і санітарії для всіх.

Ціль 7. Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх.

Ціль 8. Сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх.

Ціль 9. Створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям.

Ціль 10. Скорочення нерівності всередині країн і між ними.

Ціль 11. Забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів.

Ціль 12. Забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва.

Ціль 13. Ужиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та його наслідками.

Ціль 14. Збереження і раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку.

Ціль 15. Захист та відновлення екосистем суші та сприяння їхньому раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття.

Ціль 16. Сприяння побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних і заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях.

Ціль 17. Зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку¹⁷.

¹⁷ Історичний новий Порядок денний у галузі сталого розвитку одностайно прийнятий 193 державами — членами ООН [Електронний ресурс]. — Нью-Йорк, 25 вересня 2015 р. — Режим доступу : <http://www.un.org.ua/ua/informatsiyniy-tsentr/news/3579-2015-09-28-12-06-08-istorichniy-noviy-poryadok-den>.

Реалізація цих цілей прямо чи опосередковано впливають на життєві перспективи сім'ї, молоді та дітей. Адже сім'я є невід'ємною частиною сучасного суспільства, середовищем соціального функціонування людини і змінюється не лише в силу власних внутрішніх процесів розвитку, а й під впливом соціальних, політичних та економічних чинників, які властиві певному соціуму.

Відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України, сім'я є первинним та основним осередком суспільства, який становлять особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права і обов'язки¹⁸.

Сім'я є одним із найдавніших соціальних утворень у суспільстві, що виконує низку соціально значущих функцій, які притаманні їй на всіх етапах розвитку:

- репродуктивну (дітонародження);
- соціалізації (виховання дітей, адаптація молодого покоління в соціумі);
- первинного соціального контролю (моральна регламентація поведінки членів сім'ї);
- сексуальну (регулювання сексуальної поведінки);
- інтимну (емоційна стабілізація індивідів, організація раціонального дозвілля);
- економічну (матеріальне утримання дітей і непрацездатних членів сім'ї);
- господарсько-побутову;
- соціально-статусну (надання певного соціального статусу членам сім'ї, відтворення соціальної структури).

Відповідно до статті 11 Закону України «Про охорону дитинства», сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. А згідно зі статтею 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Це визначає ставлення до сім'ї та робить її особливим об'єктом і суб'єктом соціальної відповідальності. До того ж можна цілком погодитися з переконанням О. А. Грішнєвої¹⁹, що немає сенсу говорити про соціальну відповідальність лише бізнесу. Соціальну відповідальність несе передусім держава в особі її законодавчих і виконавчих органів. Суб'єктами соціальної відповідальності також є сім'ї, та й усі люди — члени суспільства.

¹⁸ Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 21—22. — Ст. 135.

¹⁹ Грішнєва О. А. Соціальна відповідальність в контексті подолання системної кризи / О. А. Грішнєва // Демографія та соціальна економіка. — 2011. — № 1 (15). — С. 32—40.

Інструментом реалізації соціальної відповідальності держави є зокрема її соціальна молодіжна і сімейна політика, що має впливати на забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій, формування культури сімейних відносин, підвищення батьківської відповідальності за виховання дітей, а також створення системи підтримки сім'ї з дітьми на рівні громади для забезпечення стабільного безпечного середовища для дитини і попередження її вилучення із сім'ї та розвиток системи альтернативного догляду дітей відповідно до міжнародних стандартів.

У сучасній Українській державі реалізація сімейної політики ускладнюється низкою важливих тенденцій:

1. Низькими показниками народжуваності: 1991 року на 1 000 населення народилося 12,1 немовляти, 2001 р. — 7,7 немовляти, 2015 р. — 10,7 немовляти.

2. Збільшенням віку дітонародження: 1991 року жінки народжували переважно у віці 20—24 років. Тих, хто народжував у 25—29 років, було удвічі менше; 2015-го кількість породіль у цих двох вікових групах майже зрівнялася. Окрім того, зараз в Україні майже удвічі частіше народжують ті, кому 30—34 роки. Зокрема, 2015 року середній вік матері при народженні дитини становив 27,4 року, середній вік матері при народженні першої дитини — 25,1 року²⁰.

3. Збільшенням числа позашлюбних народжень: питома вага позашлюбних народжень у загальній кількості становила 20,6 %. При цьому частка таких народжень більша в сільській місцевості (сільська місцевість — 22,6 %, міські поселення — 19,5 %) ²¹.

4. Поширенням філософії та практики добровільної бездітності (чайлдфрі).

5. Збільшенням числа розлучень і зменшенням кількості офіційних шлюбів: 1991 року було зареєстровано 493 тис. шлюбів, а розірвано більше ніж 200 тис. шлюбів, 2015-го зареєстровано 299 тис. шлюбів, а розірвано більше ніж 129 тис. шлюбів²².

6. Поширенням числа незареєстрованих шлюбів, які, за оцінками соціологів, становлять 10—12 % від загальної кількості шлюбів.

7. Зменшенням розміру домогосподарств; 2017 року в загальній частці усіх домогосподарств 33,2 % домогосподарств у містах і 29,2 % — у селах

²⁰ Демографічна ситуація в Україні у 2015 році [Електронний документ]. — Режим доступу : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2016/dem_2015.pdf.

²¹ Там само.

²² Населення України за 2015 р. : демографічний щорічник / відп. за вип. М. Б. Тімоніна. — Київ : Державна служба статистики України, 2016. — С. 57.

складалося лише з двох осіб, а 29,9 % домогосподарств у містах і 21,9 % — у селах — із трьох осіб²³.

8. Поширення позашлюбних відносин та самотнього (незаміжного) батьківства.

9. Загальним старінням населення, що веде за собою зменшення чисельності працездатного населення, а також зростання навантаження на працюючих і на державний бюджет задля забезпечення гідного життя особам старшого і похилого віку.

Такі тенденції щодо стану інституту сім'ї вимагають особливої соціальної відповідальності та новітніх підходів до сімейної політики Української держави.

Загалом, умовно виділяють два підходи до розуміння сімейної політики:

1. Згідно з вузьким тлумаченням, сімейна політика — це допомоги й послуги, які націлені винятково на сімейну пару з дітьми або/і на батьків-одиначків, такі як прямі грошові виплати, податкові пільги для сімей із дітьми, відпустки у зв'язку з вагітністю і пологами, дитячі субсидії та соціальні послуги.

2. За широким тлумаченням, сімейна політика може охоплювати всі напрями державної політики, спрямовані на сім'ю як на соціальну групу, що потенційно впливають на її благополуччя, такі як охорона здоров'я, освіта, соціальне страхування, соціальна інфраструктура, підготовка соціальних працівників та ін. Сюди ж можна віднести й заходи, спрямовані на окрему особистість, яка є членом сім'ї.

За рівнем потреби в допомозі з боку держави можна виділити такі категорії сімей:

- повні (неповні) функціональні сім'ї, що не потребують додаткових заходів соціальної підтримки;
- сім'ї, які потребують додаткової соціальної підтримки, щоб самостійно подолати складні життєві обставини (внутрішньо переміщені сім'ї, багатодітні сім'ї; дисфункційні сім'ї без батька / матері / обох батьків (у т. ч. через трудову міграцію);
- сім'ї з дитиною-інвалідом; сім'ї, які усиновили дитину / взяли під опіку / прийомні сім'ї / дитячі будинки сімейного типу;
- малозабезпечені сім'ї з дітьми; сім'ї з батьками-інвалідами, з неповнолітніми батьками, у неприйнятних житлових умовах тощо;
- сім'ї, які не можуть самостійно подолати складні життєві обставини через інвалідність батьків / дітей, наркотичну (алкогольну)

²³ Витрати і ресурси домогосподарств у 2017 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. збірник. — Київ : Державна служба статистики України, 2018. — Ч. 1. — С. 35.

залежність, перебування в місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцію, безробіття одного з членів сім'ї, насильство тощо;

- сім'ї, в яких захист інтересів дітей вимагає термінового втручання держави через небезпеку для їхнього життя і здоров'я (згідно з пп. 2—5 частини 1 статті 164 Сімейного кодексу);
- сім'ї, в яких існує ризик передання дитини до закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та діти, які перебувають на державному утриманні через неможливість виконання батьками їхніх функцій²⁴.

Метою сімейної політики повинно бути забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, а не лише розв'язання і профілактика проблем вразливих сімей. Проте в Українській державі виплати і пільги є абсолютно переважаючою формою соціального захисту і допомога сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах переважно зводиться лише до надання грошових дотацій або до втручання державних служб після виникнення проблем замість надання соціальних послуг для їх попередження. До того ж така державна допомога сім'ям з дітьми посилює соціально-економічну пасивність, утриманські настрої, поглиблює «пастку бідності», оскільки грошові дотації від держави часто сприймаються як постійне фінансове забезпечення, а не як є тимчасова компенсація втрат, пов'язаних із вибуттям працездатних членів сім'ї з ринку праці і розмір виплат стимулює народження дітей заради грошей та подальше передання їх на утримання держави (добровільно або через позбавлення батьківських прав). Тому одним з аспектів сімейної політики повинно бути посилення відповідальності за нецільове використання коштів, передбачених державою як «дитячого капіталу», потрібно перейти від концепції виплат матері за народження дитини до надання цільових коштів на видатки, пов'язані з вихованням дитини, освітою, охороною здоров'я.

Українська держава переважно виконує роль утримувача, хоча сім'ї потребують не утримання, а умов для реалізації своїх функцій (наприклад, розбудови закладів виховання дітей, системи змістовного дозвілля для дітей, гуртків, спортивних секцій та іншої інфраструктури, що розвантажуватимуть батьків, дозволяючи їм поєднувати репродуктивні та продуктивні функції). Тому сімейну політику варто зосереджувати на створенні і розбудові доступних соціальних послуг на рівні громади, які допомагатимуть сім'ї забезпечувати себе і долати складні життєві обставини.

Особливо це актуально для сімей із дітьми з особливими потребами. Політика щодо таких сімей переважно спрямована на зменшення рівня бідності, їм постійно надається матеріальна допомога. І такі діти

²⁴ Щодо інтеграції сімейної політики до економічної стратегії держави : аналітична записка [Електронний документ]. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/842>.

з особливими потребами, потрапляючи на державне утримання, часто опиняються у стані ізоляції від суспільства, також розриваються сімейні зв'язки і це не сприяє їхній нормальній соціалізації. Вони, зазвичай, залишаються на утриманні держави і в дорослому віці. Тому більш соціально відповідальним є сприяння інклюзії дітей з особливими потребами в суспільство, до того ж підтримка сімей із такими дітьми і розвиток інфраструктури за місцем проживанням значно зменшили б видатки держави на їхнє утримання.

Дослідники вважають, що негативні дітородні орієнтації населення не є прямим наслідком економічних труднощів, які були характерні Українській державі за часів незалежності, а причини цього є більш складними і пов'язані із загальносвітовими тенденціями трансформації інститутів сім'ї та батьківства. Науковці стверджують, що загальний соціально-економічний контекст існування сім'ї та трудова активність обох батьків позитивно впливають на народжуваність.

У цьому контексті важливим напрямом соціальної відповідальності як держави, так і бізнесу повинна стати підтримка соціально-трудової активності сімей із дітьми і поліпшення соціальної інфраструктури, яка би дозволила поєднувати сімейні та трудові обов'язки. Наприклад, заохочення роботодавців, які запроваджуватимуть сімейно орієнтовані форми організації праці та соціальні послуги сім'ям із дітьми (гнучкий графік праці та відпочинку, створення дитячих кімнат тощо).

У сімейній політиці варто також приділити увагу посиленню взаємодії між закладами й установами, що надають соціальну допомогу і соціальні послуги різним категоріям сімей із дітьми, узгодити їхні функції та порядок взаємодії надання допомоги і послуг, сприяти підвищенню якості надання послуг і запобігання виникненню складних життєвих обставин. Для цього потрібно визначити чіткі критерії якісної оцінки державних соціальних послуг та видів соціальної допомоги і готувати фахівців, які б займалися виявленням сімей у складних життєвих обставинах, оцінкою їхніх потреб та наданням їм соціального супроводу тощо.

Інноваційним механізмом у здійсненні сімейної політики Української держави є соціальне замовлення, під яким розуміються договірні відносини (укладення контракту) між державою (замовник) і недержавним суб'єктом, який надає соціальні послуги (виконавець) щодо надання соціальних послуг населенню за рахунок фінансування (з державного або місцевого бюджету) на основі проведення відкритого конкурсного відбору (тендеру)²⁵. Таким чином громадянське суспільство також може реалізовувати свою соціальну відповідальність. Проте у зв'язку

²⁵ Про соціальні послуги : Закон України від 19 червня 2003 р. № 966-IV (із змінами, внесеними згідно із вісьмома законами у 2004—2012 рр.) // Офіційний вісник України. — 2003. — № 29. — С. 52.

з особливостями історії України у нашій державі відсутні традиції соціального партнерства між органами державної влади і недержавними організаціями. Тому часто спостерігається відсутність прагнення органів державної влади до взаємодії з недержавними організаціями, несприйняття їх як рівноправного партнера для співпраці, вирішення питань надання соціальних послуг.

Покладаючись на досвід інших держав у реформуванні системи соціальних послуг, дослідники стверджують, що важливими умовами ефективної реалізації сімейної політики в Україні повинні бути:

- роздержавлення (демонополізація) соціальної сфери, визначення видів соціальних послуг, які можуть ефективно і якісно надаватися громадянам та сім'ям недержавними організаціям, та делегування їм повноважень і ресурсів у потрібних для цього обсягах, покладання на них відповідних обов'язків і відповідальності;
- формування ринку соціальних послуг, забезпечення дотримання реальних умов конкуренції між суб'єктами їх надання, що супроводжувалося підвищенням якості цих послуг і зниженням витрат на їх надання; заощаджені кошти держава спрямовувала на інші соціальні потреби; створення державою для суб'єктів надання послуг сприятливих умов для інвестування ресурсів у соціальну сферу;
- комплексний підхід до впровадження системи соціального замовлення, який передбачав інноваційні, поширені в розвинутих країнах світу форми взаємодії держави з неприбутковими організаціями, поліпшення їх фінансування, власної господарської діяльності тощо²⁶.

Отже, забезпечення життєвих перспектив різним категоріям сімей із дітьми вимагає від Української держави комплексної стратегії, яка би поєднувала достатню матеріальну і соціальну допомогу, якісні соціальні послуги, розбудову соціальної інфраструктури підтримки сімей із дітьми. Проте недоцільно обмежувати сімейну політику виключно соціально-демографічною сферою. Щоби бути більш ефективною, сімейна політика повинна охоплювати всі напрями державної політики, спрямовані на сім'ю як на соціальну групу, що потенційно впливають на її благополуччя, такі як дружба до сім'ї трудова політика, охорона здоров'я та формування здорового способу життя, освіта, культурний і духовний розвиток, захист прав дітей різних категорій, соціальне страхування, підготовка соціальних працівників, підвищення ролі територіальної громади в сімейній політиці тощо.

²⁶ Дубич К. В. Соціальне замовлення — ефективний механізм надання соціальних послуг в Україні [Електронний ресурс] / К. В. Дубич. — Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej17/PDF/14.pdf>.

4.3. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

У фокусі подій в Україні в останні роки (від 2014-го) перебувають не лише питання забезпечення боєздатності та функціонування Збройних сил України, а й загострилися питання соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей. Засади соціального захисту військовослужбовців акцентують на встановленні гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їхньої службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі²⁷. З огляду на величезне соціальне значення та незворотність виконання законодавчих норм у сфері соціального захисту військовослужбовців, а також новітні події в Україні, що змусили Парламент України 26 листопада 2018 року ввести у країні *воєнний стан* в окремих її місцевостях через агресію Російської Федерації в Азовському морі, на порядку денному у сфері соціального захисту військовослужбовців з особливою гостротою постає питання, з одного боку, про захист незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України як обов'язку громадянина України і зобов'язань держави перед військовослужбовцями у сфері соціального захисту — з другого боку.

За інформацією Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції²⁸, станом на 01.11.2018 статус учасника бойових дій, які брали участь у проведенні антитерористичної операції, статус учасника бойових дій, надано 354 112 особам. Поява і значна численність цієї категорії військовослужбовців потребує спеціальних знань, кваліфікованої юридичної допомоги у питаннях соціального і правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей.

У лютому 2017 року відбулися Парламентські слухання на тему «Державні гарантії соціального захисту учасників антитерористичної операції, Революції Гідності та членів їхніх родин: стан і перспективи»²⁹, серед

²⁷ Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 № 2011-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12>.

²⁸ Інформація щодо надання статусу учасника бойових дій [Електронний ресурс] / Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції. — Режим доступу : <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-informatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchasnyka-bojovyh-dij.html>.

²⁹ Рекомендації парламентських слухань на тему «Державні гарантії соціального захисту учасників антитерористичної операції, Революції Гідності та членів їхніх родин: стан і

першочергових завдань яких було визначено необхідність схвалення Концепції державної цільової програми з медичної, психологічної, соціальної реабілітації та адаптації учасників антитерористичної операції до 2020 року, а також затвердження Порядку та умов надання державної цільової підтримки для здобуття професійно-технічної освіти деяким категоріям громадян. При цьому за оцінками виконаної роботи з реалізації Парламентських слухань відповідальні міністерства і відомства повідомили, що більшість із рекомендацій парламентських слухань вони виконали. Хоч Концепцію державної цільової програми з фізичної, медичної, психологічної реабілітації, соціальної та професійної реабілітації учасників антитерористичної операції на період до 2022 року схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 року (номер 475Р), однак, на думку представників громадських організацій учасників АТО, реально виконано або частково виконано менш як половину рекомендацій³⁰.

Ураховуючи зростаючу численність військовослужбовців — учасників антитерористичної операції, загострення військово-політичної ситуації у країні та невідкладність заходів, які озвучені в наведених вище Парламентських слуханнях та ухваленій Концепції з цього питання, у кваліфікаційній магістерській роботі зроблено спробу оцінити рівень задоволення потреби в отриманні учасниками антитерористичної операції пільг, компенсацій, передбачених Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» з використанням соціологічного методу, а саме анкетного опитування. Адже згідно з чинним законодавством ніхто не вправі обмежувати військовослужбовців і членів їхніх сімей у конституційно закріплених правах і свободах. Вони мають право користуватись усіма правами і свободами людини і громадянина, гарантіями цих прав і свобод, закріпленими в Конституції України та інших законах України.

Анкетне опитування проведено в місті Волновасі Донецької області серед військовослужбовців, які призвані на військову службу за контрактом (категорії військовослужбовців — офіцери, прапорщики, сержанти, солдати). Період опитування — у час оголошеного Парламентом України воєнного стану (кінець листопада 2018 р.). До опитування було залучено 23-х респондентів — учасників антитерористичної операції, серед яких були такі, хто мав статус учасника АТО та інший статус. Це військовослужбовці, які були призвані військкоматами на строкову службу і ви-

перспективи» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/1843-19/sp:max10>.

³⁰ Про реалізацію рекомендацій парламентських слухань на тему «Державні гарантії соціального захисту учасників антитерористичної операції, Революції Гідності та членів їх сімей: стан і перспективи» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://umanpcszn.gov.ua/2017/11/15/pro-realizaciyu-rekomendaciy-parlame>.

явили бажання укласти контракт на 6 (шість) місяців, а також призвані військкоматом на добровільній основі та уклали контракти на 3 (три) та 5 (п'ять) років відповідно. За віковим цензом респонденти представлені таким чином: менше ніж 20 років — 4 %, 20—30 років — 74 %, 35—40 років — 0 %, понад 40 років — 22 %. Серед опитаних 100% — це чоловіки, з них особи офіцерського складу — 13 %, прапорщики — 9 %, особи старшинського і сержантського складу — 17 %, особи рядового складу — 61 %.

Анкета дозволяє отримати відповіді на низку питань, пов'язаних із соціальним захистом військовослужбовців та членів їхніх сімей. Останні, виконуючи конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни, обмежені в низці конституційних прав і свобод. Тому зазначені обставини потребують здійснення особливих заходів відносно зниження негативного впливу соціальних ризиків на військовослужбовців, які через особливості своєї службової діяльності не мають іншого джерела отримання гідних умов до існування, або запобігання їм. Анкета містить блоки питань медичного, реабілітаційного, житлового, освітнього, трудового, інфраструктурного характеру, а також питання власності на землю, тобто всі питання, які входять у перелік питань соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України.

1. Анкетне опитування дозволило з'ясувати статус учасника бойових дій. Серед опитаних виявилось 39,1 % таких осіб. Решта — 59,9 % такого статусу не мають. Тож відповідно до вимог статті 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» шість з десяти осіб позбавлені понад 20 різних видів пільг, серед яких найважливіші є такі³¹:

— безоплатне одержання лікарських засобів за рецептами лікарів, першочергове безплатне зубопротезування, безоплатне забезпечення санаторно-курортним лікуванням; користування при виході на пенсію чи зміні місця роботи поліклінікою і госпіталем, до яких вони були прикріплені за попереднім місцем роботи; першочергове обслуговування в лікувально-профілактичних закладах і першочергова госпіталізація; виплата допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю в розмірі 100 процентів середньої заробітної плати;

— 75-процентна знижка квартирної плати і вартості комунальних послуг; позачергове встановлення на пільгових умовах квартирних телефонів;

— безплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту, автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості; безплатний проїзд один раз на два роки (туди і назад) залізничним, водним, повітряним або міжміським автомобільним транспортом;

³¹ Роз'яснення щодо соціальних гарантій військовослужбовцям, які беруть участь в антитерористичній операції [Електронний ресурс] / Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції. — Режим доступу : <http://dsvv.gov.ua>.

— використання чергової щорічної відпустки у зручний час, а також одержання додаткової відпустки без збереження заробітної плати строком до двох тижнів на рік; переважне право на залишення на роботі;

— першочергове забезпечення жилою площею. Учасники бойових дій, які дістали поранення, контузію або каліцтво, забезпечуються жилою площею протягом двох років з дня взяття на квартирний облік. Першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, одержання позики на будівництво з погашенням її протягом 10 років починаючи з п'ятого року після закінчення будівництва;

— щорічна разова грошова допомога до 5 травня.

Отриманий розподіл відповідей щодо статусу учасника бойових дій вимагає пояснення: чому не всі учасники АТО мають вказаний статус.

Відповідно до вимог пункту 2 Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України, статус учасника бойових дій надається: військовослужбовцям (резервістам, військовозобов'язаним) і працівникам Збройних сил, Національної гвардії, СБУ, Служби зовнішньої розвідки, Держприкордонслужби, Держспецтрансслужби, особам рядового і начальницького складів, військовослужбовцям, працівникам МВС, Управління державної охорони, Держспецзв'язку, ДСНС, ДПтС, військових формувань, які захищали незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України та брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах проведення антитерористичної операції.

Підставою для надання особам статусу учасника бойових дій є: документи про безпосереднє залучення до виконання завдань антитерористичної операції в районах її проведення, направлення (прибуття) у відрядження до районів проведення антитерористичної операції, їхнє перебування в таких районах з метою виконання завдань із захисту незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України.

Тож з наведених результатів анкетування можна допустити, що шестеро з 10 військовослужбовців, які не мають означеного статусу, вперше перебувають у зоні АТО і раніше до виконання завдань антитерористичної операції в районах її проведення не залучалися.

Ураховуючи той факт, що 60 % військовослужбовців перебувають уперше в АТО, командування військової частини є соціально відповідальним за оформлення цим військовослужбовцям статусу учасника бойових дій та внесення їх у чинний реєстр учасників АТО. Військовослужбовцям, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах проведення антитерористичної операції, і яким на день виключення зі списків особового складу військової частини не наданий статус учасника бойових дій, видають комплект документів, потрібний для надання цього статусу через

військові комісаріати, де вони будуть перебувати на військовому обліку, для надання їх до комісій обласних військових комісаріатів, Київського міського військового комісаріату. Отже, соціально відповідальними в питанні надання статусу учасника бойових дій є також військові комісаріати, де військовослужбовці будуть перебувати на військовому обліку, а також комісії обласних військових комісаріатів, Київського міського військового комісаріату³². Зазначений порядок набуття цього статусу має знати кожен військовослужбовець, оскільки володіння інформацією вчасно і в деталях є інституційно необхідним для соціально-правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Відтак подальший аналіз доцільно проводити в розрізі двох категорій респондентів: військовослужбовці, які мають статус учасника бойових дій та військовослужбовці, які такого статусу не мають.

2. Питання медико-рекреаційного забезпечення учасників військових дій є чи не найважливішим у системі соціального захисту військовослужбовців, оскільки йдеться про життя і здоров'я людей, які як ніхто інші зазнають воєнної загрози і небезпеки. Як зазначив міністр соціальної політики України³³, «ми несемо людські втрати — солдати та офіцери ЗСУ, Нацгвардії, інших збройних формувань, отримують поранення та каліцтва, і завдання держави полягає в забезпеченні їх реабілітацією та протезуванням для повної інтеграції в мирне життя. Це складні виклики, з якими Україна раніше не зіштовхувалась». Чинним законодавством передбачено низку гарантій та компенсацій для учасників АТО медико-рекреаційного характеру, які стосуються створення сприятливих санітарно-гігієнічних умов проходження військової служби, побуту і системи заходів з обмеження дії небезпечних факторів військової служби.

Про рівень задоволення потреби в найважливіших пільгах і компенсаціях дає аналіз результатів проведеного дослідження. Як відображено в *табл. 4.1*, серед осіб, які мають статус учасника бойових дій, є поодинокі випадки, коли була використана можливість скористатися пільгою щодо безоплатного одержання ліків (22,2 %) і використати право на безоплатне санаторно-курортне лікування (22,2 %). Інші позиції щодо реалізації права на отримання медико-рекреаційних послуг військовослужбовцями (безоплатне зубопротезування, психологічна реабілітація, санаторно-курортне лікування) є одиничними, тобто набули поширення серед 11,1 % респондентів.

³² Довідковий матеріал з питань соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України [Електронний ресурс] / Міністерство оборони України. — Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/soczialnij-zaxist-ta-adaptacziya-vijskovosluzhbovcziv/soczialnij-zahist-vijskovosluzhbovcziv.html>.

³³ Рева А. Завдання держави — забезпечити реабілітацію та протезування українським воїнам, які цього потребують [Електронний ресурс] / А. Рева. — Режим доступу : <https://www.msp.gov.ua/news/16041.html>.

Таблиця 4.1

**Розподіл відповідей респондентів на питання щодо користуванням
правом на медико-рекреаційне забезпечення, %**

Питання	Мають статус учасника бойових дій			Не мають статусу учасника бойових дій		
	так	ні	всього	так	ні	усього
Чи мали ви змогу скористатися пільгою щодо безоплатного одержання ліків?	22,2	77,8	100,0	0	100,0	100,0
Чи користувалися ви пільгою щодо безоплатного першочергового зубопротезування?	11,1	88,9	100,0	0	100,0	100,0
Чи отримували ви послуги із психологічної реабілітації?	11,1	88,9	100,0	0	100,0	100,0
Чи потрібна вам, на вашу думку, психологічна реабілітація?	11,1	88,9	100,0	0	100,0	100,0
Чи використали ви своє право на безоплатне санаторно-курортне лікування?	22,2	77,8	100,0	0	100,0	100,0
Чи є у вас потреба у протезуванні та забезпеченні іншими засобами реабілітації?	11,1	88,9	100,0	0	100,0	100,0
Маєте травми, поранення, контузію? У разі якщо відповідь «Так», чи виплачена компенсація?	0	100,0	100,0	0	100,0	100,0
Чи використали ви своє право на безоплатне санаторно-курортне лікування та реабілітацію?	11,1	88,9	100,0	0	100,0	100,0
Маєте травми, поранення, контузію? У разі якщо відповідь «Так», чи виплачена компенсація?	0	100,0	100,0	0	100,0	100,0

Інша ситуація спостерігається при розгляді права військовослужбовців, які зараз перебувають в АТО і які не мають статусу учасника бойових дій. Практично за всіма позиціями, задекларованого в українському законодавстві, права на надання медико-рекреаційних послуг не були відмічені випадки користування таким правом. Причин тут може бути кілька. По-перше, відсутність оформлення статусу учасника військових дій (уперше в АТО). По-друге, як вказали респонденти в поясненнях, у них не було потреби (вірогідно, поясненням може бути молодий вік опитаних і відносно хороший рівень стану власного здоров'я), а також те, що респонденти не були поінформовані про прописані в Законі правові можливості соціального захисту медичного характеру військовослужбовців. У цьому разі вирішальну роль відіграло те, що 100 % категорії осіб, які не мають статусу учасника бойових дій, проходять

військову службу за контрактом і перебувають у зоні АТО (ООС) уперше. При цьому пояснення респондентів, що «не був поінформований», вказує на те, що командування за місцем дислокації військової частини, де вони проходять службу за контрактом, не інформувало військовослужбовців про їхнє законне право і порядок отримання безоплатної кваліфікованої медичної допомоги у військово-медичних закладах охорони здоров'я. Така соціальна безвідповідальність як військової частини, так і самих військовослужбовців не може мати виправдання, коли йдеться про соціальний захист людей, які працюють за контрактом у Збройних силах України та/або є учасниками антитерористичної операції, здоров'ю і життю яких загрожують військові небезпеки.

3. Житлове питання як у часи Радянського Союзу, так особливо з часу державної незалежності було і є актуальним для більшої частини громадян України. Особливої гостроти набуває це питання сьогодні для військовослужбовців та членів їхніх сімей, які потребують житла. Так, за чинним законодавством держава має забезпечити військовослужбовців жилими приміщеннями або за їхнім бажанням грошовою компенсацією за належне їм для отримання жиле приміщення на підставах, у порядку і відповідно до вимог, установлених Житловим кодексом Української РСР та іншими нормативно-правовими актами. При цьому визначено умови і життєві обставини, коли поліпшення житлових умов військовим та членам їхніх сімей здійснюється позачергово за рахунок військових формувань або органів виконавчої влади, де яких вони перебувають на обліку громадян, які потреб для поліпшення житлових умов, а також у позачерговому порядку в разі потреби поліпшення житлових умов³⁴.

Узагальнення результатів проведеного дослідження показує (табл. 4.2), що в категорії військовослужбовців, які мають статус учасника бойових дій (УБД), мають проблеми із житлом 22,2 % респондентів і така ж кількість опитаних потребує житлової площі. При цьому гарантованим правом на житло скористалися відносно більше респондентів, ніж іншими видами соціального захисту військовослужбовців. Це стосується, зокрема, використання пільги щодо забезпечення жилою площею (33,3 %), отримання в повному обсязі знижок на житлово-комунальні послуги, побутові послуги (55,6 %), квартирної черги (33,3 %).

Очевидно, що отримані відсотки пояснюють ситуацію, яка відображає на практиці впровадження Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» в частині використання різних видів пільг. Якщо цю гіпотезу взяти до уваги, то у вирішенні житлового питання є ще дуже багато нереалізованих можливостей щодо соціального захисту

³⁴ Довідковий матеріал з питань соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України [Електронний ресурс] / Міністерство оборони України. — Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/soczialnij-zaxist-ta-adaptacziya-vijskovosluzhbovcziv/soczialnij-zahist-vijskovosluzhbovcziv.html>.

військовослужбовців. Тож надання військовослужбовцям за місцем проходження ними військової служби службових жилих приміщень соціально відповідальними є такі суб'єкти: начальники гарнізонів, а в гарнізоні міста Києва — Міністр оборони України.

Таблиця 4.2

Вирішення житлового питання у відповідях респондентів, %

Питання	Мають статус учасника бойових дій			Не мають статусу учасника бойових дій		
	так	ні	усього	так	ні	усього
Чи користувалися ви пільгою щодо забезпечення жилою площею?	33,3	66,7	100,0	0	100,0	100,0
Чи є у вас потреба в забезпеченні жилою площею?	22,2	77,8	100,0	21,4	78,6	100,0
Чи отримуєте в повному обсязі належні знижки на житлово-комунальні послуги, побутові послуги, користування транспортом тощо?	55,6	44,4	100,0	0	100,0	100,0
Чи маєте будь-які проблеми з житлом?	22,2	77,8	100,0	14,3	85,7	100,0
Чи стоїте у квартирній черзі?	33,3	66,7	100,0	0	100,0	100,0

Серед військовослужбовців, які не мають статусу учасника бойових дій, є особи, які мають потребу в забезпеченні жилою площею (21,4 %) і мають будь-які проблеми із житлом (14,3 %). Натомість пільги щодо забезпечення жилою площею, отримання в повному обсязі знижок на житлово-комунальні та побутові послуги, а також перебування на квартирній черзі є неактуальними для більшості осіб, які не мають статусу УВД. Можна припустити, що вирішення житлового питання ще не є життєво необхідною потребою на нинішньому етапі через молодий вік військовослужбовців та їхній сімейний статус (переважно неодружені). Принаймні таким чином прокоментували респонденти — не учасники бойових дій відсутність проблемних питань власного життя.

4. Нерозв'язані проблеми в житті військовослужбовця. Жоден військовослужбовець із категорії опитаних, які не мають статусу УВД, не вказав на існування проблемних питань (табл. 4.3). Очевидно, пільги і компенсації, які випливають з отриманого статусу військовослужбовців, повною мірою розв'язують усі їхні життєві проблеми.

У категорії осіб, які мають статус УВД, більшість мають сім'ї, дітей різного віку. Однак лише 22,2 % респондентів зазначили наявність невирішених проблемних життєвих питань, які стосуються незабезпеченості житловою площею і проблем з оплатою комунальних послуг.

Таблиця 4.3

Розподіл респондентів щодо проблемних питань їхнього життя, %

Питання	Мають статус учасника бойових дій			Не мають статусу учасника бойових дій		
	так	ні	усього	так	ні	усього
Чи отримали ви земельну ділянку, а якщо ні, чи є у вас потреба в її отриманні?	66,7	33,3	100,0	78,6	21,4	100,0
Чи отримали в повному обсязі грошове забезпечення і виплати при звільненні в запас	11,1	88,9	100,0	7,1	92,9	100,0
Які є ще невирішені проблемні питання? а) влаштування дитини в дитячий садок; б) в школу; в) ЗВО, г) інше	22,2	77,8	100,0	0	100,0	100,0

Проведений аналіз ще раз доводить про існування проблем у реалізації Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», зокрема про проблемні питання в реалізації державних гарантій соціального захисту учасників антитерористичної операції в частині проведення житлової та житлово-комунальної політики (соціальних програм) для військовослужбовців.

Чинним Законом (Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту») передбачено надання пільги військовослужбовцям шляхом першочергового відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва. Тому питання анкети щодо потреби отримання земельної ділянки не залишило байдужими багатьох респондентів, як і тих, хто має статус УБД, так і тих, хто такого статусу немає, відповідно 66,7 та 78,6 % відповідей.

Про популярність пільги першочергового відведення земельних ділянок для військовослужбовців свідчать такі дані. З моменту запровадження ініціативи щодо забезпечення землею в липні 2014 року і станом на початок 2018-го учасники АТО подали до органів Держгеокадастру понад 187 тисяч заяв на отримання ділянок. З цієї кількості поданих заяв 72 % було задоволено, що становило 135 030 дозволів на розроблення проєктів землеустрою для відведення землі військовослужбовцям. Станом на 3 січня 2018 року військовослужбовці оформили у власність понад 90 378 земельних ділянок площею 117,28 тис. гектарів³⁵.

Вирішення цього важливого земельного питання знайшло відображення у Стратегії держави в частині виділення земельних ділянок

³⁵ Учасникам АТО надали роз'яснення щодо реалізації права на першочергове отримання земельних ділянок [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2389542-ucasnikam-ato-nadali-rozasnenna-sodo-realizacii-prava-na-persocergove-otrimanna-zemelnih-dilanok.html.

учасникам АТО. Цим документом забезпечено максимально широкий доступ військовослужбовців — учасників АТО до отримання цієї пільги. Тому соціально відповідальними у вирішенні цього питання є орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки у власність або користування, а також Управління Держземагентства у відповідному районі області.

Що стосується грошового забезпечення і виплати при звільненні в запас, то наведені цифри ілюструють отримання грошового забезпечення в повному обсязі лише частково, оскільки переважна кількість респондентів ще не звільнялася в запас.

5. Освіта і працевлаштування військовослужбовців. З часу державної незалежності України в теорії і практиці соціальної політики освіта і наявність постійного місця праці були одним із головних чинників забезпечення соціального захисту економічно активного населення. Розглядаючи ці питання для категорії військовослужбовців, ми розуміємо, що військова діяльність може бути на постійній основі як зайнятість не для всіх учасників Збройних сил України. Наші дослідження показують (табл. 4.4), що серед тих осіб, хто має статус УБД, у переважна більшість респондентів не має бажання отримати нову спеціальність. Лише 11,1 % опитаних не мають наміру пов'язати своє трудове життя лише з контрактною службою у Збройних силах України. Серед пріоритетів у виборі спеціальності були вказані спеціальності: бізнес-адміністрування, телекомунікаційні послуги, військова спеціальність. Разом з тим питання професійного вдосконалення (здобути додаткову освіту або пройти курси перекваліфікації) турбує третину респондентів (33,3 %), які мають статус УБД, що засвідчує про розуміння важливості освітньої складової у трудовому потенціалі людини працєактивного віку, якими і є військовослужбовці.

Крім цього, мотивує військовослужбовців на професійне зростання Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2015 року № 24 «Про особливості виплати винагород військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу в особливий період та під час проведення АТО»³⁶, якою запроваджується **система стимулювання військової майстерності** через введення матеріальних форм заохочення за досягнення у військовій службі, зокрема: за високі показники в індивідуальній підготовці та підготовці військових частин, яка здійснюється шляхом виплати винагороди в розмірі 100 % від місячного грошового забезпечення, але не менш як 3 тис. грн на місяць (розмір винагороди визначається виходячи з розміру

³⁶ Довідковий матеріал з питань соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України [Електронний ресурс] / Міністерство оборони України. — Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/soczialnij-zaxist-ta-adaptacziya-vijskovosluzhbovciv/soczialnij-zahist-vijskovosluzhbovciv.html>.

посадового окладу, окладу за військовим званням, щомісячних додаткових видів місячного грошового забезпечення постійного характеру).

Щодо працевлаштування військовослужбовців зі статусом учасників бойових дій, то проблем з працевлаштуванням практично немає, оскільки контрактна форма, по суті, є основною формою трудової діяльності цих осіб.

Таблиця 4.4

**Освітні та працересурсні аспекти соціального захисту
у відповідях респондентів, %**

Питання	Мають статус учасника бойових дій			Не мають статусу учасника бойових дій		
	так	ні	усього	так	ні	усього
Чи є у вас потреба в отриманні нової спеціальності?	11,1	88,9	100,0	14,3	85,7	100,0
Чи є у вас потреба у працевлаштуванні?	0	100,0	100,0	7,1	92,9	100,0
Чи є у вас проблеми з працевлаштуванням або поновленням за місцем праці до призову?	11,1	88,9	100,0	0	100,0	100,0
Чи бажаєте ви здобути додаткову освіту або пройти курси перекваліфікації?	33,3	68,7	100,0	28,6	71,4	100,0

У категорія респондентів, які не мають статусу УБД, потреба в отриманні нової спеціальності чи додаткової освіти є незначною (14,3 %). Серед цих осіб є військовослужбовці, які воліли би отримати такі робітничі професії, як електрик, металозварник, радіотелеграфіст, а також професію медичного працівника (усього 28,6 %). Також є мізерною кількість респондентів, які задумуються про майбутнє працевлаштування. Очевидно, військова служба за контрактом у Збройних силах України в контексті соціального захисту військовослужбовців передбачає гідну, вищу за середню у країні заробітну плату, низку винагород усім військово-службовцям, які виконують свої обов'язки у зоні АТО, а також одноразові виплати при підписанні контракту, підйомну допомогу в разі переїзду до нового місця служби³⁷.

Таким чином, проведене анкетне опитування дозволило скласти уявлення про рівень задоволення потреби в отриманні військовослужбовцями як учасниками АТО пільг, компенсацій у частині медичного, реабілітаційного, житлового, освітнього, трудового, інфраструктурного характеру, а також питання власності на землю. Усі ці аспекти відображають питання соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України.

³⁷ Військова служба за контрактом у Збройних силах України (General Staff of The Arme) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://medium.com>.

4.4. СУСПІЛЬНА АКТИВІЗАЦІЯ ЛЮДЕЙ СТАРШОГО ВІКУ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Старіння населення в сучасних умовах є демографічною тенденцією, що великою мірою впливає на розвиток країн і людства в цілому. Україна належить до держав із високим рівнем старіння і, згідно з більшістю наявних демографічних прогнозів — з перспективою швидкого розвитку цього процесу в найближчі десятиріччя. Станом на 01.01.2018 частка населення у віці 60 років і старше в Україні становила 22,9 %³⁸, згідно з національним демографічним прогнозом до 2025-го частка осіб віком понад 60 років становитиме 25,0 % від загальної кількості населення³⁹.

Явище старіння населення стає викликом для економічного і соціального розвитку багатьох розвинутих країн. Зменшення припливів молодшої робочої сили в економіку змушує уряди підвищувати пенсійний вік, активніше залучати до економічної діяльності людей передпенсійного і пенсійного віку, що, у свою чергу, потребує збереження здоров'я та працездатності літніх людей.

Актуальність питання старіння населення для міжнародної спільноти назріла ще наприкінці ХХ століття. Перша Всесвітня асамблея з проблем старіння відбулась 1982 року у Відні⁴⁰. Ухвалений на ній Міжнародний план дій з питань старіння передбачав зосередження основних активностей в інтересах літніх осіб переважно на таких напрямках: зайнятість і гарантія доходу, здоров'я і харчування, житло, освіта й соціальне забезпечення. Уперше в цьому документі людей старшого віку розглядали як активну й неоднорідну групу населення із широкими можливостями.

Подальшим пошуком шляхів адаптації соціально-економічного середовища багатьох країн світу до деформації вікової структури населення був Мадридський міжнародний план дій з питань старіння населення, який ухвалений на Другій Всесвітній асамблеї ООН з питань старіння 8—12 квітня 2002 року⁴¹.

³⁸ Демографічний щорічник «Населення України за 2017 рік» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

³⁹ Демографічні перспективи України до 2060 року [Електронний ресурс] / О. В. Позняк, П. Є. Шевчук // Демографія та соціальна економіка. — 2014. — № 1. — С. 72—84. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/dse_2014_1_8.

⁴⁰ Україна: через десять років після Мадрида (стан реалізації Мадридського міжнародного плану дій з питань старіння в Україні у 2007—2012 рр.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.idss.org.ua/monografii/MIPAA_2012.rar.

⁴¹ Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing [Electronic resource] // Second World Assembly on Ageing. — Madrid, Spain, 2002. — April 8—12. — Available at : <https://www.un.org/esa/socdev/documents/ageing/MIPAA/political-declaration-en.pdf>.

Метою цього документа є забезпечення людям старшого віку всіх країн світу можливості жити в безпечних і гідних умовах і продовжувати брати участь у житті суспільства як повноправних громадян. Зокрема, у центрі уваги три основні складові якості життя у процесі активного старіння — здоров'я, соціальна інтеграція і зайнятість осіб літнього віку.

За результатами Конференції міністрів Європейської економічної комісії ООН було сформульовано 10 зобов'язань⁴², які повинні взяти на себе уряди країн для практичної реалізації Мадридського міжнародного плану дій з питань старіння населення.

До них відносять:

- забезпечення відображення проблем старіння населення в усіх сферах політики для того, щоб збудувати суспільство рівних можливостей для людей усіх вікових груп;
- сприяння повній інтеграції людей старшого віку у громадянське суспільство;
- забезпечення стійкого економічного розвитку держав з урахуванням процесів демографічного старіння;
- приведення у відповідність до демографічних змін системи соціального захисту населення;
- забезпечення ринкам робочої сили можливість реагувати на економічні й соціальні наслідки старіння населення;
- сприяння безперервному навчанню протягом життя і пристосування системи освіти до змін економічних, соціальних та демографічних умов;
- досягнення відповідної якості життя, здоров'я, добробуту для людей у будь-якому віці;
- сприяння формуванню концепції гендерної рівності у старіючому суспільстві;
- надання підтримки сім'ям, які доглядають за літніми людьми, підтримання солідарності між різними поколіннями;
- сприяння виконанню регіональної стратегії через регіональне співробітництво.

Серед останніх ухвалених документів в Україні щодо забезпечення створення сприятливих умов для здорового старіння й активного довголіття населення, який розроблено з метою реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, і Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами — з другої, Мадридського міжнародного плану дій з питань старіння, є Стратегія

⁴² Україна: через десять років після Мадрида (стан реалізації Мадридського міжнародного плану дій з питань старіння в Україні у 2007—2012 рр.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.idss.org.ua/monografii/MIPAA_2012.rar.

державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року⁴³.

Затверджена Стратегія передбачає забезпечення досягнення адаптованих для України Цілей сталого розвитку, схвалених лідерами країн на засіданні Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2015 року, створення сприятливих умов для здорового та активного довголіття, забезпечення адаптації суспільних інститутів до подальшого демографічного старіння і розбудови суспільства рівних можливостей. До пріоритетних напрямів реалізації Стратегії належать: поліпшення умов для самореалізації громадян похилого віку та їхньої участі у процесах розвитку суспільства; забезпечення здоров'я і благополуччя громадян похилого віку; створення середовища, сприятливого для активного життя таких громадян.

У житті більшості людей можна виділити три основні сфери діяльності: професійна, соціальна і сімейна. Для людей старшого віку (ЛСВ), які залишили ринок праці, найбільш значущими залишаються соціальна і сімейна. Часто віддаленість дітей, їхня зайнятість, незатребуваність старшого населення суспільством сприяють маргіналізації. Люди старшого віку відчують соціальну девальвацію і соціальну ізоляцію. Саме тому питання суспільної інтеграції, самореалізації та формування сприятливого середовища для життя старшого населення в Україні було і є актуальним як на державному, так і на місцевому рівнях.

В Україні питання соціальної інтеграції ЛСВ активізувалось приблизно десятиліття тому. До функцій державних територіальних центрів соціального обслуговування, окрім надання соціальної допомоги, соціально-медичних послуг, соціально-побутової адаптації, надання натуральної та грошової допомоги, було додано соціально-педагогічну послугу «Університет третього віку»⁴⁴. До її завдань належить: створення умов і сприяння всебічному розвитку людей похилого віку; реінтеграція людей похилого віку в активне життя суспільства; надання допомоги людям похилого віку в адаптації до сучасних умов життя шляхом оволодіння новими знаннями, підвищення якості життя людей похилого віку; формування практичних умінь і навичок; можливість для розширення кола спілкування та обміну досвідом.

Вагому участь у напрямі реалізації основних засад Мадридського міжнародного плану дій з питань старіння населення беруть на себе міжнародні фонди. Тому Фонд «Східна Європа» (в Україні з 2008 року) вже багато років поспіль має постійно діючу програму «Місцевий соціальний

⁴³ Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року» від 11.01.2018 № 10-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/10-2018-%D1%80>.

⁴⁴ Центри захисту. Територіальні центри соціального обслуговування [Електронний ресурс] / сайт Міністерства соціальної політики України. — Режим доступу : <https://www.msp.gov.ua/content/centri-zahistu.html>.

розвиток»⁴⁵, яка допомагає поліпшити якість життя соціально незахищених груп населення, зокрема, людей з особливими потребами, вразливої молоді, літніх людей, за допомогою забезпечення доступу до якісних послуг і захисту їхніх прав.

Спеціалізованим міжнародним фондом у напрямі освіти дорослих є DVV International⁴⁶. Це Інститут міжнародного співробітництва Німецької асоціації народних університетів (DVV, або Deutscher Volkshochschulverband e.V.). DVV представляє інтереси 900 народних університетів Німеччини (Volkshochschule) та їхніх регіональних асоціацій як найбільших постачальників додаткової освіти в Німеччині. Одній з провідних професійних організацій у галузі освіти дорослих із професійним досвідом уже більше ніж 45 років.

Представництво Інституту розпочало свою діяльність в Україні з 2010 року з метою просування освіти дорослих як ключового фактору для поліпшення якості життя населення і сталого розвитку. Тематичними напрямками діяльності фонду є: професійне навчання для безробітних і соціально уразливих верств населення; навчання для людей третього віку; освіта дорослих у пенітенціарних установах і ресоціалізація колишніх ув'язнених; сприяння формуванню історичної свідомості та примиренню, запобігання конфліктам; громадянська освіта, активна громадянськість, диверсифікація послуг освіти для дорослих у культурних осередках. Мережа партнерів DVV International⁴⁷ в Україні налічує понад 15 неурядових організацій.

В Україні за останнє десятиріччя вже реалізовано чимало соціальних проектів у співпраці урядових і неурядових організацій, приватного сектору та міжнародних фондів для посилення участі людей старшого віку в житті суспільства та їх активізації. Їх можна згрупувати в такі блоки.

1. Центри дозвілля для літніх людей⁴⁸. За період 2009—2018 років створено близько 18 таких центрів, переважно в обласних містах. Їхньою метою є сприяння спілкуванню, зайнятості улюбленою справою, участі в роботі численних гуртків, а також опановуванню нових навичок;

2. Університети третього віку⁴⁹. Функціонують переважно на базі вищих навчальних закладів в обласних центрах, викладачами виступають

⁴⁵ Місцевий соціальний розвиток [Електронний ресурс] / Фонд «Східна Європа». — Режим доступу : <http://eef.org.ua/programi/mistsevij-sotsialnij-rozvitok>.

⁴⁶ Профіль DVV International в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dvv-international.org.ua/uk/ukrajina/profil>.

⁴⁷ Мережа партнерів DVV International в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dvv-international.org.ua/uk/ukrajina/merezha-partneriv>.

⁴⁸ Центри дозвілля для літніх людей [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eef.org.ua/programi/mistsevij-sotsialnij-rozvitok/tsentry-dozvillya-dlya-litnih-lyudej>.

⁴⁹ Можливості для людей поважного віку: позитивна освіта, гуртки, волонтерівання [Електронний ресурс] / Ресурсний центр «Гурт». — Режим доступу : <https://www.gurt.org.ua/news/recent/25335>.

соціальні педагоги, волонтери, студенти і всі, хто хоче долучитися до європейської системи «пожиттєвої освіти».

3. Освітні курси⁵⁰. Формуються переважно в межах окремих короткострокових чи довгострокових проєктів, тематика різнопланова (залежить від мети конкретного проєкту), вибір зручної локації обмежений.

4. Форуми⁵¹ і фестивалі⁵². Їхньою метою є активізація зусиль усіх організацій громадянського суспільства та органів влади в усій Україні в наданні освітніх послуг для людей поважного віку.

5. Активізація участі людей старшого віку в житті громади⁵³, волонтерство⁵⁴. Метою таких соціальних проєктів є сприяння інтеграції старшого населення у вирішення питань / проблем громади і забезпечення міжпоколінньої взаємодії.

Загалом, якщо підсумувати, соціальна відповідальність держави, бізнесу, громадськості в аспекті інтеграції старшого населення та його активізації в Україні перебуває на початковому щаблі розвитку. Охоплення літніх людей проєктною діяльністю в цьому напрямі є нечисленим, соціальні проєкти в основному концентруються у великих містах, низький рівень інформування про доступні можливості.

Соціологічне опитування «Літні особи в Україні: умови життя та соціальне самопочуття», проведене 2013 року центром «Соціальний моніторинг» за сприяння Фонду ООН у галузі народонаселення (ЮНФПА)⁵⁵, засвідчило, що 60 % людей старшого віку в Україні вважають себе непотрібними державі та суспільству. Зазначений відсоток населення є більш соціально інтегрованим у межах своєї родини та оточення. Волонтерською діяльністю, яка є однією з пріоритетних напрямів соціальної активності ЛСВ відповідно до концепції «активного старіння», займався 1 % респондентів літнього віку, що свідчить про організаційні труднощі, безініціативність,

⁵⁰ Сприяння освіті дорослих в Україні [Електронний ресурс] / DVV International Україна. — Режим доступу : <http://www.dvv-international.org.ua/uk/ukrajina/proekti/2018/2018-3>.

⁵¹ Перший в Україні Міжнародний форум «Навчання людей поважного віку: досвід та перспективи» організовано у Вінниці [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.myvin.com.ua/ua/news/events/51465.html>.

⁵² Стартував фестиваль можливостей людей поважного віку «Золоті роки 2018» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://dyvys.info/2018/09/30/startuvav-festyval-mozhlyvostej-lyudej-povazhnogo-viku-zoloti-roky-2018>.

⁵³ Енергія поколінь — співпраця молоді та людей старшого віку задля децентралізації [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://poruch.ua/energiya-pokolin-spiivratsya-molodi-ta-lyudej-starshogo-viku-zadlya-detsentralizatsiyi-3.html>.

⁵⁴ Дозвілля активних людей поважного віку: огляд можливостей розвитку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.gurt.org.ua/news/recent/33144>.

⁵⁵ Крімер Б. О. Соціальна інтеграція осіб літнього віку в Україні як складова політики «активного старіння» / Б. О. Крімер // Соціально-трудові відносини: теорія та практика : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана»; [редкол. : А. М. Колот (голова) та ін.]. — Київ : КНЕУ, 2014. — № 2. — С. 445—450.

інформаційну необізнаність населення. Також результати дослідження засвідчили про низький рівень поінформованості населення щодо можливостей навчання в літньому віці. Тому лише 20,3 % чоловіків і 17,5 % жінок похилого віку знають про університети третього віку чи інші організовані тематичні навчання. Це певною мірою є свідченням низького рівня зацікавлення ЛСВ щодо можливостей навчання, 69 % респондентів зазначили, що не мають бажання скористатись можливістю отримати нові знання.

Дещо іншим є європейський вимір⁵⁶ соціальної інтеграції ЛСВ. Близько 58 % населення віком від 55 років вважає, що люди поважного віку позитивно сприймаються в суспільстві, що вони відіграють ключову роль у таких сферах, як сім'я (43 %), політика (42 %), громада (42 %) та економіка (41 %). Однак значна меншість (31 %) відчуває, що вони сприймаються негативно, особливо в таких країнах, як Словаччина (48 %), Латвія (52 %), Румунія (49 %), Чехія (54 %), Болгарія (48 %), Угорщина (61 %) і Хорватія (49 %). Чверть (27 %) досліджуваного населення беруть активну участь у волонтерській діяльності. Зокрема, найбільше до такого виду зайнятості долучаються жителі Ісландії (66 %), Швеції (55 %), Нідерландів (50 %) і Німеччини (43 %). Головними ж перешкодами для волонтерської діяльності у країнах Євросоюзу називають брак часу та інтересу. Зазначається, що найбільш корисним внеском із держави в поширення волонтерської діяльності було б надання фінансової винагороди волонтерам (на це вказали 44 % опитаних) і більш гнучкий графік зайнятості (38 %).

Соціальна інтеграція осіб старшого віку різниться залежно від місця проживання. Люди похилого віку, які проживають у місті, мають більше можливостей до відвідування різних навчальних заходів, гуртків, є доступнішою соціальною інфраструктура, хоча частіше відчувають ізольованість через брак спілкування та уваги в урбанізованому середовищі. У сільській місцевості старше населення має більший особистий простір, можливість зайнятості в домашньому господарстві, можливість спілкування з односельчанами. Проте віддаленість медичних установ, продовольчих магазинів, транспортного сполучення значно обтяжує та узалежнює життя.

Доступність освіти, активна участь у житті громади, інформованість, піклування про здоров'я і фізичний розвиток, дозвілля, створення зручної інфраструктури є завданнями Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року в напрямі соціальної інтеграції як для сільського, так і для міського населення. ГО «Імпульс»⁵⁷ у рамках проекту «Громадянська активність людей старшого віку — ресурс до розвитку громад Сколівщини» (є

⁵⁶ Active ageing : Special Eurobarometr № 378 [Electronic resource]. — 2012. — January. — Available at : http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_378_en.pdf.

⁵⁷ Громадська організація «Імпульс» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.facebook.com/impuls.ngo>.

складовою міжнародного проекту «Регіональні голоси — громадянська освіта дорослих для розширення прав і можливостей локальних спільнот в Україні та Білорусі»), реалізоване в партнерстві з DVV International⁵⁸ в Україні за фінансової підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини, протягом серпня — вересня 2018 року було проведено якісне і кількісне дослідження з метою виявлення потенціалу ЛСВ у розвитку локального співтовариства, а також аналізу їхніх потреб у громадянській освіті. До зазначеного проекту як експерти долучались представники громадської організації «Центр соціальних інновацій»⁵⁹. З метою популяризації ідей концепції «активного старіння» та поширення проблем у цій сфері в науковому колі вперше в цій монографії публікуються окремі результати проведеного дослідження.

Демографічна ситуація у Сколівському районі⁶⁰, як і в Україні в цілому, засвідчує, що процеси старіння населення є незворотними, адже близько третини становить населення 55 років і старше. Такі тенденції спричинені як низькими показниками народжуваності, так і підвищенням середньої очікуваної тривалості життя (рис. 4.1). Якщо ще 2000 року середня очікувана тривалість життя становила 67,95 року, то 2017-го — 71,68 (чоловіки — 66,73, жінки — 76,46).

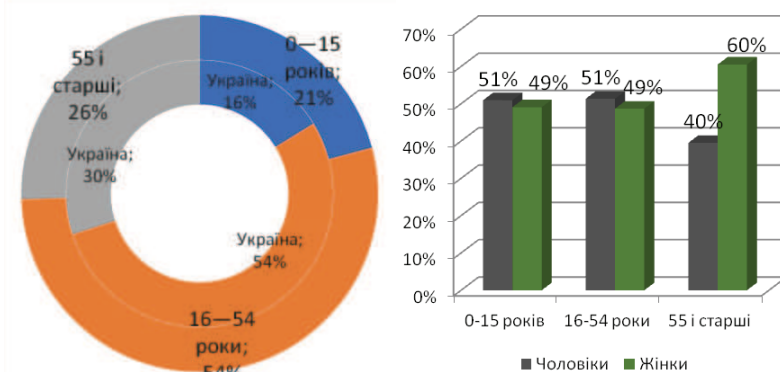

Рис. 4.1. Відсотковий розподіл чисельності населення Сколівського району за віком і статтю, 2017 рік

⁵⁸ Регіональні голоси / Региональные голоса / Regional Voices [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.facebook.com/pg/regionalvoicesfordemocracy/photos/?ref=page_internal.

⁵⁹ Громадська організація «Центр соціальних інновацій» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.facebook.com/CenterforSocietalInnovations>.

⁶⁰ Головне управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lv.ukrstat.gov.ua>.

Сколівщину⁶¹ можна вважати регіоном довгожителів (табл. 4.5), адже в загальній кількості населення більше за 55 років особи віком 70 років і старше становлять 41 %. Також спостерігаються позитивні тенденції щодо тривалості життя чоловіків, фактично диспропорція у статеві віковій структурі спостерігається із 70-ти років (в Україні в цілому десь у 50 років).

Таблиця 4.5

**Статеві вікова структура населення 55 років і старші
Сколівського району**

Вік, осіб	Разом	Чоловіки	Жінки
55—59	3 287	1 649	1 638
%	27 %	50 %	50 %
60—69	3 953	1 802	2 151
%	32 %	46 %	54 %
70 і старші	5 085	1 483	3 602
%	41 %	29 %	71 %
Разом	12 325	4 934	7 391

Більшість ЛСВ цього регіону, незважаючи на проблеми фізіологічного, соціального і економічного характеру, мають можливість і бажання бути включеними в певні види діяльності в різних сферах суспільного життя: політичній, соціальній, культурно-освітній, економічній. Слід зазначити, що дуже висока зацікавленість людей старшого віку, особливо в селах району, до отримання інформації через спілкування і навчання.

Основною цільовою групою дослідження в рамках проекту «Громадянська активність людей старшого віку — ресурс до розвитку громад Сколівщини» було сільське населення більше за 55 років цього регіону (сmt Славське, села Тухля, Козьова, Орявчик, Підгородці, Труханів, Побук, Коростів, Либохора). В опитуванні взяло участь 100 ЛСВ відповідно до квотованої за статтю і віком вибірки.

Розподіл відповідей респондентів щодо важливості ЛСВ для громади демонструє достатньо оптимістичні результати: 17 % усіх опитаних відчують себе потрібними і важливими, 78 % — мають таке відчуття ситуаційно, лише 5 % обрали варіант «непотрібні та неважливі». Структура розподілу за статтю пропорційна, а в межах підгруп за віковою ознакою найбільш потрібними себе відчують представники вікової підгрупи 55—59 років, що логічно пояснюється вищою соціальною інтегрованістю її представників.

Власна активність ЛСВ у житті громади є посередньою. Неактивними себе вважає 7 % опитаних, малоактивними — 56 %, швидше активними — 32 % і лише 5 % визначають себе однозначно активними (рис. 4.2).

⁶¹ Головне управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lv.ukrstat.gov.ua>.

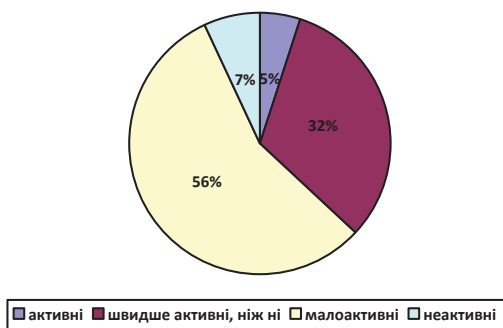

Рис. 4.2. Розподіл відповідей ЛСВ щодо оцінки рівня власної активності в суспільному житті

Відповіді респондентів на це запитання корелюється з оцінкою згуртованості громади. Тільки 4 % мешканців Сколівщини старшого віку вважають свою громаду згуртованою (тут розуміємо, що йдеться про постійну характеристику) та іноді згуртованою, іноді ні — 53 %. Загалом, це більше в порівнянні з кількістю відповідей на користь варіанта «не згуртована» — таких 43 %, але без переконливого відриву. З чого можна зробити висновок, що рівень згуртованості громад з погляду ЛСВ середній або ж низький.

Життя сільських громад, як показав аналіз протоколів фокус-груп і глибинних інтерв'ю, не є надто активним: відзначення традиційний релігійних свят, День матері, урочистості до дня народження Тараса Шевченка, поодинокі виступи колективів художньої самодіяльності, ще рідше освітньо-інформаційні проєкти — переважно це весь перелік заходів, до яких можна долучитися організатором, учасником чи глядачем. Інтенсивність відвідування публічних заходів — це не лише характеристика активності окремих мешканців, а й опосередковано свідчення того, що такі заходи проводяться. А 13 % опитаних стверджують, що не відвідали впродовж останнього року жодного заходу, побували на 1—4 заходах — 46 %.

За інформацією, отриманою на фокус-групах і під час глибинних інтерв'ю, для респондентів було сформовано перелік типових для місцевих громад заходів, щоб виявити найпопулярніші. Відтак, найчастіше опитувані відвідують заходи, організовані членами громади на кшталт толок та інших тематичних зібрань, — 37 %, організовані церковними спільнотами — 35% та організовані громадськими організаціями — 33 %. Найменш популярні варіанти «допомога соціально вразливим» — 1 %, не долучаються до жодних заходів 9 % опитаних (рис. 4.3).

Рис. 4.3. Розподіл відповідей щодо заходів, до участі в яких найчастіше долучаються ЛСВ, %

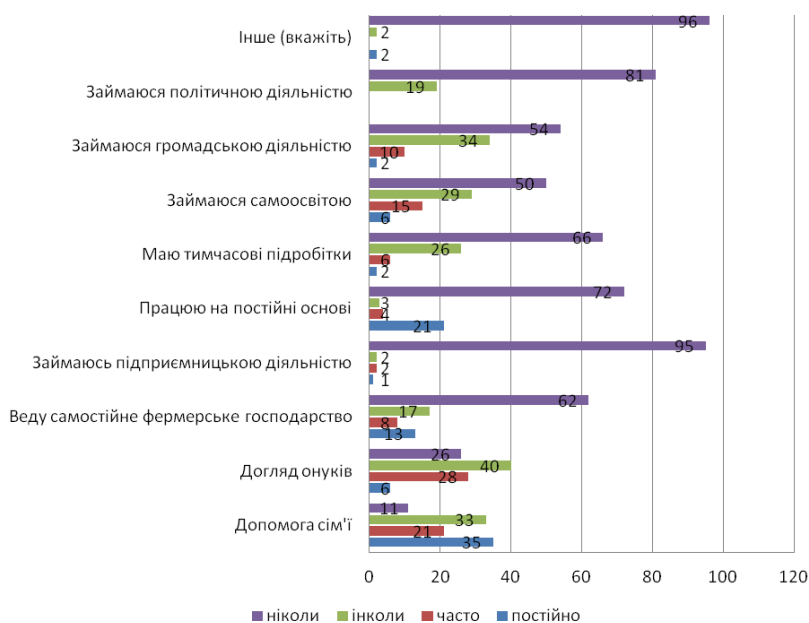

Рис. 4.4. Зміст і частота соціально-економічної активності ЛСВ, %

Соціально-економічна активність ЛСВ за результатами дослідження також свідчить про значну пасивність цільової аудиторії щодо запропонованих варіантів діяльності. За винятком «допомоги своїй родині у господарстві» і «догляду онуків», в усіх інших варіантах понад 50 % опитаних обрали варіант «ніколи». Найчастіше частоту «ніколи» обирали для «займаюся підприємницькою діяльністю» — 95 % і «займаюся політичною діяльністю» — 81 %. З різною інтенсивністю переважна більшість респондентів задіяна у «допомозі своїй сім'ї в господарстві» — 89 % і «догляді онуків» — 74 %, а загальний показник у категорії «займаюся громадською діяльністю» — 46 % і «самоосвітою» — 50 % із числа опитаних ЛСВ (сумарно з частотою «ніколи», «часто», «постійно») (рис. 4.4).

Мотиваційними чинниками долучення ЛСВ до громадських заходів є потреба бути в колективі (35 %), потреба в суспільно важливій діяльності (28 %), небажання залишатись удома (11 %), потреба самореалізації (8 %). Цікавим є те, що у віковій підкатегорії більше за 70 років достатньо високий показник вибору відповіді «через потребу робити щось суспільно важливе» — 14 %, це половина з числа всіх ЛСВ, які обрали такий варіант. Загалом, внутрішні мотиви різного змісту присутні у 92 % опитаних (рис. 4.5).

Це достатньо високий показник і свідчить про потребу людей долучатися до суспільно важливих процесів та заходів.

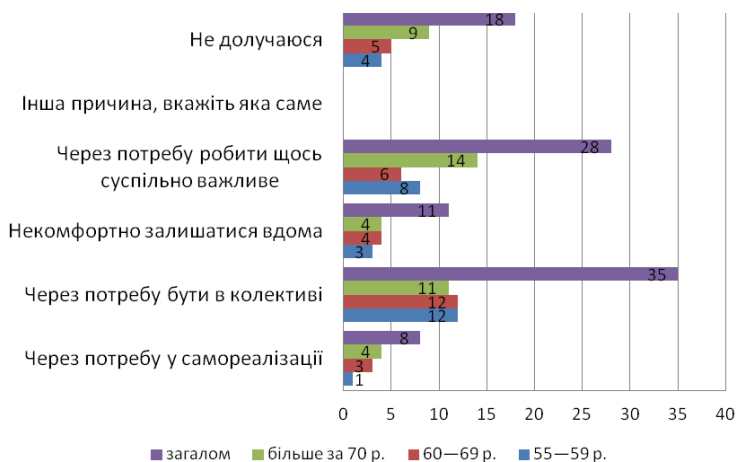

Рис. 4.5. Мотиваційні чинники долучення ЛСВ до громадських заходів, %

Серед причин недолучення до громадських заходів літніми особами першість за варіантом відповіді «за станом здоров'я» — 50 % серед усіх опитаних ЛСВ; у розрізі вікових підгруп спостерігається тенденція пропорційного зменшення кількості опитаних, які обрали цей варіант від старшого віку до молодшого. Серед інших мотивів-перешкод: брак часу — 26 % опитаних, незнання (брак інформації) — 11 %, відсутність підтримки і зацікавлення — кожен по 3 %, лише 1 % вказує на те, що ніхто не організовує таких заходів, 6 % обрали інші мотиви, проте не надали своїх варіантів (рис. 4.6).

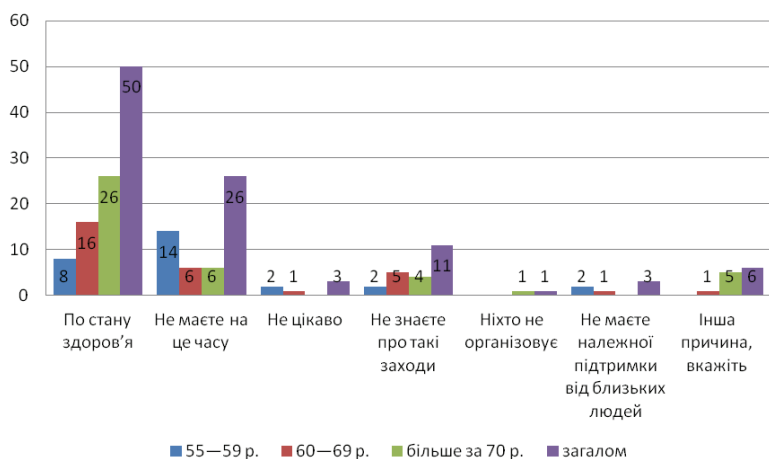

Рис. 4.6. Причини недолучення ЛСВ до громадських заходів, %

Активність ЛСВ також тісно пов'язана з їхньою можливістю виїжджати за межі населеного пункту, у якому проживають. Це сприяє розширенню їхнього кругозору, соціальній інтеграції та зайнятості. Результати опитування засвідчили, що 12 % респондентів не залишають межі свого населеного пункту, найрідше обрана причина «на екскурсії» — усього — 6 %, найчастіше обрані причини «відвідування родичів» — 68 %, «закупівля товарів і послуг» — 57 %, «прощі та празники» — 30 %. Як бачимо, переважно причини мобільності зумовлені родинними та побутовими обставинами, проте рівень участі у прощах і храмових празниках свідчить про задоволення і духовних потреб.

Також зріз відповідей на питання про причини мобільності вказує на суттєвий вплив релігійних інституцій на життя локальних громад (рис. 4.7).

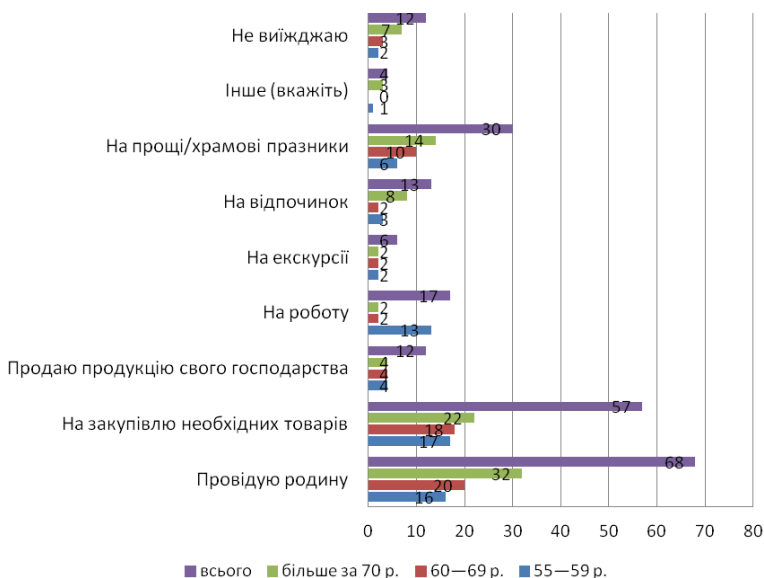

Рис 4.7. Вибір причин виїзду ЛСВ за межі населеного пункту, %

За результатами якісних досліджень було сформовано перелік ініціатив, які, на думку учасників фокус-груп і глибинних інтерв'ю, знайшли б підтримку в людей старшого віку. Кожен опитуваний міг обрати не більше ніж три ініціативи.

Розподіл відповідей вказує на те, що найбільшу підтримку можуть отримати збори села з важливих питань — 51 % (так звана «Рада старійшин», за організацію спільних свят — 34 %, це корелюється з тим, що у громадах є високий запит на активізацію культурного життя та організації дозвілля, потребу в освітніх заходах, таких як семінари і тренінги, підтвердили 26 % опитаних, до гуртка народної пісні готові доєднатися 21 % опитаних, перспективи створення екологічного патруля та історико-краєзнавчого клубу отримали прихильне ставлення по 20 % кожен. Зацікавлення в інших заходах менше за 20 % (рис. 4.8).

На запитання про бачення способів виявлення своєї корисності літніми людьми для громади 48 % опитаних виявили бажання ділитися життєвим досвідом і знаннями, тобто вони відкриті до взаємодії та співпраці; 24 % готові приєднатися до важливих ініціатив; 13 % готові брати участь у роботі

органів самоврядування; лише 1 % опитаних готовий гуртувати людей навколо ідеї, але це показник перебуває в межах похибки дослідження, то ж не є об'єктивним.

Рис. 4.8. Бажані ініціативи, до яких готові приєднатися ЛСВ, %

Тільки 14 % не бажають взаємодії з громадою і не вважають за можливе (чи потрібне) бути корисними іншим (рис. 4.9).

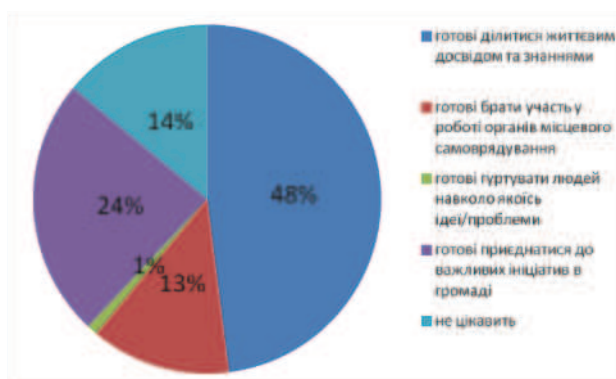

Рис. 4.9. Бачення своєї корисності ЛСВ у громаді

В умовах реформи децентралізації, перебіг якої має місце в Україні, значно змінюється роль базових територіально-адміністративних

одиниць, якими, по суті, є територіальні громади. Власна організаційна та економічна спроможність громад визначатиме рівень якості життя і перспективи подальшого розвитку локальних спільнот.

За таких умов особливо важливим чинником розвитку стає соціальний потенціал громади, зростання в її середовищі кількості активних, ініціативних, з високим рівнем громадянської свідомості мешканців. Саме тому сьогодні в Україні підвищення рівня громадянської освіти серед різних вікових категорій є надзвичайно актуальним суспільним запитом.

Для молодшого покоління українців громадянська освіта інтегрується на рівні обов'язкових елементів навчальних програм, для дорослого населення найбільш ефективними будуть форми неформальної освіти — тренінги, курси, семінари, тематичні програми і проєкти.

Для забезпечення повноти розуміння і прийняття фундаментальних цінностей сучасного світу, таких як демократія, свобода, повага до прав людини, солідарність та участь, комплекс заходів із громадянської освіти має включати такі тематичні напрями.

- *морально-етичний*: усвідомлення особистістю суспільних цінностей, громадянських ідеалів, формування етичних норм поведінки, моральних якостей, громадянської відповідальності, громадянської самосвідомості;
- *політико-правовий*: засвоєння знань про права, свободи людини та механізми їхньої реалізації, способи суспільно-політичної участі; розуміння громадянського обов'язку, політичних подій і суспільних процесів;
- *економічний*: формування знань про економіку в повсякденному житті родини, місцевої громади, українського суспільства і розвиток економічної грамотності, дотримання правових норм в економічному житті, участь у творенні громадянського суспільства;
- *екологічний і глобалізаційний*: формування екологічної культури особистості, розуміння нею сучасних екологічних проблем, викликів глобалізації та цілей сталого розвитку, усвідомлення їхньої актуальності, розвиток особистої відповідальності за стан довкілля, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки і здорового способу життя;
- *інформаційно-медійний*: розвиток поінформованості учнів / учениць, розвиток здатності шукати, опрацьовувати, використовувати та перевіряти інформацію, уміння критичного аналізу різнобічної інформації та створення власних медіаповідомлень;
- *інтеркультурний*: оволодіння сукупністю здатностей, потрібних для життя в багатокультурному суспільстві на засадах толерантнос-

ті; виховання культури соціальних відносин та ефективної комунікації (за навчальною програмою «Громадянська освіта», НУШ).

Найвищий відсоток зацікавлення в респондентів викликала сфера саморозвитку — 20 %, яка включає тематику за напрямками морально-етичного, інформаційно-медійного та інтеркультурного змісту, поглибити свої знання у сфері громадянської активності бажає 17 % опитаних респондентів, у сфері правової грамотності — 15 %. Не мають потреби в додаткових знаннях 40 % опитаних, з них 22 % — у віці більше за 70 років (рис. 4.10).

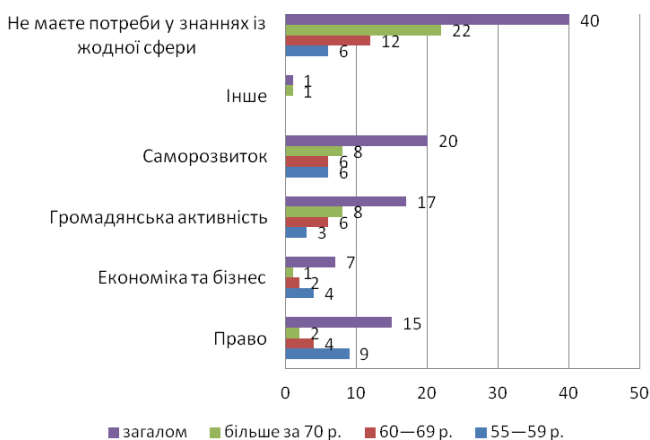

Рис. 4.10. Потреба ЛСВ у додаткових знаннях

Щодо потреби в додаткових знаннях у сфері права, то ЛСВ найбільше зацікавлення виявили до поглиблення знань у сфері соціального захисту — 41 % опитаних, виборчого права — 13 %, господарського права — 11 %, цивільного права — 7%, майнового права — 5 %, незацікавлені поглибленням знань у сфері права — 23 %. У сфері економічної грамотності найвища потреба у знаннях про власні фінанси — 26 %, зайнятість у сфері сільського зеленого туризму — 24 %, започаткування власної справи — 10 %. Не мають зацікавлення в економічних знаннях — 38 % опитаних.

Потреба в навичках посилення громадянської активності згідно з результатами дослідження виглядає є такою: навички для поліпшення екологічної ситуації — 36 %, відстоювання прав громади — 26 %, медіаграмотність — 10 %, для планування і реалізації проектів розвитку — 6 %, незацікавлені у громадянських навичках — 22 %. У розрізі вікових підгруп найвищий рівень зацікавлення у знаннях у діапазоні 55—59 і 60—69 років.

Важливу роль в активізації громади відіграє рівень знань і компетенцій, які, по суті, визначають організаційну та комунікаційну спроможність членів громади і належать до управлінських навичок (soft skills). Найбільше зацікавлення серед опитаних за напрямками здорового способу життя — 28 %, урегулювання конфліктів — 13 % та управління емоціями — 11 %. Не зацікавлені у знаннях у сфері саморозвитку 18 відсотків.

Загальний рейтинг зацікавлень у додаткових знаннях у всіх сферах і за всіма запропонованими в опитуванні тематичними напрямками відображено на *рис. 4.11*.

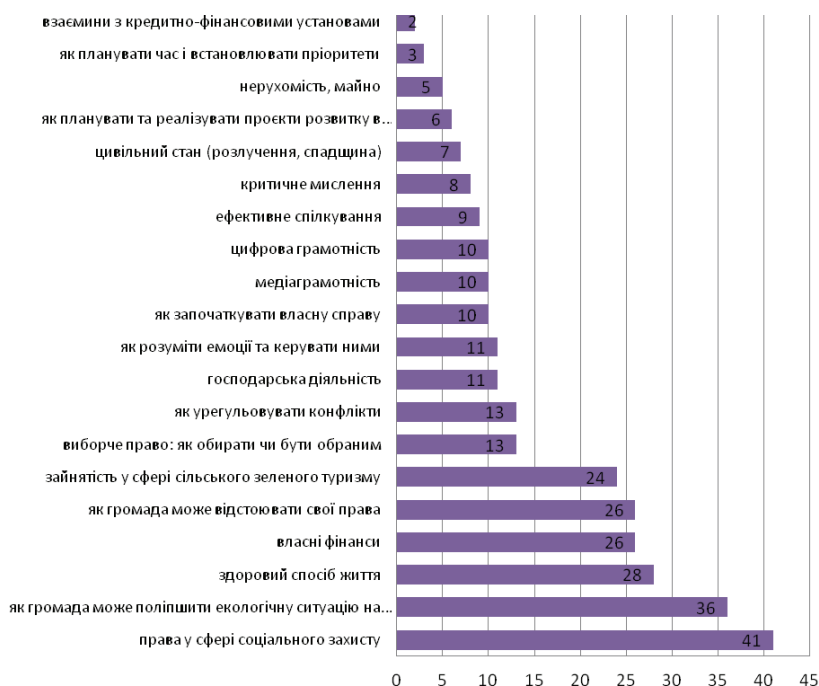

Рис. 4.11. Рейтинг тематичних напрямків громадянської освіти, у яких зацікавлені ЛСВ, % від числа опитаних

Результати дослідження засвідчили, що ЛСВ сільської місцевості зіштовхуються зі значною кількістю викликів / проблем у повсякденному житті. До них відносять: незадовільний матеріальний стан (60 %), недружнє ставлення суспільства до ЛСВ — 38 %, брак можливості впливати на

політичну ситуацію у країні — 29 %, брак умов для проведення дозвілля — 21 %. Найчастіше стикаються з питаннями правової обізнаності і неможливістю захистити свої законні права. Суттєвий дискомфорт в осіб старшого віку виникає через незнання новітніх технологій, ідеться про не вміння користуватися телефоном, планшетом, комп'ютером, банківськими картками тощо.

Як впливає з матеріалів кількісного та якісного дослідження, проведеного на Сколівщині, найбільш активними інституціями, які спрямовують свої зусилля на розвиток соціального потенціалу людей старшого віку, є державні служби вертикалей Міністерства соціальної політики (центри зайнятості, відділи соціального захисту), Міністерства юстиції (центри надання правової допомоги), Міністерства культури (бібліотеки, будинки культури), органи місцевого самоврядування, роль яких у міру реалізації реформи децентралізації зростатиме, та громадські організації. Натомість участь приватного і державного бізнесу незначна. За результатами репрезентативного дослідження «Розвиток КСВ в Україні: 2010—2018»⁶², серед найбільш вагомих бар'єрів і перешкод у реалізації програм соціальної відповідальності представники приватних і державних підприємств убачають низку внутрішніх і зовнішніх чинників. Зокрема, найбільшими зовнішніми перешкодами впровадження програм / заходів із корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) майже для половини опитаних компаній стали нестабільна політична ситуація у країні, недосконалість нормативно-правової бази, яка б сприяла розвитку КСВ, і податковий тиск. Серед внутрішніх перешкод, які заважають здійсненню програм / заходів із КСВ, компанії вказали брак коштів, брак власного досвіду, невідпрацьований механізм упровадження соціальної відповідальності, неможливість контролю за використанням наданих коштів і брак часу.

Прикметно, що наше дослідження також підтвердило потребу у співпраці та координації зусиль бізнес-структур, громадських організацій та державних інституцій. Адже бізнес має фінансовий ресурс і маркетингову потребу у формуванні сприятливого середовища навколо себе та реалізації суспільно значущих ініціатив; громадський сектор володіє організаційною спроможністю і значним досвідом для реалізації таких ініціатив, а органи влади, зокрема місцевої, можуть визначати порядок денний і забезпечувати умови для ефективної взаємодії всіх зацікавлених сторін. Фокусування уваги на потребах людей старшого віку та реалізація програм із реалізації соціального потенціалу ЛСВ відкриває нові перспективи для партнерства «бізнес — влада — громада».

⁶² Центр «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://csr-ua.info/csr-ukraine/wp-content/uploads/2018/10/CSR_2017_research-1.pdf.

Висновки з розділу 4

Перед системою соціального захисту на нинішній день стоять широкі стратегічні завдання, пов'язані з політичною, економічною, соціальною відповідальністю за реалізацію Стратегії сталого розвитку «Україна — 2020» і проекту «Стратегія сталого розвитку України до 2013 року». Від успішного досягнення проголошених цілей, у досягненні яких мають широко бути використані механізми соціальної відповідальності, залежать стабільність у суспільстві, розвиток людських ресурсів, забезпечення добробуту, стимулювання споживання, сталий суспільний розвиток у цілому.

Модернізація системи соціального захисту громадян має починатися з розбудови розгалуженої системи багаторівневих, а не лише мінімальних соціальних стандартів, усунення дискримінації будь-яких верств населення. На цьому шляху треба позбутися практики «ручного» заниження фактичних соціальних виплат задля потреб бюджету країни, законодавчо закріпити класифікацію нормативів мінімального споживання і реального споживання.

Нарощування соціальної допомоги для найбільш уразливих верств має супроводжуватися подоланням практики зрівняльного перерозподілу коштів, концентрацією ресурсів на розв'язанні конкретних проблем на засадах адресності. Дуже важливо при цьому — наскільки ефективно працює система моніторингу реальних потреб людей у соціальній підтримці, наскільки достовірну інформацію одержують соціальні служби за допомогою наявних індикаторів, наскільки відкритою і доступною є система даних про набувачів соціальної підтримки, про проведені заходи контролю в цій сфері та їх результати.

Результати анкетного опитування військовослужбовців відображають рівень соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України і дозволять більш уважно, критично оцінити стан соціальної відповідальності всіх суб'єктів у системі соціального захисту Збройних сил України. Результати проведеного анкетного опитування дозволили скласти уявлення про рівень задоволення потреби в отриманні військовослужбовцями як учасниками АТО пільг, компенсацій у частині медичного, реабілітаційного, житлового, освітнього, трудового, інфраструктурного характеру, а також питання власності на землю. Отримані відповіді вказують на необхідність посилення соціальної відповідальності командування військової частини, військових комісаріатів, комісій обласних військових комісаріатів, Київського міського військового комісаріату, а також кожного військовослужбовця за оформлення їм статусу учасника бойових дій і внесення їх у чинний реєстр учасників АТО. Щодо задоволення потреб

в отриманні військовослужбовцями як учасниками АТО медико-рекреаційних послуг, то їх незатребуваність пояснюється відсутністю статусу учасника військових дій, молодим віком опитаних, відмінним здоров'ям, а також непоінформованістю бійців щодо цих пільг, а це посилює соціальну відповідальність командування і самих військовослужбовців щодо надання та володіння відповідною інформацією.

Наявність невирішених проблемних життєвих питань, які стосуються незабезпеченості житловою площею і проблем з оплатою комунальних послуг актуалізує проведення житлової та житлово-комунальної політики (соціальних програм) для військовослужбовців. Невирішеність питань щодо надання військовослужбовцям за місцем проходження ними військової служби службових жилих приміщень вказує на низький рівень соціальної відповідальності: начальників гарнізонів, а в гарнізоні міста Києва — Міністра оборони України. Соціально відповідальними у вирішенні земельного питання для військовослужбовців є орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки у власність або користування.

Питання професійного вдосконалення турбує третину респондентів, які мають статус учасника бойових дій, що засвідчує про розуміння важливості освітньої складової у трудовому потенціалі людини працездатного віку, якими і є військовослужбовці, так і їх готовності бути соціально відповідальними за реалізацію своїх життєвих планів.

Дослідження суспільно активізації людей старшого віку в контексті соціальної відповідальності показали, що в цілому в Україні та в окремих регіонах соціальна інтеграція ЛСВ є недостатньою. Соціальні ініціативи, які спрямовані на активізацію людей літнього віку, не мають достатнього охоплення і впливу. Для значної частина пенсіонерів суспільна інтеграція зводиться виключно до родинно-сімейної.

В умовах загальної тенденції старіння населення і зростання середньо-очікуваної тривалості життя для держави, громад, бізнесу доволі важливим є питання активізації ЛСВ. Серед необхідних кроків із забезпечення суспільної інтеграції літнього населення в Україні та посилення соціальної відповідальності в цьому напрямі є такі:

- формувати позитивну інформаційну кампанію про людей старшого (пенсійного) віку, акцентуючи увагу на перевагах цього життєвого етапу;
- підтримати ініціативи створення і розвитку територіальних центрів дозвілля для старшого населення;
- досліджувати потреби ЛСВ у додаткових знаннях і формувати відповідні навчальні програми в Університетах третього віку чи навчальних центрах;

- створювати дієві комунікаційні канали для поширення інформації про наявні можливості у сфері дозвілля, навчання, громадської участі для осіб старшого віку;
- надавати державну і громадську підтримку розвитку волонтерства серед осіб літнього віку;
- популяризувати в суспільстві ідеї взаємної міжпоколінневої (міжгенераційної) відповідальності з метою усвідомлення рівноправної участі в усіх громадських сферах.

5.1. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ТА УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Соціальна відповідальність — це визначене відповідною поведінкою волевиявлення, в основі якого лежить дотримання усвідомлених, добровільних, обмежень і соціальних норм, що гарантують безпеку, розвиток, інноваційність, забезпечують узгодження приватних (бізнесових) і суспільних інтересів економічних суб'єктів та управління ними.

Соціальна відповідальність бізнесу — багатоаспектна і багаторівнева категорія. Фахівці говорять про особистісний, груповий, суспільний і державний рівні соціальної відповідальності. Особистісний (або індивідуальний) рівень виявляється через ступінь громадянської зрілості та є базовим для інших рівнів. Адже саме світосприйняття й усвідомлення людиною своєї ролі в суспільстві та світі, її прагнення до позитивних змін у всіх сферах життєдіяльності є визначальними для проявів соціальної відповідальності на інших рівнях.

На груповому рівні соціальна відповідальність бізнесу тотожна корпоративній соціальній відповідальності — концепції, відповідно до якої великі фірми враховують у своїй виробничій діяльності не лише власні інтереси, пов'язані, наприклад, із максимізацією прибутку, а й інтереси суспільства, держави і світу. Переймаючи на себе відповідальність за вплив на учасників макро- та мікросередовища свого функціонування, великий бізнес добровільно інвестує частину отриманого прибутку у відповідні інститути — соціальні, екологічні чи політичні. Ці зобов'язання не передбачені законом, але передбачають, що фірми добровільно вживають додаткових заходів для підвищення якості життя працівників, їхніх сімей, місцевого населення і суспільства в цілому.

На суспільному рівні соціальна відповідальність передбачає забезпечення гідного рівня життя для теперішнього і майбутнього поколінь, а на державному визначає оптимальні шляхи забезпечення соціального і людського розвитку.

Соціальна відповідальність — умова взаємодії особи і суспільства. Відповідальність кожного індивіда проявляється у співпраці в межах підприємства чи будь-якої іншої інституції та держави. Отже, кожна людина є носієм певного рівня соціальної відповідальності і це формує базові умови для розвитку соціально орієнтованої корпоративної культури як підприємств, так і суспільства в цілому.

Дослідження соціальної відповідальності бізнесу в Україні є важливою темою, адже вітчизняне підприємницьке середовище ще не пройшло у своєму розвитку тих етапів, які в розвинутих ринкових економіках призвели до усвідомлення бізнесом важливості й неминучості сприйняття цієї філософії. На практиці ж її впровадження перебуває на початковій стадії. Найактивнішими в цьому процесі є іноземні фірми та їхні філії, які переносять на український ґрунт сучасні світові практики, принципи і стандарти. Окремі великі вітчизняні підприємства, які усвідомлюють, що, зазнаючи впливу зовнішнього середовища, потрібно відповідно реагувати на його потреби, зокрема й на необхідність соціальної орієнтації, також розпочинають упроваджувати елементи соціальної відповідальності. Адже в сучасних умовах ведення бізнесу потенційні інвестори звертають увагу не лише на інформацію про конкурентоспроможність компанії, а й про її імідж, відповідність міжнародним стандартам якості та етики ділових відносин.

Більшість бізнесу в Україні, на жаль, ще не сформувала власну модель соціальної відповідальності. Опитування підприємців щодо необхідності її впровадження показало такі результати: лише приблизно половина (53,3 %) підтримують ідею запровадження елементів соціальної відповідальності; 41,1 % — не вважають за потрібне коригувати свою бізнесову поведінку, а 5,6 % представників бізнесу зазначили, що не бачать жодного сенсу в запровадженні практики соціальної відповідальності. Окрім цього, майже третина вітчизняних виробників заявила, що не здійснюють заходів із соціальної відповідальності через брак коштів, кожна десята компанія вважає, що ця функція належить державі, а не бізнесу, і лише 29,6 % підприємств мають власну стратегію соціальної відповідальності¹. Процес упровадження бізнесом стратегії соціальної відповідальності в Україні умовно можна поділити на такі етапи.

¹ Калінеску Т. В. Соціальна відповідальність : підручник [Електронний ресурс] / Т. В. Калінеску, Г. С. Ліхоносова, В. С. Альошкін. — Северодонецьк : вид-во ЧНУ ім. В. Даля, 2015. — 472 с. — Режим доступу : https://pidruchniki.com/73472/sotsiologiya/suchasniy_stan_rozvitku_sotsialnoyi_vidpovidalnosti_ukrayini.

1. Дотримання чинного законодавства — компанії виконують усі приписи нормативно-правових актів, ухвалених у державі. Більшість українських фірм, що визнають власну соціальну відповідальність, перебуває саме на цьому етапі.

2. Здійснення доброчинної діяльності — економічні суб'єкти спонсорують соціальні проекти. В Україні зростає кількість компаній, які займаються доброчинністю і підтримують довгострокові соціальні ініціативи.

3. Використання зв'язків із громадськістю — задля підвищення власної репутації та формування маркетингових переваг фірми реалізують проекти, спрямовані на налагодження зв'язків із громадськістю, часто на основі соціальних проектів і точкових ініціатив.

4. Підвищення ефективності бізнес-процесів — фірми реалізують проекти, які призводять до збільшення прибутків від виробничої діяльності та дають змогу розв'язувати соціальні й екологічні проблеми. Часто такі проекти пов'язані з раціональнішим використанням ресурсів. Упродовж останніх років великий український бізнес почав активніше впроваджував такі точкові поліпшення поза соціальною відповідальністю бізнесу.

5. Стратегічний підхід до соціальної відповідальності — фірми визначають стратегію власної соціальної відповідальності, яка охоплює основні бізнес-процеси (виробництво, маркетинг, продаж, стратегічне планування та управління), визначає середньо- і довгострокові цілі. У цьому разі соціальну відповідальність бізнесу трактують як інструмент корпоративного розвитку, що дозволить здобути конкурентні переваги².

Цікавим є той факт, що соціальна відповідальність бізнесу в Україні асоціюється, насамперед, із поліпшенням умов праці працівників (65,5 % опитаних українських компаній), сприянням розвитку персоналу і його навчанням (63,2 %), благодійною допомогою громадськості (56 %), етичним ставленням до споживачів (49 %)³.

Характерними рисами соціальної відповідальності вітчизняних підприємств є: 1) відсутність традицій соціально відповідального підприємництва та ідеології соціальної поведінки для бізнесу в цілому; 2) велика кількість форм соціальної діяльності викликана тим, що кожне підприємство самостійно шукає оптимальний варіант соціальної активності. При цьому кожна окрема компанія намагається досягти оптимального балансу соціальних інвестицій та економічної

² Калінеску Т. В. Соціальна відповідальність : підручник [Електронний ресурс] / Т. В. Калінеску, Г. С. Ліхоносова, В. С. Альошкін. — Северодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. — 472 с. — Режим доступу : https://pidruchniki.com/73472/sotsiologiya/suchasniy_stan_rozvitku_sotsialnoyi_vidpovidalnosti_ukrayini.

³ Там само.

ефективності; 3) проведення соціальної політики в багатьох випадках є вимушеною і необхідною реакцією на вимоги місцевої влади або обов'язковим заходом для нормалізації соціального становища в регіоні; 4) відсутність законодавчо встановлених меж, що регулюють соціальну діяльність, і чітких процедур, якими можна було б керуватися у виборі напрямів соціальної активності; 5) вибір форм і напрямів соціальної відповідальності має випадковий характер, залежить від власників і менеджменту компанії; 6) велика різниця в обсягах соціальних пільг, що отримують звичайні працівники та управлінці; 7) суттєві розбіжності між розумінням пріоритетних напрямів соціальної відповідальності суспільством і бізнесом⁴.

Основними стимулами для впровадження підприємствами принципів соціальної відповідальності в Україні є: поліпшення репутації як інструменту конкурентної боротьби для іноземних компаній в Україні; власні переконання топ-менеджменту; розширення ринків збуту; можливість доступу до дешевших фінансових ресурсів; підвищення капіталізації як наслідку підвищення привабливості підприємств перед інвесторами⁵.

Отже, як уже згадувалося вище, більшість українських виробників соціально відповідальну діяльність трактують лише як надання благодійної допомоги, інвестиції в розвиток власного персоналу, чесне ведення бізнесу, дотримання і захист прав людини. Натомість дуже невелика кількість вітчизняних економічних суб'єктів асоціюють із соціальною відповідальністю впровадження принципів і практик підзвітності, прозорості й етичної поведінки, здійснення екологічних проєктів та участь у регіональних програмах розвитку.

У розвинутих економіках великий бізнес упроваджує принципи соціальної відповідальності переважно через внутрішні переконання, іншими, менш важливими стимулами, є мораль, конкуренція, бажання збільшити обсяги реалізації продукції, вимоги влади, материнських компаній, профспілок чи іноземних партнерів (рис. 5.1).

Чинниками, що перешкоджають упровадженню і поширенню соціальної відповідальності в Україні, на думку підприємців, є брак фінансових ресурсів, відсутність мотивуючого законодавства, неможливість контролю, брак часу і досвіду, недостатність урядових і неурядових пільг (рис. 5.2).

⁴ Калінеску Т. В. Соціальна відповідальність : підручник [Електронний ресурс] / Т. В. Калінеску, Г. С. Ліхоносова, В. С. Альошкін. — Северодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. — 472 с. — Режим доступу : https://pidruchniki.com/73501/sotsiologiya/strategichni_napryami_rozvitku_sotsialnoyi_vidpovidalnosti_ukrayini.

⁵ Там само.

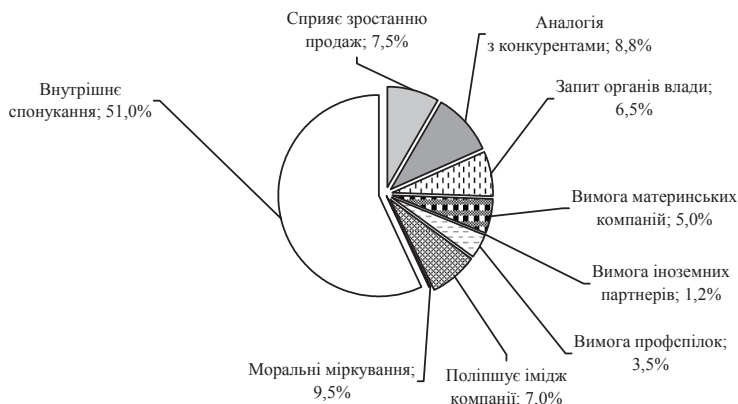

Рис. 5.1. Чинники, що спонукають компанії здійснювати соціально відповідальні заходи⁶

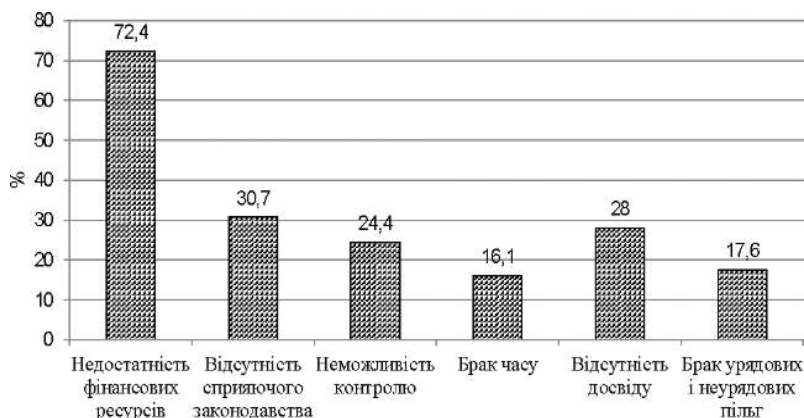

Рис. 5.2. Проблеми впровадження соціальної відповідальності бізнесу в Україні⁷

Упровадження практики соціально відповідального бізнесу в Україні стримується й недостатньою кількістю інформаційної кампанії. Кожний п'ятий економічний суб'єкт нічого не знає про суть соціально

⁶ Бабенко А. Г. Формування соціальної відповідальності на підприємстві / А. Г. Бабенко, Н. О. Дікалова // Молодий вчений. — 2017. — № 12 (27). — Ч. 2. — Грудень. — С. 137.

⁷ Там само.

відповідального підприємництва. До найменш поінформованих належать транспортні підприємства — 52,9 % від загальної кількості.

Ще однією перепоною на шляху впровадження соціально відповідального бізнесу в Україні є недостатнє усвідомлення підприємствами своєї ролі в розв'язанні соціальних та екологічних проблем суспільства. Низький рівень виконання державними установами соціальних функцій і недовіра до них призвели до того, що лише 11,8 % підприємств абсолютно переконані в необхідності кооперації бізнесу і держави при розв'язанні соціальних проблем.

Особливістю впровадження соціальної відповідальності в Україні є те, що майже 25 % підприємств здійснює заходи, не усвідомлюючи цього. За відсутності концепції заходи соціальної відповідальності, все ж таки, реалізуються (31,3 % підприємств реалізують їх кожного місяця або постійно, 22,2 % кілька разів на півроку, 10% — один раз на рік)⁸.

Узагальнивши вищезазначене, приходимо до висновку, що обмеженість у застосуванні принципів соціальної відповідальності вітчизняними підприємствами обґрунтовується такими причинами:

- 1) відсутністю національного законодавства щодо організації, регулювання і контролю соціально відповідального бізнесу;
- 2) браком фінансових ресурсів;
- 3) достатньо високим рівнем контролю з боку органів контролю;
- 4) дефіцитом урядових і неурядових організацій, що підтримують соціально відповідальний бізнес;
- 5) браком потрібної інформації стосовно соціальних проблем;
- 6) нестабільністю політичної та економічної ситуації у країні;
- 7) відсутністю повного розуміння компаніями суті соціально відповідального бізнесу;
- 8) несприйняттям окремими керівниками і підприємцями бізнес-структур принципів соціальної відповідальності;
- 9) відсутністю системи морального і матеріального заохочення соціальної відповідальності суб'єктів бізнес-структур.

Розвиток соціальної відповідальності бізнесу в Україні консолідується навколо міжнародних організацій і проєктів, зокрема Представництва ООН в Україні, яке 2006 року започаткувало і підтримує діяльність української мережі Глобального договору ООН, що охоплює понад 140 організацій.

Основним інструментарієм соціально відповідального бізнесу в Україні є: упровадження систем управління соціально відповідального бізнесу, запровадження соціальної звітності та верифікації; організація партнерств

⁸ Калінеску Т. В. Соціальна відповідальність : підручник [Електронний ресурс] / Т. В. Калінеску, Г. С. Ліхоносова, В. С. Альошкін. — Северодонецьк : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. — 472 с. — Режим доступу : https://pidruchniki.com/73501/sotsiologiya/strategichni_napryami_rozvitku_sotsialnoyi_vidpovidalnosti_ukrayini.

із групами впливу, що дозволяє підприємствам долучитися до розв'язання складних соціальних та екологічних проблем завдяки об'єднанню фінансових, людських та адміністративних зусиль на прозорих і чітких умовах; розроблення інноваційних товарів та послуг, які допомагають подолати конкретні соціальні проблеми; адаптація міжнародних проєктів і стратегій до українського ринку.

На сучасному етапі для становлення ідеї соціально відповідального бізнесу в Україні насамперед потрібно:

- змінити суспільну свідомість щодо розуміння змісту, значимості соціально відповідального бізнесу для розвитку соціально орієнтованої держави, а серед самих підприємців — стратегічного значення соціально відповідальної позиції для зміцнення конкурентоспроможності компаній на ринку і довгострокового сталого розвитку;

- сформувати законодавчу базу, яка забезпечить зацікавленість бізнесу в упровадженні соціальних програм;

- упровадити методологічні основи надання допомоги у плануванні та реалізації конкретних соціальних проєктів та програм, реалізації корпоративних систем соціальної відповідальності;

- сприяти роботі всіх зацікавлених сторін щодо впровадження довгострокових спільних соціальних проєктів і програм;

- створити банк даних соціальних та екологічних ініціатив, у реалізації яких могли б узяти участь державні органи влади, громадські організації та підприємницькі структури.

На рівні підприємств: 1) упровадження політики відповідального ставлення організації до своїх найманих працівників; 2) підтримування і розвиток позиції активного громадянства; 3) навчання персоналу соціальної відповідальності на рівні з іншими бізнес-цілями; 4) здійснення діалогу з групами впливу як інструмент отримання інформації щодо оптимізації соціальних програм і мінімізації ризиків підприємства; 5) створення спеціалізованих підрозділів (для великих за розміром і масштабом діяльності підприємств), до компетенції яких було б віднесений напрям діяльності з управління соціальною відповідальністю.

Ширше впровадження соціально відповідального бізнесу українськими компаніями може допомогти створити нові ринки в Україні та за її межами, допомогти розв'язати соціальні та екологічні проблеми, поліпшити доступ компаній з українським капіталом до міжнародних ринків, підвищити капіталізацію українських компаній і забезпечити сталий розвиток країни в цілому.

Соціальна відповідальність держави є одним із механізмів забезпечення якості та ефективності державного управління. До переліку функцій держави, що певною мірою відтворюють її соціальну відповідальність, можна віднести: виконання міжнародних обов'язків, досягнення

пріоритетних національних інтересів і стратегічних цілей розвитку держави, формування гідних умов життя і перспектив розвитку людини тощо.

В умовах глобалізації особливого значення набувають зовнішні фактори забезпечення розбудови соціальної, демократичної держави. Реалізуючи внутрішню і зовнішню економічну політику, держава впливає на різні сторони економічного життя, застосовуючи як адміністративно-правові, так і суто економічні важелі впливу. Саме держава несе відповідальність за виконання зобов'язань, які випливають із міжнародних договорів та угод. Вона як суб'єкт міжнародних відносин і відповідно міжнародного економічного права наділена всім обсягом правоздатності.

Несприятливий політичний, економічний і соціальний стан у країні перешкоджає забезпеченню розвитку людини, модернізації суспільства і негативно впливає на підприємницьку активність та діяльність. Чіткої правової регламентації щодо соціальної відповідальності держави немає. Утвердження принципів соціальної відповідальності в системі державного управління нерозривно пов'язане з формуванням соціальної держави.

Соціальна держава концентрує не тільки консенсус суспільних інтересів, забезпечення рівних прав і свобод, а також базується на фундаменті соціальної відповідальності всіх членів суспільства за добробут та розвиток країни. Спроби ухвалити Концепцію (стратегію) соціальної держави в Україні не були успішними. Проект документа містить основні принципи, функції соціальної держави, розкриває поняття соціальних стандартів та окреслює систему показників оцінки діяльності органів та структур державної влади у межах функціонування механізму соціальної відповідальності.

Оцінка якості державного управління та осіб, які його презентують, визначається позиціями держави в міжнародних рейтингах та оцінках. До уваги приймається ціла низка чинників: корупція, конкурентоспроможність, людський і сталий розвиток тощо. При цьому дуже часто в міжнародних порівняннях фігурує рівень розвитку соціальної відповідальності. Експерти визначили високий рівень її впливу на рівень корупції (73,6 %), конкурентоспроможності (52,5 %), розвитку людського потенціалу (61,4 %), виконання міжнародних зобов'язань щодо сталого розвитку (59,5 %), упровадження Глобального договору «ООН — Україна» (39,3 %), а також ступінь реалізованості міжнародного стандарту ISO-26000 (55,7 %), вимог зовнішніх інвесторів щодо розвитку корпоративної культури (48,1 %)⁹.

⁹ Охріменко О. О. Соціальна відповідальність : навч. посібник [Електронний ресурс] / О. О. Охріменко, Т. В. Іванова ; Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». — 2015. — 180 с. — Режим доступу : <http://ied.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/Socialna-vidpovidalnist.pdf>.

За низький ступінь реалізованості і високий рівень укоренення негативних явищ у суспільному та економічному розвитку несе відповідальність держава. Має місце проблема виконання взятих Україною міжнародних зобов'язань щодо запровадження в систему господарювання принципів сталого розвитку. За оцінками експертів, невиконання міжнародних зобов'язань зі сталого розвитку обумовлене недоліками державного управління.

Соціальна відповідальність держави базується на її обов'язках щодо ухвалення і виконання законів, нормативних і правових документів, що спрямовані та забезпечують збереження, ефективне використання людських і природних ресурсів, додержання та реалізацію в повному обсязі державних соціальних гарантій і державних соціальних стандартів; створення умов і можливостей формування та нагромадження людського і соціального капіталу.

У зв'язку з тим, що соціальна відповідальність бізнесу є сьогодні загальновизнаним правилом, якого дотримується значна кількість великих, середніх і навіть малих підприємств різних країн світу, питання її розвитку належать до сфери особливої уваги органів державної влади і провідних міжнародних організацій. Проявом цієї уваги є розроблення стандартів соціально відповідального бізнесу і заходів зі стимулювання організацій до соціально відповідальної діяльності. Як свідчать дослідження вітчизняних експертів у сфері корпоративної соціальної відповідальності, у більшості країн ЄС у різній формі розроблені та функціонують державні програми її підтримки і стимулювання. Такі інституційні заходи спрямовують бізнес на дотримання певних правил поведінки, заохочують державні та приватні організації до спільного виконання соціально важливих завдань, матеріально стимулюють бізнес до соціально відповідальної діяльності.

5.2. СТРАТЕГІЯ ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЛЯ МАЛИХ І СЕРЕДНІХ ПІДПРИЄМСТВ

Упродовж минулого десятиріччя в економіці розвинутих країн світу спостерігається піднесення підприємницької активності, прискорений розвиток малого і середнього бізнесу. Аналіз світового досвіду свідчить, що участь малих і середніх підприємств у соціально-економічному розвитку країни можливе лише за умов виваженої

державної політики та всебічної підтримки цього сектору економіки. Загалом, значення малих і середніх підприємств (МСП) в інноваційному розвитку країн зростає надзвичайно швидкими темпами. Так, у США, Італії, Японії, Великобританії, Німеччині, Франції, економіці яких належить значне, а за низкою економічно-соціальних показників і провідне місце у світі, ілюструє важливу роль малого і середнього бізнесу для їхнього розвитку. На частку останнього в цих країнах припадає до 90—95 % усіх підприємств, 50—60 % виробництва валового національного продукту, він виступає роботодавцем для більш ніж 50 % працездатного населення.

За даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, серед усіх зареєстрованих вітчизняних підприємств МСП становлять 99,8 %. Завдяки цьому малий і середній бізнес забезпечує 79 % робочих місць, водночас він створює 59 % доданої вартості (рис. 5.3)¹⁰.

Рис. 5.3. Статистика середніх і малих підприємств в Україні, у відсотках від загальної кількості підприємств

Примітка. Розроблено за: Розвиток малого і середнього підприємництва [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=uk-UA&id=295cacd3-0b67-4ec8-88c1-c998a482f50d&tag=RozvitokMalogoISerednogoPidprinitstva>.

Для порівняння, у Німеччині малий і середній бізнес становить 99,7 % усіх суб'єктів господарювання. Таким чином, в Україні цей показник є навіть дещо вищим. Головна проблема невідповідності кількості МСП бажаним результатам загальнооекономічного розвитку в різних сферах господарювання полягає у якісних показниках діяльності МСП. Так, у країнах Європи малий і середній бізнес забезпечує більшість ВВП (у

¹⁰ Розвиток малого і середнього підприємництва [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=uk-UA&id=295cacd3-0b67-4ec8-88c1-c998a482f50d&tag=RozvitokMalogoISerednogoPidprinitstva>.

Німеччині, наприклад, 65 %), у той час як в Україні — лише 15 %¹¹. Ще одним важливим показником є частка експорту. Більш ніж 98 % німецьких малих і середніх підприємств експортують свою продукцію за кордон. В Україні ж частка загального експорту у структурі ВВП становить 16 відсотків.

Однією з причин піднесення підприємницької діяльності у європейських країнах і США стала реформа господарського механізму, що інтегрувала ідеї неоконсервативної революції в господарську діяльність організацій. Зняття накопичених адміністративно-законодавчих обмежень (дерегулювання економіки), активізація політики правового та фінансового стимулювання підприємництва, нова урядова лінія міжорганізаційних зв'язків (заохочення науково-виробничої кооперації, відкриття національних господарств для проникнення іноземного бізнесу) відкрили можливості застосування підприємницької ініціативи в різних галузях економіки. Так, у США діє система зниження податків, яка через спеціальні організації (U.S. Small Business Administration — SBA, наприклад) визначає гаранта СМП перед кредиторами і надає їм позику до 2 млн доларів США.

Цікавою є практика розвитку малого і середнього бізнесу, яку можна адаптувати до особливостей економічного розвитку України, в Ізраїлі та Польщі. Уряд створює державні венчурні фонди, які інвестують кошти в різні стартапи. Згідно з цією програмою, понад 60 % усіх кредитів у Польщі держбанк надає саме малому і середньому бізнесові. Максимальна сума такої гарантії становить до 1 млн євро, з вартістю — перший рік безплатно, а другий — 0,5 %. Натомість в Японії СМП уже 15 років можуть відкривати власну справу без стартового капіталу, маючи у власності лише одну єну. Це сприяло тому, що за 2012—2014 роки кількість середніх підприємств у країні зросла на 47 тисяч одиниць¹².

Основними причинами швидкого розвитку СМП в економічно розвинених країнах є низка переваг таких організацій, а саме:

- здатність реагувати на зміни — невеликий обсяг виробництва і обмежені ресурси перетворюють малі та середні форми бізнесу на мобільні структури, порівняно з великим бізнесом, що сприяє їхньому швидкому пристосуванню до змін середовища функціонування;

- заміщення вільної ніші в економіці країни — у певних секторах, де виробництво є багаторівневим, децентралізована структура посередників більш ефективніша, ніж ієрархічна структура управління великого підприємства (продукти харчування, одяг);

¹¹ Кубів: 80 % українців зайнято в малому і середньому бізнесі, але його частка у ВВП лише 15 % [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.unian.ua/business/1629737-kubiv-80-ukrajintstv-zaynyato-v-malomu-i-serednomu-biznesi-ale-yogo-chastka-u-vvp-lishe-15.html>.

¹² Показники розвитку малого, середнього та великого підприємництва у країнах ЄС у 2007 році // Розраховано за Enterprise&Industry. Annual Report 2008. http://ec.europa.eu/enterprise/entrepreneurship/sba_en.htm#f.

- головне джерело новацій — понад 60 % новацій ХХ століття створено незалежними винахідниками і невеликими компаніями. Це, наприклад, винахід кондиціонера, фотоапарата з миттєвим друком фотографій тощо;
- вільні організаційні умови для малих і середніх підприємств;
- створення додаткових робочих місць;
- створення конкурентного середовища, що сприяє підвищенню якості товарів і послуг.

Цікавим є той факт, що у світовій практиці досі не існує єдиного визначення поняття «МСП». Так, згідно з рішенням Європейської комісії, МСП диференціюються залежно від кількості працівників, річного обсягу балансу таких організацій та обороту грошових ресурсів (табл. 5.1). Однак для організацій, з понад 25%-відсотковою володіння якими є великі компанії, не належать до МСП¹³.

Таблиця 5.1

**Класифікація видів малих і середніх підприємств
за визначенням Європейської комісії**

Тип підприємства	Кількість працівників		Річний оборот (у млн євро)		Річний баланс (у млн євро)
Дуже мале підприємство	< 10	та	≤ 2	або	≤ 2
Мале підприємство	< 50	та	≤ 10	або	≤ 10
Середнє підприємство	< 250	та	≤ 50	або	≤ 43

Не зважаючи на рекомендації Європейської комісії, у різних країнах існують власні ознаки диференціації підприємств за розмірами, які визначаються державним законодавством. Так, у Франції до малих відносять підприємства з кількістю працюючих до 500 осіб, у Болгарії — з кількістю працюючих до 50 осіб, Великобританії — до 200 осіб, Угорщині — до 100 осіб, Італії — до 100 осіб, у США — до 500 осіб¹⁴.

Світовий банк визначає МСП як будь-яку фірму із загальною кількістю працюючих до 300 осіб, щорічні доходи якої не перевищують 15 млн дол. США (Gibson & van der Vaart, 2008, с. 5). Об'єднана Програма розвитку націй визначає МСП як будь-яку фірму із 200 і менше працівниками (п. 5).

У вітчизняному законодавстві це питання регулюється п. 3 статті 55 Господарського кодексу України, згідно з яким «суб'єктами малого підприємництва є¹⁵:

¹³ Рекомендація Комісії 96/280/ЄС «Про визначення малих та середніх підприємств» від 3 квітня 1996 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a07.

¹⁴ Європейська хартія малих підприємств [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_860.

¹⁵ Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18, 19—20, 21—22. — Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

— фізичні особи, зареєстровані в установленому законом порядку як фізичні особи — підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб і річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України;

— юридичні особи — суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми і форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Суб'єктами великого підприємництва є юридичні особи — суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми і форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб і річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Інші суб'єкти господарювання належать до суб'єктів середнього підприємництва» (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

**Класифікація підприємств за розмірами,
визначеними Господарським кодексом України**

	Мікропідприємство	Мале	Середнє	Велике
Кількість працівників	≤ 10 осіб	≤ 50 осіб	Компанії, що за своїми ознаками не можуть бути класифіковані як малі або великі підприємства	≥ 250 осіб
Річний дохід	≤ 2 млн євро	≤ 10 млн євро		≥ 50 млн євро

Малі і середні підприємства є важливим чинником соціальної стабільності в Україні, адже вони забезпечують зайнятість і доходи значної кількості громадян. Вони формують вагомую частину доходів місцевих бюджетів. При цьому вони є гнучкими щодо кон'юнктури зовнішніх ринків і валютних коливань та швидко адаптуються до нових умов господарювання.

Таким чином, світова практика свідчить, що малий бізнес має велике значення для підтримки і розвитку ініціативи й вільного підприємництва, збереження в суспільстві атмосфери ділової активності. Досвід країн переконує, що малий бізнес підвищує гнучкість виробництва щодо умов, які змінюються, нових вимог науково-технічного прогресу, попиту, підвищує життєздатність і розвиток національної економіки. Важливим аспектом розвитку МСП у таких умовах є залученість таких організацій до КСВ.

У світовій системі господарювання КСВ традиційно асоціюється з великими компаніями. Однак, ураховуючи темпи розвитку МСП¹⁶, виникає проблема їхнього соціального та екологічного впливу на стейкхолдерів. Дослідження стверджують, що МСП відіграють надзвичайно важливу роль для розвитку КСВ, що зумовлює отримання високої віддачі від конкурентних переваг і стійкості цих підприємств¹⁷. Через відсутність досліджень впливу МСП на соціально-економічний розвиток населення країни наше дослідження є надзвичайно актуальним.

У дослідженні Рейнхардта¹⁸ (1998) зазначено, що фірма, яка залучає стратегію КСВ у свою діяльність, генерує додатковий прибуток, а це є важливою конкурентною перевагою. У конкурентній боротьбі за домінування на ринку надзвичайно важко визначити унікальний продукт, що задовольнятиме специфічні цінності споживачів. У таких умовах КСВ відіграє особливе значення, оскільки дозволяє компаніям бути прозорими і соціально активними. Це формує особливу конкурентну перевагу. Додаткові теоретичні дослідження¹⁹ показують, що конкурентної переваги можна досягнути, пропонуючи продукти вищої, ніж у конкурентів, якості²⁰, що також є аспектом КСВ щодо споживачів.

М. Портер і М. Крамер (2006) зазначали, що в основі будь-якої стратегії КСВ є унікальна, ціннісна для споживача пропозиція, яку пропонує лише соціально відповідальна організація²¹. Зокрема, «найбільш вираженою є КСВ, коли компанія додає соціальний вимір до своєї ціннісної пропозиції, визнаючи соціальний вплив невід'ємною частиною загальної стратегії».

Для запровадження ефективної стратегії КСВ потрібно забезпечити взаємозв'язок стратегічних цілей розвитку компанії з її соціальною стратегією. Цей зв'язок повинен ґрунтуватись на ринкових можливостях МСП, внутрішніх ресурсах і компетенціях, організаційних цінностях, структури промисловості та зацікавлених сторін, які повинні бути пов'язані з основним бізнесом компанії²². У наукових дослідженнях також запропоновано нову теоретичну базу, що охоплює ці елементи,

¹⁶ Fuller T. Small business futures in society / T. Fuller // *Futures*. — 2003. — № 35 (4). — P. 297—304

¹⁷ Porter M. Strategy & Society: The link between competitive advantage and corporate social responsibility / M. Porter, M. Kramer // *Harvard Business Review*. — 2006. — December 1—13.

¹⁸ Reinhardt F. Environmental product differentiation / F. Reinhardt // *California Management Review*. — 1998. — № 40. — P. 43—73.

¹⁹ Hoppe H. Second-mover advantages in dynamic quality competition / H. Hoppe, U. Lehmann-Grube // *Journal of Economics and Management Strategy*. — 2001. — № 10. — P. 419—433.

²⁰ McWilliams A. Corporate social responsibility: A theory of the firm perspective / A. McWilliams, D. S. Siegel // *Academy of Management Review*. — 2001. — № 26. — P. 117—127

²¹ Porter M. The competitive advantage of corporate philanthropy / M. Porter, M. Kramer // *Harvard Business Review*. — 2002. — December, 5—14.

²² Burke L. How Corporate Social Responsibility Pays Off / L. Burke, J. Logsdon // *Long Range Planning*. — 1996. — № 29 (4). — P. 495—502.

а також створення конкурентної переваги на основі такої стратегії. Діяльність компанії повинна забезпечувати врахування соціальних проблем і зосереджуватися на соціальному вимірі конкурентного середовища, на соціальному впливі ланцюга вартості або на загальних соціальних проблемах населення. На основі такої соціальної стратегії керівництво може будувати елементи конкурентної переваги, що формують позитивний імідж фірми, сприяють маркетингові персоналу, забезпечують зростання мотивації працівників, підвищення економічних показників діяльності, спрямованих на коригування впливу соціальної відповідальності на стратегію корпоративного розвитку. Оскільки ці елементи є нематеріальними ресурсами компанії, вони можуть надавати лише конкурентні переваги для сталого розвитку. Це може відбуватися за умови, якщо вони є рідкісними, незамінними, неповторними і цінними. Ця модель є основою стратегії КСВ як сформованої на забезпечення конкурентної переваги²³.

Досить часто компанії, у діяльності яких настають економічні кризи, часто не можуть або не бажають запроваджувати КСВ у свою діяльність. У дослідженнях Кемпбелла зазначено, що економічно слабкі компанії менш імовірно залучатимуть ініціативи з КСВ, оскільки вони мають обмежені вхідні виробничі ресурси для інвестування додаткової діяльності компанії²⁴. Така позиція відома як теорія резервних ресурсів, яка торкається, перш за все, МСП. Такі фірми не відповідають стандартам ефективної КСВ.

Ураховуючи значну масштабність малого бізнесу практично в кожній економіці, їхні сукупні досягнення мають значний вплив на розвиток національних економік різних країн. Суспільство не здатне оцінити значення МСП для соціально-економічного розвитку країни і на розвиток окремих місцевих громад, у яких вони працюють²⁵. Підтримка місцевої бізнесової спільноти нагороджується її членами, якими є користувачі, працівники, професійні постачальники послуг, кредитори та інвестори тощо. Як результат, така локальна взаємодія і розвиток взаємозобов'язань сприяють створенню успішнішого соціально відповідального бізнесу²⁶. Проте цей підхід є протилежним до загальновизнаного, адже керівники МСП вважають їхню діяльність незалежною від суспільства, в якому

²³ Filho J. M. Strategic corporate social responsibility management for competitive advantage / J. M. Filho, L. S. Wanderley, C. P. Gomez, F. Farache // *Brazilian Administration Review*. — 2010. — № 7 (3). — P. 294—309.

²⁴ Campbell J. L. Why would corporations behave in institutional theory of corporate social responsibility / J. L. Campbell // *Academy of Management Review*. — 2007. — № 32 (3). — P. 952.

²⁵ Jenkins H. A critique of conventional CSR theory: an SME perspective / H. Jenkins // *Journal of General Management*. — 2004. — № 29 (4). — P. 37—57.

²⁶ Besser T. Is the good corporation dead? The community social responsibility of small business operators / T. Besser, N. Miller // *Journal of Socio-Economics*. — 2001. — № 33.

вони функціонують. Це зумовлює незначний рівень застосовувати модель теорії зацікавлених сторін для малих і середніх підприємств.

Для зміни такого ставлення власники МСП повинні визначити перелік зацікавлених сторін, які найбільше впливають на результати діяльності організації. Після цього потрібно проаналізувати систему взаємодії МСП із своїми зацікавленими сторонами. Так, наприклад, основною зацікавленою стороною для МСП часто є одна велика компанія-замовник, перед якою вона несе найбільші фінансові зобов'язання. У такому разі основним каталізатором КСВ буде стейкхолдер, а не МСП, з яким укладають угоду про співпрацю. Таким чином, взаємодія із соціально відповідальними постачальниками створює умови для розвитку КСВ в усіх організаціях, з якими вони взаємодіють.

На основі таких міркувань ми пропонуємо альтернативну теорію для МСП, за допомогою якої вони можуть застосовувати власний підхід до запровадження КСВ у своїй діяльності. Теорія зацікавлених сторін повинна бути застосована лише до великих фірм, тому дослідження щодо КСВ серед малих і середніх підприємств повинні базуватися на теоретичній концепції соціального капіталу. Теорія ґрунтується на тому, що існують прогалини знань, що впливають на найбільш відповідальні методи управління. У результаті поєднання різних економічних теорій, таких як теорія соціального контракту та інтегративної теорії соціальних контрактів із позиції запровадження КСВ для МСП, існує потреба у «виявленні, скануванні та реагуванні на потреби суспільства, що передбачає дотримання соціальної легітимності, більшого суспільного визнання та престижу». У системі інноваційного розвитку МСП зацікавлені сторони є основою розвитку фірми, тому більшість соціально спрямованих зусиль КСВ повинні зосереджуватися на «моделі зацікавлених сторін».

Соціальний капітал — це зв'язок між окремими особами і соціальними мережами; норми взаємності та надійності, які можуть підвищити ефективність суспільства. Таким чином, саме ці нематеріальні активи репутації, довіри, легітимності та консенсусу є проявами формування і розвитку соціального капіталу²⁷, а також основою довгострокової діяльності МСП. Як наслідок, КСВ розширює межі доступу до ринку, економії коштів, продуктивності та інновацій для малих і середніх підприємств, а також освіти і розвитку громади. Соціальний капітал може бути провідною теоретичною моделлю для активізації розвитку якісних показників діяльності МСП як вбудованого у громаду.

Таким чином, МСП можуть використовувати такий соціальний капітал із позиції сприяння кар'єрному розвитку громади, виступаючи роботодавцем; створювати додатковий інтелектуальний капітал, зміцню-

²⁷ Spence L. Small Business and Empirical Perspectives in Business Ethics: Editorial / L. Spence, R. Rutherford // *Journal of Business Ethics*. — 2003. — № 47 (1). — № 1—5.

вати стосунки з постачальниками та обмінюватись інформацією між фірмами через сприяння розвитку підприємництва.

З позиції запропонованої нами моделі МСП можуть виконувати важливу роль щодо різних зацікавлених сторін. Ця модель соціального капіталу передбачає об'єднання зусиль МСП зі зусиллями зацікавлених сторін щодо створення соціального капіталу. Отже, малі та середні підприємства мають більше можливостей використовувати участь місцевих громад, аніж великі корпорації; натомість участь місцевих громад безпосередньо впливає на розвиток власного соціального капіталу для МСП. Крім того, долученість до КСВ може враховувати особливості культурного середовища громади щодо стратегічного напрямку її розвитку. Основне завдання для менеджерів МСП полягає в тому, щоб знайти напрями інтегрування цієї діяльності в повсякденну ділову практику.

Керовані належним чином програми КСВ можуть надавати значні переваги учасникам щодо корпоративної репутації, найму, мотивації та збереження, а також можуть допомогти у створенні та налагодженні цінних партнерських відносин²⁸. Крім того, переваги КСВ виходять далеко за межі організацій, що беруть участь у ній, збагачуючи життя громади та окремих осіб зокрема, допомагаючи розв'язувати проблеми, які загрожують майбутнім поколінням (забруднення навколишнього середовища, використання запасів виробничих ресурсів, бідність тощо).

Попри те, що МСП можуть бути натхненні бути більш соціально залученими до своїх громад, їм часто не вистачає складності, інфраструктури та ресурсів великої корпорації. У таких умовах виникає потреба визначення пріоритетів щодо використання вхідних виробничих ресурсів для МСП з метою максимізації економічної цінності. МСП повинні виділяти ресурси для розвитку їхнього спільного бачення, управління зацікавленими сторонами і стратегічної активності.

Стратегії КСВ, які є основними для бізнес-місії, призводять до створення економічної цінності. Проведене дослідження підтверджує це бачення тим, що більшою мірою певні цілі соціальних програм збігаються з бізнес-місією фірми, то більша ймовірність, що ці соціальні програми будуть соціально корисними.

Водночас ступінь усвідомлення переваг для КСВ у МСП через створення цінності для зацікавлених сторін є незначним. МСП зазвичай обирають програми КСВ, які створюють лише економію коштів для інвесторів і власників. Разом з тим волонтаризм може бути найважливішим предикатом створення економічної цінності для МСП, які повинні попередньо проаналізувати поточну ділову активність. І лише на основі цього аналізу

²⁸ Pearce J. A. The high impact of collaborative social initiatives / J. A. Pearce, J. P. Doh // MIT Sloan Management Review. — 2005. — № 46 (3). — P. 29—39.

визначити можливості розроблення стратегій із КСВ, які використовуються для перевищення якісних показників діяльності.

Важливим для розвитку МСП є усвідомлення того, що через брак ресурсів у порівнянні з їхніми більшими партнерами вони повинні творчо залучати свої громади для створення додаткової соціальної цінності. Це може компенсувати будь-які обмеження за розмірами та обсягом ресурсів у порівнянні з великими партнерами і сприяти розвитку партнерських відносин через використання власних сильних сторін. Добре спланована та інтегрована стратегія КСВ може призвести до збільшення економічного значення. МСП повинні мати доступ до економічно вигідних ресурсів, таких як навчальні модулі для КСВ і навчальні платформи. Некомерційні організації можуть надавати ресурси для МСП з метою кращої взаємодії з різними групами зацікавлених сторін через створення конкурентної переваги.

5.3. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІТЧИЗНЯНИХ БАНКІВ З ДЕРЖАВНОЮ УЧАСТЮ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

У сучасних економічних умовах України саме банки з державною участю мають не лише важливе значення в соціально-економічному розвитку держави, а й відіграють провідну роль на ринку банківських послуг та у впровадженні інновацій у вітчизняній банківській системі. Банки з державною участю, маючи переваги від державної участі в капіталі, зокрема у формі доступу до джерел фінансових ресурсів, виступають одними з найбільш прогресивних банківських установ у впровадженні інноваційних програм, продуктів і послуг, що є особливо актуальним за умов необхідності забезпечення інноваційного розвитку економіки країни.

Погоджуємося з думкою професора М. І. Крупки, який зазначає, що «довіра до державних банків висуває за необхідне пошук компромісу між реалізацією функцій покладених на них державою, проведенням зваженої політики оптимізації ризиків та інноваціями для подальшого зміцнення власних конкурентних позицій на всіх сегментах ринку банківських послуг»²⁹. Саме тому, а також зважаючи на посилену увагу до проявів соціальної відповідальності бізнесу і взаємозв'язок банківської діяльності з діяльністю кожного економічного суб'єкта, важливим видається повно-

²⁹ Крупка М. І. Фінансові інновації державних банків України / М. І. Крупка // Фінансовий простір. — 2014. — № 4 (16). — С. 127—131.

цінне впровадження концепції соціальної відповідальності вітчизняними банками з державною участю.

Питання становлення і розвитку вітчизняних банків з державною участю в Україні знайшло своє відображення в роботах таких учених, як: О. Д. Вовчак, Л. О. Примостка, І. М. Чмутова, В. В. Оніщенко, Н. П. Погореленко. Особливості впровадження концепції соціальної відповідальності у практику українських компаній і банківських установ розглянуто в наукових працях О. Грішної³⁰, А. Колота^{31,32}, О. Денис³³, Г. Півняка³⁴, Н. Гражевської³⁵, А. Мостепанюк, О. Діденко³⁶, А. Харламова, Н. Орлова³⁷. Водночас залишається нерозкритим питання соціальної відповідальності вітчизняних банків з державною участю в умовах інноваційного розвитку, що й обумовлює актуальність проведеного дослідження.

Одразу зауважимо, що у вітчизняних банках з державною участю зосереджено більше ніж 55 % банківських активів станом на 01 січня 2018 року³⁸. Крім того, серед банків з державною участю в Україні саме ПриватБанк є найбільш інноваційним банком — виступає лідером за впровадженням інновацій не тільки серед вітчизняних банків, а й серед багатьох закордонних банків. Так, ПриватБанк став одним із перших банків, який запустив на початку 2017 року безконтактний гаманець (знижує час розрахунків, дає можливість відмовитися від готівки і пластикових карток при здійсненні оплати) тощо.

³⁰ Грішнова О. Соціальна відповідальність бізнесу: сутність, значення, стратегічні напрями розвитку в Україні / О. Грішнова // Україна: аспекти праці. — 2010. — № 7. — С. 3—8.

³¹ Колот А. М. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / А. М. Колот, О. А. Грішнова та ін. ; за наук. ред. д.е.н., проф. А. М. Колота. — Київ : КНЕУ, 2012.

³² Колот А. М. Корпоративна соціальна відповідальність і проблеми її сприйняття суспільством / А. Колот // Соціально-трудові відносини: теорія та практика : зб. наук. пр. — 2013. — № 2 (6). — С. 6—15.

³³ Denys O. Foreign experience in corporate social business responsibility shaping / O. Denys, Z. Lapishko // Enterprises facing new economic challenges. — Cracow : University of Economics, 2010. — P. 29—33.

³⁴ Соціальна відповідальність влади, бізнесу, громадян : монографія / за заг. ред. проф. Г. Г. Півняка. — Дніпропетровськ, 2014. — Т. 1. — С. 378—382.

³⁵ Гражевська Н. Корпоративна соціальна відповідальність як чинник нагромадження новітніх форм капіталу в сучасній ринковій економіці / Н. Гражевська, А. Мостепанюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. — 2018. — № 2 (197). — С. 12—19.

³⁶ Діденко О. М. Корпоративна соціальна відповідальність як невід’ємна складова функціонування сучасного банку / О. Діденко // Вісник Української академії банківської справи. — 2014. — № 1 (36). — С. 14—18.

³⁷ Орлова Н. С. Концептуальні засади корпоративної соціальної відповідальності в Україні : монографія / Н. С. Орлова, А. О. Харламова. — Донецьк, 2014. — 250 с.

³⁸ Основні показники діяльності банків України [Електронний ресурс] / Національний банк України. — Режим доступу : <https://bank.gov.ua>.

Щодо концепції соціальної відповідальності у вітчизняній банківській практиці, то зауважимо, що розуміння соціальної відповідальності сучасними вченими-економістами дещо відрізняється від загальноприйнятих уявлень. Зокрема, науковці Н. Гражевська і А. Мостепанюк розглядають соціальну відповідальність як джерело нагромадження і реалізації новітніх форм капіталу, як ініціативу приватного бізнесу, спрямовану на розв'язання нагальних суспільних проблем³⁹. Тож, все більшої популярності набуває концепція, згідно з якою, мета функціонування будь-якого бізнесу полягає не лише в досягненні максимізації прибутку, але й в сприянні вирішенню соціальних проблем, підтримці інноваційного розвитку економіки, реалізації екологічних та етичних стандартів ведення бізнесу, боротьбі з корупцією та підвищенні рівня довіри до підприємницького і державного секторів економіки (оскільки саме держава всіляко заохочує корпоративний бізнес бути соціально відповідальним).

Розвиток соціальної відповідальності перетворюється на провідний чинник нагромадження та ефективної реалізації новітніх форм капіталу, а саме: поліпшення якісних характеристик робочої сили, трансформації кваліфікаційних характеристик робочих місць, розширення горизонтів професійного та особистісного зростання, зміцнення соціальних взаємодій, формування привабливого іміджу виробників, які інформують споживачів щодо можливих негативних характеристик своєї продукції, приділяють значну увагу розв'язанню екологічних проблем, дотримуються етичних і прозорих механізмів ведення бізнесу, забезпечують і захищають права людини, на практиці реалізують принципи рівності та справедливості, підтримують вразливі верстви населення, запобігають проявам дискримінації тощо⁴⁰.

Тож за сучасних економічних умов важливе значення має підвищення довіри суспільства до банків шляхом активного запровадження концепції соціальної відповідальності в банківському секторі⁴¹. Серед причин, що зумовлюють посилення уваги банків загалом і банків з державною участю до впровадження концепції соціальної відповідальності, виокремимо: усвідомлення економічної доцільності та прагнення забезпечити довгострокові перспективи розвитку, «проактивну» реакцію на зміни в зовнішньому середовищі, моральний тиск зацікавлених сторін. Стає зрозумілим,

³⁹ Гражевська Н. Корпоративна соціальна відповідальність як чинник нагромадження новітніх форм капіталу в сучасній ринковій економіці / Н. Гражевська, А. Мостепанюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. — 2018. — № 2 (197). — С. 12—19.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Огородник В. В. Соціальна відповідальність банківського сектору економіки як фактор підвищення довіри суспільства [Електронний ресурс] / В. В. Огородник // Міжнародна науково-практична конференція «Творення простору суспільної довіри в Україні XXI сторіччя». — 2016. — Режим доступу : http://aub.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=11986&menm=119&Itemid=266.

що банки намагаються копіювати загальносвітові тенденції, які свідчать про активізацію діяльності корпоративного і фінансового секторів економіки з упровадженням соціальної відповідальності. Водночас необхідним є більш детальний аналіз позиції зацікавлених сторін стосовно соціальної відповідальності вітчизняних банківських установ.

3-поміж іншого зазначимо, що банк отримує такі переваги від повноцінного впровадження концепції соціальної відповідальності бізнесу, а саме⁴²:

- поліпшення іміджу банку;
- перспективне збільшення частки на ринку банківських послуг;
- розширення можливостей із залучення та утримання висококваліфікованих фахівців;
- підвищення лояльності інвесторів;
- інформаційна відкритість перед зовнішнім середовищем;
- підвищення в довгостроковій перспективі ефективності діяльності тощо.

Українська економіка має свою специфіку, яку варто враховувати при впровадженні концепції соціальної відповідальності. Так, для порівняння розглянемо, які пріоритетні напрями впровадження концепції соціальної відповідальності декларують вітчизняні та іноземні банки (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Порівняння напрямів соціальної відповідальності вітчизняних та іноземних банків

№	Напрями соціальної відповідальності іноземних банків	Напрями соціальної відповідальності вітчизняних банків
1.	Вирішення суспільних проблем, які прямо не пов'язані з банківською діяльністю	Освітні проекти
2.	Персонал банку	Медична галузь
3.	Соціальні питання (гендерна рівність, безробіття тощо)	Навколишнє середовище
4.	Екологічні питання (наслідки зміни клімату, забруднення навколишнього середовища та інші)	Культурні проекти
5.	Доступ до фінансових послуг і боротьба з корупцією, відмивання коштів	Волонтерські ініціативи

Примітка. Складено на основі аналізу матеріалів сайтів банків.

З табл. 5.3 видно, що стратегічні напрями реалізації концепції соціальної відповідальності банками в Україні та за кордоном значно різняться. Так, аналіз міжнародної практики впровадження концепції соціальної

⁴² Соціальна відповідальність влади, бізнесу, громадян : монографія / за заг. ред. проф. Г. Г. Півняка. — Дніпропетровськ, 2014. — Т. 1. — С. 378—382.

відповідальності в банківську діяльність дає можливість виокремити такі вектори⁴³:

- 1) упровадження систем управління питаннями охорони навколишнього середовища, використання сертифікованих систем екологічного менеджменту за міжнародним стандартом ISO 14001 (Citigroup, HBOS, Deutsche Bank, Mizuho Financial Group, Sumimoto Mitsui Financial Group);
- 2) використання системи управління якістю — сертифікованих систем менеджменту якості за стандартом ISO 9001 (Credit Agricole Groupe, JP Morgan Chase & Co, BMP Paribas, Societe Generale);
- 3) реалізація програм зі створення корпоративної культури, орієнтованої на сталий розвиток;
- 4) підготовка звітності зі сталого розвитку;
- 5) застосування соціальних і екологічних критеріїв для оцінки проєктів, що фінансуються;
- 6) спонсорство і доброчесність;
- 7) упровадження «зеленого офісу» (мінімізація впливу діяльності офісу на навколишнє середовище);
- 8) використання міжнародних стандартів соціальної відповідальності (Глобальний договір і Принципи відповідальних інвестицій ООН, документи групи Світового банку і Міжнародних фінансових корпорацій).

Обрані ж вітчизняними банками пріоритети соціально відповідальної діяльності (волонтерство, навколишнє середовище, освіта, культура і медицина) свідчать про впровадження, у переважній більшості банків, саме американської моделі соціальної відповідальності (для якої характерними є філантропія і незначний вплив держави).

Як один із напрямів розширення сфер прояву концепції соціальної відповідальності у практиці вітчизняних банків вважаємо за доцільне підвищити доступ громадян до фінансових послуг. Питання має неабияку актуальність в Україні, оскільки станом на початок 2018 року лише 53 % громадян віком старше 15 років мають вільний доступ до банківських послуг (тоді як у Польщі цей показник становить 78 %, Угорщині — 72 %, Бразилії — 68 %, а у Туреччині — 65 %). Тож, на нашу думку, саме вітчизняні банки з державною участю (Ощадбанк, Укрексімбанк, ПриватБанк та Укргазбанк) мають найбільше можливостей як провідники державної політики уряду і власники значної частки банківського ринку України для підвищення доступності банківських послуг для населення. Крім того, банки з державною участю, виконуючи покладені на них завдання зі стимулювання соціально-економічного зростання і сприяння

⁴³ Гуляєва Л. П. Впровадження принципів сталого розвитку у банківському секторі економіки України / Л. П. Гуляєва // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. — 2010. — № 119. — С. 63—67.

інноваційному розвитку країни, здійснюють підтримку реалізації інфраструктурних проєктів державного значення, кредитування пріоритетних галузей економіки тощо.

Зважаючи на вищезазначене, наше дослідження буде присвячено аналізу впровадження концепції соціальної відповідальності саме в банках із державною участю в Україні в умовах інноваційного вектора розвитку економіки. Перш за все, коротко охарактеризуємо вітчизняні банки з державною участю. Станом на 01 жовтня 2018 року в Україні функціонують чотири банки з державною участю: Ощадбанк, Укресімбанк, Укргазбанк і ПриватБанк. При цьому лише Ощадбанк та Укресімбанк від самого початку свого існування виступають банками з державною участю. Натомість два інші банки перейшли до державної власності: Укргазбанк 2009 року внаслідок глобальної фінансової кризи 2008—2009 рр., а Приват Банк — наприкінці 2016-го з метою недопущення банкрутства найбільшого приватного банку.

Охарактеризуємо функціональне призначення та основні показники діяльності вітчизняних банків із державною участю.

1. Ощадбанк — найперше функціональне призначення банку полягало в залученні депозитів фізичних осіб, обслуговуванні розрахунків населення за комунальні платежі, а також у фінансуванні державних проєктів і програм. АТ «Ощадбанк» є правонаступником Державного спеціалізованого комерційного ощадного банку України, зареєстрованого Національним банком України 31 грудня 1991 року. На сьогодні Ощадбанк — єдиний банк, який відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність»⁴⁴ має державну гарантію за вкладями населення. АТ «Ощадбанк» належить до групи банків із державною часткою за класифікацією Національного банку України, незмінно є одним із провідних вітчизняних банків. Станом на 01.10.2017 Ощадбанк має другий за розміром активів портфель (222 млрд грн), що становить 17,35 % в активах банківської системи в цілому; перший за обсягом портфель депозитів юридичних осіб (72 млрд грн), що становить 16 %; другий за обсягом портфель депозитів фізичних осіб (78 млрд грн), що становить 18 % та має найбільшу кількість відділень серед усіх банків України. За підсумками дев'яти місяців 2017 року банк отримав прибуток у розмірі 448 млн грн (друге місце за розміром прибутку серед банків із державною участю)⁴⁵.

Перспективні плани розвитку Ощадбанку пов'язані зі зміцненням лідерських позицій на ринку, продовженням модернізації мережі установ (кількість відділень нового формату має становити 600 установ), запро-

⁴⁴ Закон України «Про банки і банківську діяльність» (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 5—6. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.

⁴⁵ Основні показники діяльності банків України [Електронний ресурс] / Національний банк України. — Режим доступу : <https://bank.gov.ua>.

вадженням масштабної просвітницької програми з переходу клієнтів на онлайн-канали обслуговування, збільшенням кількості банкоматів і терміналів самообслуговування, нарощенням обсягів кредитування фізичних осіб, мікро-, малого і середнього бізнесу, поступовим зменшенням частки великих компаній у своєму кредитному портфелі.

2. Укресімбанк — орієнтований на обслуговування експортно-імпорتنих операцій суб'єктів господарювання, тобто виступає представником держави при здійсненні валютних операцій. АТ «Укресімбанк» заснований Урядом України 1992 року (100 % акцій належить державі в особі Кабінету Міністрів України). Основна проголошена мета АТ «Укресімбанк» — це реалізація державної політики у сферах промисловості, зовнішньої торгівлі, економіки та фінансів. Загальні активи АТ «Укресімбанк» на 01 жовтня 2017 року становили 166,8 млрд грн (13 % від загальних активів банківської системи), за їхнім розміром він посідає третє місце серед банків України, у тому числі банк має третій за розміром кредитний портфель юридичних осіб (102,2 млрд грн), що становить 12 %, і сімнадцятий за розміром кредитний портфель фізичних осіб (1,3 млрд грн), що становить 0,8 % від загального значення в банківській системі. Щодо зобов'язань банку, то АТ «Укресімбанк» має другий за обсягом портфель (14 %) депозитів юридичних осіб (61,9 млрд грн) і третій за обсягом портфель (5 %) депозитів фізичних осіб (23,7 млрд грн). За підсумками дев'яти місяців 2017 року банк отримав прибуток у розмірі 1,5 млрд грн (перший за розміром прибутку серед банків із державною участю)⁴⁶.

3. ПриватБанк є лідером роздрібного банківського ринку, який орієнтований на утримання своєї позиції, а також на підтримку малого і середнього бізнесу та відновлення кредитування юридичних осіб (із низьким рівнем ризику). Стосовно сучасної ситуації, то за підсумками дев'яти місяців 2017 року ПАТ КБ «ПриватБанк» вдалося втримати лідируючі позиції: за розміром активів (256 млрд грн), що становить 20 % активів усієї банківської системи і 36 % активів групи банків з державною участю та за розміром портфеля депозитів фізичних осіб (159 млрд грн), що становить 35,6 % депозитів фізичних осіб у банківській системі в цілому, і 57 % групи банків з державною участю⁴⁷. Внутрішні плани трансформацій банку сконцентровані на оптимізації ціноутворення активів і зобов'язань, удосконаленні механізмів управління ризиками та інструментів контролю.

4. Укргазбанк — банк орієнтований на закріплення передової позиції на ринку банківських послуг як «екобанку» та фінансування підприємств малого і середнього бізнесу при реалізації проєктів із підвищення енергоефективності. Уже упродовж 2016—2017 рр. банк значно поліпшив

⁴⁶ Основні показники діяльності банків України [Електронний ресурс] / Національний банк України. — Режим доступу : <https://bank.gov.ua>.

⁴⁷ Там само.

свої показники діяльності, зменшив портфель проблемних кредитів на 20 % і сформував портфель екокредитів, залучив незалежних членів до своєї спостережної ради. Крім того, внутрішні плани банку зосереджені на вдосконаленні управління ризиками. Ключовими орієнтирами реалізації стратегії Укргазбанку до 2022 року є: чистий дохід 0,3 млрд грн, коефіцієнт рентабельності власного капіталу — 6 %, співвідношення витрат до доходів — 82 відсотки.

Далі окреслимо структурні складові частини концепції соціальної відповідальності у вітчизняних банках з державною участю (рис. 5.4).

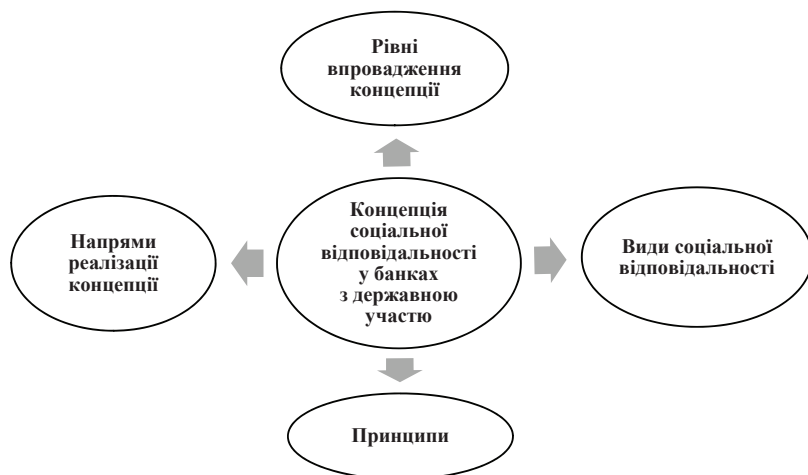

Рис. 5.4. Структурні складові концепції соціальної відповідальності банків з державною участю в Україні

Примітка. Складено за^{48, 49, 50}.

Перш за все, визначимо рівні впровадження концепції соціальної відповідальності в банках з державною участю:

— початковий рівень (дотримання вітчизняних нормативно-правових актів стосовно сплати податків, виплати заробітної плати персоналу і підвищення його кваліфікації);

⁴⁸ Колот А. М. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку : монографія / А. М. Колот, О. А. Грішнова та ін. ; за наук. ред. д.е.н., проф. А. М. Колота. — Київ : КНЕУ, 2012.

⁴⁹ Колот А. М. Корпоративна соціальна відповідальність і проблеми її сприйняття суспільством / А. Колот // Соціально-трудові відносини: теорія та практика : зб. наук. пр. — 2013. — № 2 (6). — С. 6—15.

⁵⁰ Соціальна відповідальність влади, бізнесу, громадян : монографія / за заг. ред. проф. Г. Г. Півняка. — Дніпропетровськ, 2014. — Т. 1. — С. 378—382.

— корпоративний рівень (упровадження кодексу корпоративної культури, забезпечення належних умов праці та відпочинку працівників, їхнє додаткове страхування і пенсійне забезпечення — тобто все, що передбачає посилення соціальної складової у функціонуванні банківської установи);

— вищий рівень: а) реалізація соціальних проектів і програм, які не пов'язані з основною сферою діяльності банку, спільно з громадськими організаціями, місцевими громадами та органами влади тощо; б) упровадження принципів соціальної відповідальності при наданні клієнтам банківських послуг.

Таким чином, вітчизняні банки з державною участю, беззаперечно, активно впроваджують концепцію соціальної відповідальності на початковому і корпоративному рівнях (про що свідчать численні тренінгові програми з підвищення кваліфікації працівників, додаткові заходи в системі мотивації тощо). Адже така діяльність не вимагає жодних особливих зусиль з боку банків, водночас її реалізація передбачає прямі вигоди шляхом вищої залученості та лояльності персоналу. Вищий же рівень упровадження концепції соціальної відповідальності вимагає налагодження взаємодії з недержавними громадськими організаціями, громадськістю та органами влади, що потребує окремих зусиль. Крім того, реалізація банківської діяльності на засадах концепції соціальної відповідальності передбачає розроблення таких банківських продуктів і послуг, які б розширювали можливість різних верств населення скористатися ними (зокрема, пільгові умови кредитування чи обслуговування).

Далі виокремимо принципи, дотримання яких має забезпечити повноцінне впровадження концепції соціальної відповідальності в банках з державною участю в Україні:

1) принцип достовірності — надання всім зацікавленим сторонам правдивої інформації, що стосується як безпосередньо банківської діяльності, так і звітності банку;

2) принцип відкритості та прозорості — передбачає повне і своєчасне розкриття інформації стосовно діяльності банку і його звітності клієнтам, акціонерам, партнерам та органам контролю (це не означає розголошення банківської таємниці чи службової інформації);

3) принцип збалансованості — передбачає знаходження певного балансу між відкритістю і прозорістю банку, а також досягнення максимальної вигоди для акціонерів з урахуванням принципів «комерції» та інтересів клієнтів;

4) принцип доброчесності — суворе дотримання як управлінцями, так і звичайними працівниками банку норм вітчизняного законодавства, а також запобігання корупції та зловживанням посадових осіб;

5) принцип добровільності — добровільне прийняття банком на себе відповідальності щодо реалізації соціальних проектів і програм;

6) принцип рівноправності — забезпечення балансу інтересів акціонерів і клієнтів (основна мета акціонерів — максимізація прибутку, клієнтів — забезпечення вільного доступу до якісних та за оптимальною ціною банківських продуктів / послуг), а також роботодавців, працівників і держави;

7) принцип підтримки хороших взаємовідносин із зацікавленими сторонами — передбачає поліпшення та оновлення банківських продуктів / послуг завдяки вчасному виявленню зміни вподобань і потреб різних клієнтів (через діалог із зацікавленими сторонами), а також діяльність банку як благодійника чи спонсора в різних проєктах, направлених на незахищені верстви населення чи соціальні проблеми тощо, що в майбутньому забезпечить конкурентні переваги у формі лояльного ставлення клієнтів;

8) принцип далекоглядності — передбачає участь банківських установ у реалізації соціальних та екологічних проєктів з метою забезпечення гідних умов існування для майбутніх поколінь.

Таким чином, дотримання цих принципів дасть можливість вибудувати таку концепцію соціальної відповідальності у вітчизняних банках з державною участю, яка буде ефективною, сприятиме реалізації інноваційного вектора розвитку економіки країни та відповідатиме всім вимогам світового співтовариства (зокрема, ISO 26000, GRI).

Дослідження структурних складових концепції соціальної відповідальності банків з державною участю в Україні передбачає виокремлення основних видів соціальної відповідальності цих банків (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Основні види соціальної відповідальності банків з державною участю та їхня характеристика

Характеристики зовнішньої соціальної відповідальності	Характеристики внутрішньої соціальної відповідальності
Спонсорська допомога і благодійність	Забезпечення належних умов праці та її безпечності
Дотримання прийнятих у суспільстві норм і стандартів	Сприятливий внутрішній соціальний клімат у колективі
Реалізація соціальних проєктів спільно з місцевою владою і громадою	Додержання стандартів і принципів корпоративної культури
Сприяння природоохоронній діяльності	Організація системи мотивації персоналу та підвищення задоволеності працею
Дотримання прав людини і поліпшення якості життя громад	Стабільна і гідна заробітна плата, виплати працівникам у разі критичних ситуацій
Добросесні відносини з партнерами, постачальниками і споживачами	Упровадження програм підвищення кваліфікації персоналу
Задоволення попиту споживачів у якісних товарах і послугах	Здійснення відрахувань на недержавне пенсійне страхування працівників

Примітка. Складено на основі аналізу матеріалів сайтів банків.

Зазначимо, що в *табл. 5.4* представлені характеристики зовнішньої і внутрішньої соціальної відповідальності банків з державною участю. Однак перелік основних характеристик є неповним, у чому і переконаємося, досліджуючи напрями реалізації концепції соціальної відповідальності Ощадбанку, Укрексімбанку, ПриватБанку та Укргазбанку (*табл. 5.5*).

Таблиця 5.5

**Напрями реалізації концепції соціальної відповідальності
в банках з державною участю в Україні**

Показник \ Банк	Ощадбанк	Укрексімбанк	ПриватБанк	Укргазбанк
Місія та стратегія банку розроблені з урахуванням соціальної відповідальності	+	+	+	+
Інформація про соціальну відповідальність відображена у звітності банку	-	+	-	-
Банк подає нефінансову звітність	-	-	-	-
Інформація про прояви концепції соціальної відповідальності широко висвітлюється на сайті	+	+	+	+
Програми з розвитку персоналу	+	+	+	+
Заходи з поліпшення умов праці та організація додаткового соціального захисту працівників	+	+	+	+
Впровадження принципів «зеленого офісу»	+	+	+	+
Відображення інформації про вплив профінансованих банком проєктів на довкілля та місцеву громаду	-	-	-	+
Реалізація державних соціальних програм	+	+	-	-
Фінансування програм з енергозбереження	+	+	-	+
Реалізація проєктів з підвищення фінансової грамотності населення	+	+	+	+
Підвищення доступності банківських послуг для осіб із спеціальними потребами	+	-	-	-
Упровадження кредитних програм з пільговими умовами	+	-	+	+
Програми з благоустрою територій	+	+	+	+
Благодійництво та спонсорство	+	+	+	+

Примітка. Складено за^{51, 52, 53, 54}.

⁵¹ Офіційний сайт АТ «Ощадбанк» [Електронний ресурс] / АТ «Ощадбанк». — Режим доступу : <https://www.oschadbank.ua/ru>.

⁵² Офіційний сайт ПАТ КБ «ПриватБанк» [Електронний ресурс] / ПАТ КБ «ПриватБанк». — Режим доступу : <https://privatbank.ua/about>.

⁵³ Офіційний сайт АТ «Укрексімбанк» [Електронний ресурс] / АТ «Укрексімбанк». — Режим доступу : <https://eximb.com/ukr/about>.

⁵⁴ Офіційний сайт АБ «Укргазбанк» [Електронний ресурс] / АБ «Укргазбанк». — Режим доступу : <http://www.ukrgasbank.com/about>.

З даних, представлених у *табл. 5.4* бачимо, що вітчизняні банки з державною участю реалізують концепцію соціальної відповідальності через різноманітні напрями (див. *табл. 5.5*).

Зокрема, місія кожного банку враховує концепцію соціальної відповідальності:

1) Місія Ощадбанку — забезпечення населення надійним фінансовим інструментом тривалого і гарантованого заощадження, підтримка економічного розвитку держави шляхом надання сучасних банківських послуг⁵⁵;

2) Місія Укрексімбанку — фінансування інвестиційних проєктів (державних і приватних), спрямованих на розвиток галузей із високою доданою вартістю, підприємств — виробників експортноорієнтованої та імпортозамінної продукції, залучення зовнішніх кредитних ресурсів для поліпшення ефективності економіки України (у тому числі впровадження енергозберігальних технологій), обслуговування зовнішньоекономічних операцій клієнтів, виконання функцій фінансового агента Уряду України з міжнародного кредитування⁵⁶;

3) Місія ПриватБанку — допомагати економіці розвиватися, бізнесу — зростати, а приватним клієнтам — здійснювати мрії, надаючи фінансові послуги найвищої якості⁵⁷;

4) Місія Укргазбанку полягає у кредитуванні вітчизняних підприємств та населення і наданні їм повного спектра високоякісних банківських послуг для забезпечення відновлення економіки України, стабільного зростання валового внутрішнього продукту⁵⁸.

Зауважимо, що жоден із проаналізованих банків із державною участю не подає нефінансову звітність, хоча 2011 року ПриватБанк (ще перебуваючи у приватній власності) випустив свій Соціальний звіт, розроблений у довільній формі без відносності до жодного міжнародного стандарту звітності. Поряд із цим Укрексімбанк уже упродовж багатьох років відображає інформацію про соціальну відповідальність у звітності банку.

Тож банками з державною участю найбільш активно реалізуються напрями внутрішньої соціальної відповідальності, пов'язані з персоналом, а також спонсорством і підвищенням фінансової грамотності населення.

Далі охарактеризуємо напрями прояву концепції соціальної відповідальності в кожному з банків з державною участю окремо.

⁵⁵ Офіційний сайт АТ «Ощадбанк» [Електронний ресурс] / АТ «Ощадбанк». — Режим доступу : <https://www.oschadbank.ua/ru>.

⁵⁶ Офіційний сайт АТ «Укрексімбанк» [Електронний ресурс] / АТ «Укрексімбанк». — Режим доступу : <https://eximb.com/ukr/about>.

⁵⁷ Офіційний сайт ПАТ КБ «ПриватБанк» [Електронний ресурс] / ПАТ КБ «ПриватБанк». — Режим доступу : <https://privatbank.ua/about>.

⁵⁸ Офіційний сайт АБ «Укргазбанк» [Електронний ресурс] / АБ «Укргазбанк». — Режим доступу : <http://www.ukrgasbank.com/about>.

Так, ПриватБанк організовує свою діяльність під слоганом «Банк для тих, хто йде вперед», реалізуючи положення Кодексу корпоративної культури, у якому логічно відокремлено взаємовідносини із клієнтами і керівниками, ставлення до колег, роботи і банку загалом. Соціальна позиція ПриватБанку знайшла своє відображення в таких основних сферах:

- розвиток персоналу — банк виступає одним із найбільших роботодавців у країні, який надає своїм співробітникам повний соціальний пакет і щорічну оплачувану відпустку 24 календарні дні;

- природоохоронна діяльність — реалізація принципів «зеленого офісу»;

- навчання фінансової грамотності — олімпіада «Фінансовий геній» для випускників шкіл, реалізація програми «ЮніорБанк», квести та екскурсії до відділень банку тощо;

- здійснення благодійної діяльності включає не тільки збір коштів працівниками банку, а й реалізацію такої можливості для клієнтів через касу банку, банкомат чи термінал самообслуговування.

Тож соціальна відповідальність ПриватБанку найперше проявляється в організації роботи з персоналом. Станом на 1 жовтня 2018 року у ПриватБанку працює понад 26 тис. осіб, з них 4 % — особи з інвалідністю. Позитивно розцінюємо задекларований на сайті банку в середньому вищий на 10 % рівень оплати праці в порівнянні з іншими банками України, а також систему пільгового кредитування житла та авто, консультації з юридичних питань, забезпечення безпеки співробітників та членів їхніх сімей (програма «Захист»), знижки на корпоративний зв'язок тощо. Крім того, ПриватБанк має великий кадровий резерв, зокрема серед молодих фахівців, які щойно здобували освіту (за рахунок організації проходження онлайн-практики для здобувачів вищої освіти за економічними спеціальностями).

Щодо Укресімбанку, то для нього головним принципом у концепції соціальної відповідальності є спрямування фінансової та благодійної допомоги на розв'язання нагальних проблем потерпілих осіб, організацій чи установ на безоплатній основі. Основними ж напрямками благодійної діяльності Укресімбанку є⁵⁹:

- підтримка закладів охорони здоров'я, що надають медичну допомогу дітям з онкологічними захворюваннями;

- фінансова підтримка лікування дітей з онкологічними захворюваннями;

- сприяння розвитку науки та освіти, реалізація науково-освітніх програм, надання допомоги вчителям, ученим, студентам, учням, сприяння в навчанні дітей-сиріт, дітей-інвалідів тощо;

⁵⁹ Офіційний сайт АТ «Укресімбанк» [Електронний ресурс] / АТ «Укресімбанк». — Режим доступу : <https://eximb.com/ukr/about>.

- сприяння охороні пам'яток історії та культури, розвитку вітчизняної культури і мистецтва, допомога талановитій і творчій молоді тощо;
- сприяння здійсненню державних, регіональних, місцевих та міжнародних програм, спрямованих на поліпшення соціально-економічного становища в Україні;
- сприяння розвитку екології та охорони довкілля, охорони здоров'я, масової фізичної культури, спорту і туризму, пропагуванню здорового способу життя тощо.

Як приклад реалізованих банком заходів можемо навести благодійну програму допомоги важкохворим дітям «Разом за життя», упродовж реалізації якої було зібрано понад 4,6 млн грн. Тож, на нашу думку, Укр-ексімбанком неправомірно ототожнюється благодійність і соціальна відповідальність. Адже банк приділяє увагу й іншому векторові соціальної відповідальності — персоналу фінансово-кредитної установи. В Укр-ексімбанку є чітке розуміння того, що персонал є основним капіталом банку, а ефективність функціонування банку залежать від результату діяльності кожного працівника. Основне завдання кадрової політики зводиться до ефективної діяльності персоналу як головного офісу установи, так і її філій за умов оптимізації витрат на персонал.

Як один із пріоритетних напрямів упровадження концепції соціальної відповідальності в діяльність Укргазбанку є участь банку у фінансуванні проектів «зеленої» енергетики та енергозбереження. Так, Укргазбанк виділив кошти на реконструкцію міської лікарні міста Умані та будівництво котельні, яка забезпечить екологічно чистим теплом пологові будинки, лікарні, школи та дитячі садки міста. Також банком проводиться активна робота в напрямі реалізації проектів із відновлювальної енергетики (було видано екокредит на будівництво унікальної сонячної фотоелектричної станції «Солар Чорнобиль» у місті Прип'яті; підписано Меморандум про поєднання зусиль для інтеграції України у світовий тренд — розвиток ринку альтернативної енергетики з Русланою Лижичко (співачкою, громадським діячем та Амбасадором відновлюваної енергії України у світі тощо).

Показовою є реалізація Укргазбанком, ще починаючи з 2012 року, соціальних проектів спільно з Асоціацією платників податків України, засобами масової інформації та благодійними фондами. Банком було ініційовано Всеукраїнський благодійний проект «Банк добрих справ». Під час реалізації проекту разом із місцевими громадами збирали кошти на цільові потреби (порятунок життя і лікування осіб із малозабезпечених сімей), відкрито інтернет-сторінку «Банк добрих справ», за допомогою якої в режимі онлайн кожен бажаючий міг переглянути перелік осіб, які потребують допомоги, та одразу переказати кошти. Проект став успішним завдяки злагодженій роботі з партнерськими регіональними

благодійними організаціями. Так, лише за перші шість місяців його реалізації вдалося допомогти розв'язати проблеми зі здоров'ям семи українцям.

З-поміж іншого, Укргазбанком також здійснюється: адресна благодійна допомога дітям, які постраждали внаслідок вибуху побутового газу в житловому будинку міста Дніпра; пільгове іпотечне кредитування для кожного клієнта під 10-відсоткову ставку та строком до 20 років (спільно з будівельною корпорацією «Укрбуд»); облаштування чотирнадцяти футбольних майданчиків у дванадцяти містах України спільно з компанією «MasterCard»; заходи з фінансової грамотності, зокрема активна участь у Родинному святі в рамках реалізації заходів до Дня ощадності тощо.

Щодо Ощадбанку, то на сьогодні банк повністю оновив свою корпоративну культуру, концепція соціальної відповідальності стала основою нового бренду банку. Корпоративні принципи Ощадбанку наразі включають: відданість справі, законність, професіоналізм, відповідальність, відвертість, безпеку і конфіденційність. Тож, упроваджуючи оновлену корпоративну культуру, банк налагодив ефективну роботу з численним персоналом (близько 30 тис. працівників), що дає можливість контролювати якість обслуговування клієнтів. Також в Ощадбанку значна увага приділяється програмам розвитку персоналу: запроваджено систему кадрового резерву і власну програму MBA для менеджменту банку, яка спрямована на об'єднання управлінців у єдиному ціннісному, ідейному та понятійному полі.

Одразу зазначимо, що Ощадбанк проводить активну роботу зі створення інклюзивного суспільства в нашій державі. Так, банк є першим в Україні та Східній Європі щодо інклюзивності в наданні банківських послуг, адже станом на 1 жовтня 2018 року вже відкрито сімнадцять інклюзивних відділень Ощадбанку, які повністю адаптовані до обслуговування всіх категорій клієнтів, у тому числі осіб з інвалідністю. Інклюзивні відділення розташовані в таких містах, як Київ, Вінниця, Дніпро, Одеса, Суми, Полтава, Чорноморськ, Ромни, Чернігів, Ужгород, Харків, Глухів, Северодонецьк, Рівне і Кременчук. Планується відкрити подібні відділення ще в Луцьку, Черкасах, Чернівцях та Бердичеві. Крім того, на базі відкритих відділень організовано інклюзивні клуби і проведено вже більше ніж сто засідань, організовано тренінги Inclusive Friendly. Також банк долучився до створення інклюзивного простору BeTogether на гастрономічному фестивалі в Києві та видання інклюзивного календаря «Особливі люди». З-поміж іншого, зауважимо, що інклюзивні відділення Ощадбанку пройшли аудит Inclusive Friendly, який свідчить про їхню доступність для комфортного відвідування та отримання послуг усіма категоріями клієнтів.

В Ощадбанку значна увага приділяється підвищенню фінансової грамотності різних верств населення — від школярів і до пенсіонерів. Так, банк проводить такі заходи в цьому: а) на постійній основі здійснюються підтримка проведення Всеукраїнського турніру юних знавців фінансової грамотності, що відбувається вже п'ятий рік поспіль, а також регіонального турніру з фінансової грамотності в місті Черкасах; б) щороку активно долучається до Всеукраїнського тижня з фінансової грамотності, метою якого є підвищення фінансової грамотності дітей і молоді; в) співпраця із закладами вищої освіти, зокрема з ДВНЗ «Університет банківської справи» було проведено регіональні тренінги-семінари з курсу «Фінансова грамотність», а з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка підписано Меморандум про співпрацю з метою відкриття інноваційного навчального простору — smart аудиторії; г) онлайн-тестування з визначення рівня фінансової грамотності в мережі «Фейсбук»; ґ) екскурсії та дні відкритих дверей у відділеннях банку для школярів і студентів тощо.

Водночас зауважимо, що саме розвиток програм пільгового кредитування, на нашу думку, має найбільше значення в упровадженні концепції соціальної відповідальності, оскільки реалізація ініціативи взаємопов'язана з виконанням Ощадбанком основних своїх функцій як банківської установи.

Тож Ощадбанк спільно з Western NIS Enterprise Fund (першим в Україні та Молдові регіональним фондом прямих інвестицій із капіталом 150 млн дол. США, заснованим за допомогою уряду США через Агентство з міжнародного розвитку USAID) активно реалізовує інноваційну програму «Соціальне підприємництво», у рамках якої видають кредити соціально відповідальному бізнесу за зниженими ставками (від 5 до 10 % річних).

Крім того, заслуговує на увагу перша в Україні національна комплексна програма підтримки малого бізнесу «Будуй своє». Вона передбачає навчання і консультування клієнтів щодо відкриття власної справи, кредитування малих підприємств. Програма «Будуй своє» реалізується за фінансової та методологічної підтримки Європейського банку реконструкції та розвитку, Європейського інвестиційного банку, Німецько-Українського фонду та Western NIS Enterprise Fund.

Таким чином, проаналізувавши напрями реалізації концепції соціальної відповідальності в банках з державною участю в Україні, можемо виділити такі особливості:

— переважно спрощене розуміння соціальної відповідальності, а саме її ототожнення з благодійною діяльністю та здійсненням одноразової спонсорської допомоги. Такий підхід знижує потенційні переваги банку від різнопланового активного впровадження напрямів концепції соціальної відповідальності;

— задекларований статус досліджених банків з державною участю як соціально відповідальних фінансово-кредитних установ, здебільшого, не повністю відповідає дійсності. Адже соціальна відповідальність не завжди відображається в основній діяльності банків, що може включати як якості надання банківських послуг, так і підвищення доступності банківських послуг для осіб з інвалідністю, упровадження пільгових програм обслуговування клієнтів;

— у переважній більшості банки з державною участю в Україні найбільш активно реалізують напрями внутрішньої соціальної відповідальності, а також спонсорство і підвищення фінансової грамотності населення, проекти в галузі навколишнього середовища і культурних цінностей тощо;

— банки з державною участю все більше уваги приділяють соціально-економічним проблемам, сприянню інноваційного розвитку економіки і беруть участь у реалізації державних програм;

— банки зазначають свою екологічну соціальну відповідальність і впровадження принципів «зеленого офісу», водночас лише Укргазбанк відображає інформацію про вплив профінансованих банком проектів на довкілля і місцеву громаду;

— кожен із розглянутих банків має кодекс корпоративної культури й активно реалізує такий напрям соціальної відповідальності, як робота з персоналом, однак доцільним є залучення персоналу до волонтерської та благодійної діяльності (оскільки більшість реалізованих банком заходів здійснюються без участі власних працівників, які розглядають соціально відповідальну діяльність банку лише як рекламну кампанію).

З метою посилення уваги банківського сектору економіки України до впровадження концепції соціальної відповідальності вважаємо за доцільне банкам з державною участю реалізувати такий її напрям, як повне, своєчасне і достовірне інформування суспільства щодо фінансового стану банків (високі стандарти розкриття інформації) та беззаперечне дотримання етичних стандартів банківської діяльності, що в кінцевому підсумку сприятиме лояльному ставленню клієнтів до фінансово-кредитної установи.

5.4. СОЦІАЛЬНИЙ МАРКЕТИНГ — ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ

Економічно нестабільне і змінне зовнішнє середовище, в якому функціонують сучасні підприємства, зумовлює останніх постійно створювати і впроваджувати різноманітні інновації, що забезпечуватимуть їхню стабільність та ефективність у ринкових умовах.

Зважаючи на вищезазначене, створення і впровадження інновацій на підприємстві, зазвичай, вимагають конструктивних або й загальної перебудови організаційних структур менеджменту, а також ухвалення управлінських рішень, які відповідатимуть сучасним вимогам і будуть якісними й ефективними, окрім того, важливо активно залучати у процес змін персонал підприємства. Специфічним «провідником» між зовнішнім і внутрішнім середовищами є маркетингова діяльність як складова менеджменту підприємства, оскільки вона є найбільш чутливою до інновацій. Саме тому для роботи в інноваційному середовищі фахівці з маркетингу повинні володіти особливими фаховими здібностями. До таких особливих фахових здібностей слід віднести вміння проводити системний аналіз ринкової ситуації в короткі терміни та оцінювати інноваційний потенціал персоналу підприємства, використовуючи доступну інформацію про різні сторони виробничо-господарської діяльності фірми.

Модернізація вітчизняної економіки та актуальність інновацій активізує розвиток національної інноваційної системи, важливою складовою якої стають підприємства, які генерують інновації і впроваджують їх у практичну діяльність.

Мінливість світової економіки впливає на більшість ринків, що зумовлює їхню постійну зміну, тому невизначеність і ризики є досить високими. І, власне, ці умови сприяють тому, що вижити й функціонувати у змінному зовнішньому середовищі можуть лише ті організації, маркетингова підсистема управління яких може адаптуватися до цих змін і зорієнтована на інноваційну діяльність.

У зв'язку зі зростанням невизначеності число нових завдань, які потрібно вирішити, лише збільшується. Рівень компетентності українських керівників дещо відстає від темпів зміни зовнішніх умов. Саме тому цю проблему можливо вирішити лише за умови «перезавантаження» системи управління маркетинговою діяльністю і впровадження маркетингових інновацій у тому числі.

Інноваційна діяльність у сфері маркетингу націлена на практичне використання наукового, науково-технічного результату та інтелектуального потенціалу співробітників з метою отримання нової або радикально поліпшеної виробленої продукції, технології її виробництва та задоволення платоспроможного попиту споживачів у високоякісних товарах і послугах, удосконалення соціального обслуговування⁶⁰.

Вплив змінного зовнішнього середовища на діяльність організації, сучасні соціально-економічні вимоги зумовлюють розвиток «нового» маркетингу і виникнення його новітньої концепції — соціального маркетингу. Над питанням щодо того, що вважати соціальним маркетингом, працювало багато науковців, які демонструють різноманітність підходів до його розуміння.

С. Захарова визначає соціальний маркетинг як встановлення потреб, потреб та інтересів цільових ринків і забезпечення бажаної задоволеності більш ефективними, ніж у конкурентів, способами з одночасним збереженням і зміцненням благополуччя споживача і суспільства. Так само розуміють соціальний маркетинг С. Ебель, М. Брехун і Дж. Тілмес, М. Ауер і М. Герц, Д. Берре. Серед інших назв цієї концепції трапляються: соціально-етичний маркетинг (Ф. Котлер, І. Альошина), соціально-етичний маркетинг (В. Е. Гордін, В. В. Іванов, Е. П. Голубков), етико-соціальний маркетинг (І. С. Березін), суспільно орієнтований соціальний маркетинг (А. Тета), соціально орієнтований маркетинг (А. П. Панкрухин), соціально відповідальний маркетинг (М. Л. Симановская), громадський маркетинг (В. І. Мартинов). Усі визначення розглянутої концепції так чи інакше підкреслюють її соціальну сутність^{61, 62}.

Існують різні тлумачення терміна «соціальний маркетинг». Уперше був використаний 1971 року. Він позначав спробу застосування принципів маркетингу і його техніки для сприяння вирішенню соціальних завдань, реалізації соціальних ідей, а також у процесі соціальних дій. Саме тоді у сферу діяльності організацій усе частіше почало влітатися розв'язання різних суспільних проблем.

Одне з перших визначень соціального маркетингу дав Ф. Котлер. У його визначенні основний акцент робиться на принципі споживчої орієнтації; підкреслюється орієнтація цієї концепції маркетингу на цільові групи. Предметним полем такої концепції є розробка, реалізація і контроль

⁶⁰ Березин И. Рынок маркетинговых исследований и консалтинга: проблемы, перспективы / И. Березин // Практический маркетинг. — 2011. — № 2. — С. 3—8.

⁶¹ Гаждалієв К. М. Сутність і зміст соціального маркетингу в структурі послуг [Електронний ресурс] / К. М. Гаждалієв // Проблеми сучасної економіки. — 2010. — № 3 (35). — Режим доступу : m-economy.ru/art.php?nArtId=3269.

⁶² Козленко О. Б. Соціальний маркетинг в роботі благодійної організації / О. Б. Козленко // Соціологічні дослідження. — 2008. — № 11. — С. 52.

над виконанням програм, мета яких — домогтися сприйняття і зміни в позитивний бік суджень і думок певних цільових груп про соціальні ідеї, завданнях або конкретної діяльності⁶³.

Саме у Ф. Котлера формується уявлення про соціальний маркетинг як маркетинг ідей, яке отримало подальший розвиток у роботах інших авторів.

І. С. Березін визначає цю концепцію таким чином: соціальний маркетинг — це вивчення і формування потреб покупців і задоволення їх більш ефективними методами, ніж конкуренти, за умови підвищення добробуту всіх членів суспільства⁶⁴. При цьому під добробутом розуміється сукупність матеріальних, духовних, соціальних благ, якими володіє суб'єкт добробуту і які використовуює для задоволення своїх потреб. Соціальний маркетинг являє собою, таким чином, механізм узгодження потреб та інтересів споживачів, потреб та інтересів підприємства і потреб та інтересів суспільства.

В. М. Мелихівська вважає, що соціальний маркетинг — це маркетинг у соціальній сфері. Близьке соціальному маркетингу поняття у зв'язку з цим він називає економічною соціологією. І соціальний маркетинг, і економічна соціологія вивчають вплив економічних факторів на різні форми соціальної поведінки людей, малих і великих соціальних груп. У цьому спільне між цими поняттями. Відмінність же між ними полягає в тому, що соціальний маркетинг спочатку ставить потреби людей на перше місце в порівнянні з потребами виробництва⁶⁵.

У словнику-довіднику «Маркетинг» Е. П. Голубков визначає соціальний маркетинг як «маркетинг, що полягає в розробці, реалізації та контролі соціальних програм, спрямованих на підвищення рівня сприйняття певних верств громадськості деяких соціальних ідей, рухів або практичних дій»⁶⁶.

З цього визначення випливає, що соціальний маркетинг передбачає використання маркетингових технологій перш за все в обміні, що не передбачає отримання прибутку. Тим часом соціальні орієнтири маркетингу набувають значні позиції і в комерційному маркетингу, посилюється роль споживача (індивідуального і суспільства в цілому) не тільки в некомерційному, а й у комерційному обміні⁶⁶.

Хоча, на думку Д. Берре, соціальний маркетинг є концепцією запозичення інструментів класичного маркетингу в реалізації спроб зміни у потрібному напрямі поведінки цільової аудиторії.

⁶³ Инновационный маркетинг : учебник / под ред. С. В. Карповой. — Москва : Юрайт, 2017. — 457 с.

⁶⁴ Березин И. Маркетинг и исследование рынков / И. Березин. — Москва : Российская деловая литература, 1999.

⁶⁵ Мелиховская В. М. Социальный маркетинг / В. М. Мелиховская. — Ярославль : Изд-во ЯрГУ, 1996.

⁶⁶ Социология маркетинга : учеб. пособие / Н. В. Лопатина. — Москва, 2007.

Таким чином, соціальний маркетинг розглядають з двох основних позицій, як:

- установлення потреб та інтересів цільових ринків, забезпечення бажаного задоволення (ефективнішими, ніж у конкурентів способами) з одночасним збереженням і зміцненням добробуту споживача і суспільства;
- суспільне регулювання соціальних змін на основі просування соціальних ідей. І це пов'язано з поширенням маркетингових концепцій на соціальну сферу, на неприбуткові (некомерційні) організації. Може йтися про маркетинг у суспільних і державно-адміністративних закладах або в некомерційному секторі.

У сучасній фаховій літературі питання, пов'язані з різноманітними проявами соціальної відповідальної маркетингової діяльності підприємства, часто використовують як приклади практичного втілення концепції соціальної відповідальності бізнесу. Таким чином, основою практичного впровадження теоретичних положень соціального маркетингу мають бути як загальні принципи соціальної відповідальності, так і особливі, власні, притаманні специфіці бізнесу.

Для підприємств, які працюють у ринковому середовищі, соціальна відповідальність бізнесу та всі пов'язані з цим поточні витрати — це збільшення витрат у сьогоднішні, але ці ж витрати є запорукою підвищення рентабельності в майбутньому. Отже, уже в цьому бізнес потребує такого інструменту господарювання, який допоможе йому добитися оптимального співвідношення у використанні ресурсів, не порушуючи цієї тонкої грані між сьогоднішньої економічної та завтрашньої соціальною ефективністю. Таким інструментом є, на наш погляд, соціальний маркетинг — основний інструмент реалізації політики соціальної відповідальності бізнесу, здатний «поєднувати непоєднуване»: економічну ефективність і витрати на виробництво соціальних благ.

Соціальний маркетинг, який вживається на практиці, — це своєрідний синтез: і специфічна функція соціального управління, і особливий вигляд планової діяльності різних суб'єктів управління, і своєрідний плановий інструмент регулювання ринкової економіки, і один з інструментів соціальної політики.

Окрім того, концепція соціального маркетингу базується на трьох вихідних гіпотезах.

1. Бажання споживачів не завжди збігаються з їхніми інтересами, а також інтересами суспільства в цілому.
2. Споживачі віддають перевагу підприємствам (організаціям), які демонструють щире турботу стосовно задоволення їхніх бажань і потреб, індивідуального і суспільного добробуту.

3. Головне завдання організації полягає в адаптації до цільових ринків таким чином, щоб забезпечувати не лише задоволення бажань і потреб, а й також індивідуальний і колективний добробут для того, щоб залучити і зберегти покупців.

Соціальний маркетинг — це маркетингова діяльність, яку здійснюють організації чи окремі особи, що діють у суспільних інтересах або виступають за будь-яку ідею і не прагнуть отримання прибутків. Його доцільно розглядати у трьох напрямках:

- як різновид класичного маркетингу у зв'язку з наявністю процесів обміну у сфері соціальних відносин;
- як соціально орієнтований маркетинг, який визначає специфіку соціальної відповідальності бізнесу;
- як технологія просування соціально значимих проблем⁶⁷.

Порівняння напрямів маркетингової діяльності в рамках традиційного (класичного) і соціально орієнтованого маркетингу показує, що їхні принципи управління ринковою активністю покупців ідентичні: стратегічна мета пов'язана із задоволенням потреб, використовуються ті самі елементи комплексу маркетингу, робота ведеться за виділеними сегментами ринку і навіть оцінка ефективності проводиться, але схожим методикам посточи́нки.

Водночас у цих напрямів маркетингу спостерігається низка істотних відмінностей (табл. 5.6 і 5.7).

Таблиця 5.6

Порівняння класичного і соціально орієнтованого маркетингу

Параметр порівняння	Класичний маркетинг	Соціально орієнтований маркетинг
Тип продукту	Товари і послуги	Ідея, бажана поведінка, нематеріальна послуга
Мета діяльності	Підвищення вартості компанії на ринку	Соціальні ефекти
Об'єкт впливу	Організація, що пропонують подібні товари і послуги	Поточний стан суспільства, ставлення до проблеми
Складність використання	Середня	Висока

⁶⁷ Акімов Д. Соціальний маркетинг: предмет і основні типи / Д. Акімов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 1. — С. 186—203.

Таблиця 5.7

Відмінні особливості соціально орієнтованого маркетингу

Параметр	Опис параметра для соціально орієнтований маркетингу
Мета	Благополуччя компанії в довгостроковому періоді за рахунок розв'язання соціально-економічних проблем усіх контактних груп
Місце в політиці соціально відповідального бізнесу	Первинне щодо бізнесу
Мотивація діяльності	Розв'язання проблем перед суспільством
Ініціатива	Внутрішня
Критерії відбору одержувачів соціальної допомоги	Громадські переваги, власні переваги
Ресурси / механізми фінансування	Внутрішні
Вигода для компанії	Постійна

Примітка. Адаптовано за⁶⁸.

Проведений аналіз теоретичних підходів до соціального маркетингу дозволяє зробити висновок, що соціальний маркетинг і соціальна відповідальність взаємопов'язані і будуються на загальних принципах. При цьому соціальний маркетинг може виступати складовою соціальної відповідальності, а також реалізовувати принципи корпоративної соціальної відповідальності при взаємодії зі споживачами, не будучи елементом корпоративної соціальної відповідальності. В обох випадках основним завданням соціального маркетингу має бути спрямування діяльності підприємства на задоволення потреб споживачів, що дозволить не лише одержати бажаний комерційний результат, а й сприяти задоволенню інтересів суспільства загалом.

Окрім того, існують ще й суттєві відмінності соціального маркетингу від класичного комерційного, які полягають ось у такому.

1. Соціальний маркетинг відрізняється від комерційного, головним чином, своїми цілями. Якщо мета комерційної організації — отримання прибутку, і цю мету допомагає досягти маркетингова стратегія, то соціальний маркетинг — це нова концепція соціальної відповідальності всіх членів суспільства. Соціальний маркетинг ставить за мету зміну поведінки великих груп людей для досягнення соціальної гармонії в суспільстві. Він дозволяє показати привабливість своїх пропозицій на ринку і «продати» товар, навіть якщо це абстрактна ідея, модель поведінки або партія.

⁶⁸ Федоров В. Л. Социальный маркетинг в российской среде : автореф. дис. ... канд. экон. наук / В. Л. Федоров. — Волгоград, 2007. — С. 19.

2. Соціальний маркетинг — це набагато складніше поняття, ніж комерційний маркетинг, оскільки він покликаний впливати на формування ідей і зміну поведінки на протипагу комерційному маркетингу, який впливає в основному на відчутні продукти (товари) або сервіс (послуги), і з цієї ж причини він найчастіше менш ефективний, аніж комерційний маркетинг.

3. Для реалізації проєктів соціального маркетингу компанія має потребу в ресурсах. Далеко не всі компанії можуть покривати свої витрати на соціальний маркетинг із доходів від реалізації продукції або послуг і змушені залучати потрібні кошти, наприклад, за рахунок пожертвувань, грантів, соціального замовлення, забезпечуючи безперервне надходження коштів. Таким чином, компаніям доводиться у сфері соціального маркетингу мати справу з двома взаємопов'язаними завданнями:

а) діяльністю із залучення потрібних ресурсів;

б) використанням залучених ресурсів відповідно до мети проєкту соціального маркетингу.

4. Необхідність піклуватися як про залучення ресурсів, так і про їх використання відповідно до мети означає, що при реалізації проєктів соціального маркетингу доводиться мати справу з двома категоріями громадськості: донорами і клієнтами. Збереження балансу між інтересами й очікуваннями цих двох груп часто є досить складним завданням. Наприклад, донори можуть вимагати, щоб надані ними кошти використовувалися для надання послуг будь-якої конкретної групи населення, у той час як керівники компанії вважають, що клієнтом їхньої програми повинна бути інша група населення. Крім того, у результатах проєкту часто зацікавлені і «треті сторони», наприклад компанії, що займаються страхуванням здоров'я, політики, колишні клієнти (скажімо, випускники навчальних закладів або учасники попередніх програм), які так чи інакше можуть підтримати або не підтримати проєкт, а також ЗМІ. При реалізації проєктів комерційного маркетингу дуже небагатьом маркетингологам доводиться мати справу з такою кількістю груп, що впливають на діяльність їхньої компанії.

5. Запорукою успішної комерційної діяльності є правило «Клієнт завжди має рацію». Однак це правило не завжди може бути застосовано, коли йдеться про соціальний маркетинг. Часто «рація» і його уявлення про те, що для нього добре, може вступати у протиріччя з метою проєкту соціального маркетингу. Наприклад, якщо метою проєкту є забезпечення незалежного життя для людей з інвалідністю, то консервативний погляд не тільки суспільства, а й цільової групи на місце і роль інвалідів у соціальному житті може виявитися серйозною проблемою для компанії.

6. Якщо конкурентами в комерційному маркетингу виступають компанії, що пропонують подібні товари і послуги або задовольняють

подібні потреби, то в соціальному маркетингу конкуренція — це поточна або переважна поведінка цільової аудиторії і сприймаються вигоди, асоційовані з цим поведінням. Крім того, до конкурентів також можуть належати некомерційні, державні організації, інші комерційні компанії, націлені на розв'язання подібної проблеми⁶⁹.

Потреба в інвестиціях для розв'язання соціальних проблем зростає з кожним роком. З огляду на це державні та громадські структури не в змозі повноцінно розв'язати соціальні проблеми такого масштабу, тому актуальним стає питання залучення бізнесу до реалізації соціальних проєктів і втілення їх у життя. Тому що тільки бізнес здатний масштабуватися і створювати ресурси. Саме тут народжується унікальна можливість для бізнесу — задовольняти потреби клієнтів і робити соціальний вклад. Хоча розв'язання соціальних проблем не є основним його завданням, комерційним структурам варто думати інакше, оскільки соціальні проєкти можуть не тільки зробити вклад у суспільство, а й сприяти вирішенню важливих бізнес-завдань. Інтегруючи соціальну відповідальність у бізнес-модель, створюється цінність для компанії і для суспільства (т. зв. *shared value*, або взаємна цінність). Взаємна цінність — це створення економічної і соціальної вигоди одночасно. Для бізнесу недостатньо інвестувати просто в соціальні проєкти, йому треба зробити соціальну відповідальність частиною своєї щоденної бізнес-діяльності, наприклад маркетингової.

Ураховуючи складності, з якими буває пов'язаний соціальний маркетинг, важливо із самого початку обрати довгостроковий підхід. Програми соціального маркетингу дають результат не відразу, а згодом можуть складатися з підпрограм і серій заходів. Остаточний успіх програми соціального маркетингу має визначитися ступенем досягнення поставленої перед нею мети.

Отже, при прийнятті на себе соціальної відповідальності суб'єкти господарювання мають отримати позитивні результати, які можна поділити на соціальні, економічні та іміджеві. Соціальні результати для бізнесу — це формування зацікавленості персоналу, встановлення довгострокового надійного партнерства. Економічну вигоду можна охарактеризувати як отримання прибутку від реалізації соціальних заходів. Участь у соціальних ініціативах дає можливість збільшити ринкову вартість акцій компанії, забезпечує зацікавленість і прихильність нових партнерів. Позитивний соціальний імідж збільшує лояльність споживачів, як наслідок — розширюється ринок збуту, зростає престиж організації. Перелічені заходи в довгостроковій перспективі забезпечать узгодженість і гармонію інтересів влади, суспільства і бізнесу, безконфліктний процес економічного розвитку країни.

⁶⁹ Інновационный маркетинг : учебник / под ред. С. В. Карповой. — Москва : Юрайт, 2017. — 457 с.

Також суттєвими ознаками застосування компанією концепції соціально відповідального маркетингу можна вважати:

- проактивну позицію компанії на поліпшення якості життя, що перевершує очікування суспільних груп щодо соціальної відповідальності;
- зміна конфігурації маркетингу-мікс додаванням інструментарію внутрішнього маркетингу;
- зміна традиційного інструментарію маркетингу-мікс за рахунок упровадження соціальних інновацій;
- присутність зв'язку здійснюваних маркетингових комунікацій зі стратегічними цілями організації;
- залучення у формування маркетингових відносин усіх зацікавлених сторін;
- відкритість та інтерактивність маркетингових комунікацій⁷⁰.

Попри те, що визначення соціального маркетингу можуть відрізнятися один від одного, суть його залишається незмінною:

- це окрема дисципліна у сфері маркетингу;
- він несе користь і всьому суспільству, і цільовій аудиторії;
- він ґрунтується на принципах і техніках, створених комерційним маркетингом, особливо на стратегіях маркетинг-міксу, пізніше названого «4P» — product (продукт), place (місце), price (ціна), promotion (просування).

Соціальний маркетинг — це нова концепція соціальної відповідальності всіх членів суспільства, і він ставить за мету змінити поведінку великих груп людей на кращу для досягнення соціальної гармонії в суспільстві. Навіть для комерційних підприємств настала нова фаза маркетингу — соціально орієнтованого, мета якого не тільки задоволення потреб платоспроможного споживача, а й благо суспільства в цілому. Він дозволяє показати привабливість своїх пропозицій на ринку і «продати» товар, навіть якщо це абстрактна ідея, модель поведінки або партія. Проте якщо організація або фірма зосереджена тільки на отриманні прибутку, можуть виникнути і негативні для суспільства наслідки. Тому менеджери з маркетингу повинні піклуватися про соціальну відповідальність, тобто про обов'язок підприємства підсилювати позитивні для суспільства результати його діяльності і послаблювати негативні. Соціальна відповідальність іноді ставить їх перед важким вибором.

Отже, це розроблення програм на користь усього суспільства, в яких поєднуються необхідні дослідження, реклама, просування, придбання репутації — для задоволення інтересів великих груп людей, сукупності

⁷⁰ Божук С. Г. Розвиток інструментарію соціально відповідального маркетингу [Електронний ресурс] / С. Г. Божук, Т. Д. Маслова // Проблеми сучасної економіки. — 2012. — № 1 (41). — Режим доступу : [m-economy.ru/art.php?nArt1\(1=3947](http://m-economy.ru/art.php?nArt1(1=3947).

яких і становлять суспільство. Соціальний маркетинг займається вирішенням трьох питань, як це відображено на *рис. 5.5*.

Рис. 5.5. Питання, якими займається соціальний маркетинг

Його застосовують, щоб добитися змін у поведінці ризикових груп населення, підсилити НКО (некомерційні організації), їхні можливості через конкретні плани і підвищити ефективність соціальних програм⁷¹.

Отже, необхідними умовами реалізації соціальної відповідальності в Україні є:

- розроблення й ухвалення чіткої законодавчої бази стосовно соціальної відповідальності;
- створення органів або відповідальних осіб на рівні державної, місцевої влади і на підприємствах, які б відповідно до законодавства займалися організацією, упровадженням і контролем за реалізацією принципів соціальної відповідальності;
- підготовка майбутніх спеціалістів вищими навчальними закладами, а також існуючих керівників, менеджерів до освіднення і прийняття принципів та цінностей соціальної відповідальності;
- використання зарубіжного досвіду реалізації принципів соціальної відповідальності на практиці.

При формуванні корпоративної стратегії потрібно визначити і розробити заходи, які б дозволили підвищити конкурентоспроможність українських компаній, серед яких можна запропонувати такі:

- доцільно враховувати соціальну відповідальності при розробленні стратегії підприємства;
- формування корпоративної стратегії базувати на принципах розуміння потреб і очікувань суспільства, підвищення ефективності управління ризиками, поліпшення взаємовідносин із зацікавленими сторонами, поліпшення репутації підприємства в цілому;

⁷¹ Горяева Є. Соціальний маркетинг, або Як просувати громадську організацію / Є. Горяева ; Міжрегіональний громадський Фонд «Сибірський центр підтримки громадських ініціатив». Соціальні технології. — Новосибірськ, 1998.

— узгоджувати кожен етап і рівень формування корпоративної стратегії з базовою концепцією соціально відповідального бізнесу.

У даний час під терміном «соціальний маркетинг» розуміємо роботу комерційних компаній, спрямовану на одночасне просування бренду і соціальних цінностей. Ключовими елементами такого маркетингу нарівні з вивченням, формуванням і задоволенням потреб покупців є розроблення, реалізація і контроль соціальних програм, спрямованих на просування соціальних ідей, рухів або реалізацію практичних дій.

Здебільшого, мета соціального маркетингу — це розв'язання наявної соціальної проблеми, сприяння поліпшенню життя окремої людини і суспільства загалом⁷².

Концепція соціального маркетингу займає сьогодні важливі позиції в контексті розвитку теорії і практики маркетингу.

В останні роки дедалі більше компаній починають займатися проблемами суспільства. Багато представників бізнесу у світі стали відзначати, що недостатньо просто створити продукт і вивести його на ринок, просто задовольнити попит споживачів. Щоб виглядати в очах споживачів найкращим чином, зміцнити свою ділову репутацію, сучасним компаніям потрібно розв'язувати проблеми суспільства, використовуючи для цього, в числі іншого, й інструментарій соціального маркетингу.

До необхідності соціологічного підходу привела сама внутрішня логіка розвитку маркетингу: від збуту до організації взаємодії, де головним є не укладення угоди купівлі-продажу, а встановлення довготривалих взаємин зі споживачем.

Сьогодні можна говорити про тенденцію до адаптації традиційного маркетингового інструментарію відповідно з новими поглядами соціального маркетингу.

В умовах глобалізації сучасного ринку все більша кількість великих підприємств розвинених країн приділяє увагу питанням соціально орієнтованого бізнесу. Однак українські підприємства поки що не мають чіткого розуміння важливості впровадження такої діяльності та недостатньо поінформовані про переваги, які можна отримати від її використання. Діяльність більшості з них націлена на максимізацію прибутку в короткостроковому періоді.

Відсутність чітких цілей на довгостроковий період підриває ринкову конкурентоспроможність суб'єкта господарювання в майбутньому, хоча, безумовно, існує зацікавленість у збільшенні доходу в довгостроковому періоді та забезпеченні стійкості підприємства⁷³.

⁷² Социальный маркетинг [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Социальный_маркетинг.

⁷³ Инновационный маркетинг : учебник для бакалаврата и магистратуры / под общ. ред. С. В. Карповой. — Москва : Юрайт, 2017. — 457 с.

Соціальний маркетинг спрямований на зміну небажаної поведінки в контексті економічних, соціальних, політичних і технологічних причин та факторів зовнішнього середовища в умовах обмежених ресурсів. Основною метою соціального маркетингу можна вважати реалізацію суспільного прагнення до поліпшення якості життя. Ця мета вимагає довгострокового планування, яке переходить з одиночного споживача на групи, спільноти і суспільство в цілому.

До конкретних цілей соціального маркетингу відносять:

- досягнення розуміння необхідності впровадження соціально значущої ідеї;
- спонукання до одноразової дії;
- прагнення змінити поведінкові звички;
- зміну основоположних уявлень, що існували раніше.

Фахівці зі соціального маркетингу намагаються впливати на цільову аудиторію, використовуючи чотири підходи до зміни поведінки:

- 1) прийняття нової поведінки (наприклад, роздільне збирання сміття);
- 2) невживання потенційно небажаної поведінки (наприклад, не починати курити);
- 3) зміна поведінки, що практикується в даний час (наприклад, уживання низькокалорійних продуктів);
- 4 відмова від наявної небажаної поведінки (наприклад, від розмов по телефону під час керування автомобілем).

Хоча цільову аудиторію зазвичай становлять споживачі, соціальний маркетинг застосовується і для здійснення впливу на представників влади, які формують політику в різних сферах (соціальної, охорони здоров'я і т. д.). Цілі соціального маркетингу включають також проведення аналізу соціальних наслідків комерційного маркетингу (наприклад, моніторинг наслідків маркетингових дій тютюнової або харчової промисловості).

Однак практика впровадження соціальної відповідальності в життя, безперечно, приносить більше позитиву компаніям, які вже стали на цей шлях. До прикладу, «Концерн Галнафтогаз» активно працює над відродженням меценатства і над соціальним захистом працівників компанії, над програмами захисту довкілля (адже компанія працює з товаром, який прямо і безпосередньо забруднює середовище), виступає спонсором багатьох суспільно важливих проектів, зокрема дитячих, надає адресну матеріальну допомогу, підтримує статус престижного роботодавця на ринку праці країни тощо. 2007 року «Концерн Галнафтогаз» приєднався до Глобального договору ООН. За результатами другого етапу дослідження «Бізнес, керований цінностями», яке провела 2009-го Львівська бізнес-школа при Українському католицькому університеті, «Концерн Галнафтогаз» посів третє місце (перше місце в «Майкрософт Україна», друге — у ВАТ «САН ІнБев Україна»).

Схожих і гідних для наслідування прикладів діяльності компаній в Україні є не так уже й багато [близько сотні, як-от, «Метінвест», «Оболонь», ДТЕК (Донбаська паливно-енергетична компанія), «Ernst & Young Україна», «Крафт Фудз Україна», «СКМ», «Кока-Кола Україна», «МТС», «Київстар», «Астеліт», «Фокстрот та інші»], ще менше компаній публікують звіти зі соціальної відповідальності та розміщують їх на своїх сайтах, інші просто займаються піаром.

Принципи і техніки соціального маркетингу можуть бути використані для поліпшення життя як усього суспільства, так і окремих цільових груп. Основне застосування соціального маркетингу в останні роки припадає на чотири сфери: охорона здоров'я, профілактика травматизму, захист навколишнього середовища і громадська мобілізація, або — залучення громадян до розв'язання соціальних проблем.

Охорона здоров'я — проблеми та аспекти, на які можна вплинути, застосовуючи соціальний маркетинг: куріння, проблемне пияцтво, зайва вага, рання вагітність, поширення ВІЛ / СНІДу, недостатнє вживання фруктів та овочів, високий холестерин, грудне вигодовування, рак, вроджені аномалії, імунізація, стан порожнини рота, діабет, кров'яний тиск, порушення харчування.

Профілактика травматизму — проблеми та аспекти, на які можна вплинути, застосовуючи соціальний маркетинг: водіння у стані сп'яніння, використання ременів безпеки, черепно-мозкові травми, захисні пристрої для дітей в автомобілі (дитячі сидіння, «дитячі» замки на задніх дверях), рівень самогубств, домашнє насильство, зберігання зброї, насильство у школі, пожежі, пошкодження в літніх людей, викликані падінням, отруєння домашніми заготовками.

Захист навколишнього середовища — проблеми та аспекти, на які можна вплинути, застосовуючи соціальний маркетинг: зниження рівня забруднення, захист окремих видів дикої природи, вирубування лісів, токсичні добрива і пестициди, збереження водних ресурсів, забруднення повітря автомобілями і з інших джерел, переробка відходів, ненавмисні пожежі, економія енергії, сміття (наприклад, недопалки на вулицях), захист басейнів річок.

Громадська мобілізація — проблеми та аспекти, на які можна вплинути, застосовуючи соціальний маркетинг: органне донорство і донорство крові, виборче право, грамотність, зниження злочинності, захист і утримання тварин⁷⁴.

Соціальну відповідальність бізнесу в українському контексті можна визначити як таку, що діє на трьох основних рівнях:

⁷⁴ Инновационный маркетинг : учебник / под ред. С. В. Карповой. — Москва : Юрайт, 2017. — 457 с.

— дотримання законних зобов'язань перед державою і суспільством (сплата податків, охорона здоров'я і безпека праці, права працівників, права споживачів, екологічні норми) та галузевих стандартів;

— мінімізація або усунення негативного впливу бізнесу на суспільство та управління ризиками (наприклад, порушення прав людини або забруднення навколишнього середовища);

— посилення позитивного впливу бізнесу на суспільство і створення цінностей через інновації, інвестиції та партнерство, спрямовані на соціальний та екологічний добробут (наприклад, створення робочих місць, соціальний та економічний розвиток, урегулювання конфліктів).

Процес соціального маркетингу починається з того, що організація чітко визначає, кому вона допомагатиме, тобто свою цільову групу. Потім керівники і співробітники організації починають вивчати думки, потреби й очікування людей, що становлять їхню цільову групу, а також шляхи задоволення цих потреб та очікувань. Подібна оцінка потреб дозволяє сформулювати конкретні цілі організації, які визначають зміст її майбутніх програм. Для оцінки ідей програм знову залучають представників цільової групи. Одержаний від них «зворотний зв'язок» дозволяє організації вдосконалити свою діяльність. Для організацій, метою яких є відстоювання певних позицій, наприклад екологічних або правозахисних, процес соціального маркетингу залишається практично незмінним. Просто в такому разі говоримо не про виробництво продукту або послуги, а про здійснення взаємодії з людьми, за допомогою якої організація намагається змінити думку і поведінку тих, що оточують.

Проте соціально усвідомлений і відповідальний маркетинг на сьогодні притаманний найбільш далекоглядним українським підприємствам. Потужним поштовхом у бік посилення позитивного впливу від основної діяльності на суспільство стала поява в Україні громадських організацій, що декларують принципи корпоративної соціальної відповідальності, і низки державних установ та інститутів, чия діяльність спрямована на поліпшення середовища перебування людини⁷⁵.

Аналізуючи практику використання соціального маркетингу, можна дійти висновку, що цей вид управлінської діяльності застосовувався досить широко у США для проведення антинікотинової кампанії, для вирішення питань, пов'язаних зі здоровим способом життя, раціональним харчуванням, боротьбою за чисту екологічну обстановку, освітньою реформою, залученням іноземних інвесторів, збільшенням числа робочих місць та іншими проблемами. У таких країнах, як Швеція, Канада і Австралія, соціальний маркетинг використовується в кампаніях проти раннього старіння (боротьба з атеросклерозом), проти куріння і зайвого

⁷⁵ Хамідова А. Соціально відповідальний маркетинг підприємств: огляд нормативної бази / А. Хамідова // Маркетинг в Україні. — 2008. — № 2.

вживання алкоголю, у боротьбі проти забруднення навколишнього середовища. Варто зауважити, що ці кампанії проводяться досить успішно і дають відчутні результати. У країнах, що розвиваються, таких як Філіппіни, Індонезія і Китай, до соціального маркетингу вдаються для проведення ранньої імунізації дітей до одного року проти небезпечних вірусних інфекцій, а також для планування сім'ї, упровадження нових методів контрацепції, застосування здорової дієти, у Шри-Ланці — для боротьби з лепрою і т. д.⁷⁶ (табл. 5.7).

Таблиця 5.7

**Приклади іноземних компаній,
що використовують соціальний маркетинг**

Назва компанії	Мета заходу	Цільова аудиторія	Реалізація заходу
1. Індійська компанія «DIGITAL GREEN»	Пропонує допомогу фермерам у здобутті навичок, потрібних для введення сільського господарства	Місцеві фермери	Реалізація шляхом введення онлайн-курсів сільського господарства для фермерів із 10 000 сіл Індії (запис відео з корисними порадами і, відповідно, отримання відео від інших людей)
2. Французьке соціальне підприємство «1001 Fontaines»	Поширювати технологію очищення води по всьому світу за допомогою залучення до процесу місцевого населення	Міське населення	Допомагаючи малому підприємству на місці та інформуючи про технології очищення води, компанія отримує чисту питну воду за дуже низькою ціною. Також це підприємство навчає людей правил заощадження води
3. Велико-британська компанія «SolarAid»	Надати доступ до сонячного освітлення громадам Африки шляхом створення дистрибуторської мережі з місцевими підприємцями	Сільські райони Африки	Більше ніж 110 млн домашніх господарств у сільських районах Африки користуються газовими лампами, які виділяють шкідливий дим і забирають до 20 % від доходу сім'ї. Компанія працює з танзанійськими підприємцями, щоб створити сонячний концентратор для їхніх громад, пропонуючи доступне, чисте освітлення, а також надання можливості працевлаштування

⁷⁶ Решетников А. В. Социальный маркетинг и обязательное медицинское страхование / А. В. Решетников. — Москва : Финансы и статистика, 1998. — С. 23.

Назва компанії	Мета заходу	Цільова аудиторія	Реалізація заходу
4. Бразильська «Instituto de Desenvolvimento Sustentavel Mamiraua»	Виготовлення машин з льоду, які працюють на сонячній енергії	Місцеве населення	Проект «Сонячні машини з виготовлення льоду» є розв'язанням проблеми рибалок, які не мають достатньо льоду, щоб заморозити пійману рибу й доставити її до столу покупця придатною для споживання

Примітка. Узагальнено за⁷⁷.

У нашій країні про соціальний маркетинг уперше заговорили 1994 року, коли був запущений проєкт «Зателефонуйте батькам», у якому брали участь усі центральні телеканали. Ідея проєкту належить Громадській раді, організованій у Москві 1992-го з ініціативи рекламної фірми «Доміно». До цієї ради увійшли редакції газет «Комсомольская правда», «Семья», «Труд», «Вестник благотворительности», телекомпанії «НТВ», «Останкино», «МТК», радіостанції «Європа плюс», «Маяк», «Радио России», «Эхо Москвы», Жіночий ліберальний фонд, Московський фонд милосердя і здоров'я, благодійний фонд «Причастность» і ще низка організацій. Рада ставила перед собою мету створити єдиний рекламний продукт із соціальної проблематики. Принципова позиція Ради полягала в тому, щоб не ставити на рекламу своєї марки. Місце на газетних шпальтах та ефірний час рада і його інформаційні партнери надавали безоплатно⁷⁸.

Наприклад, енергокомпанії можуть інвестувати або розвивати зелену енергетику, виробники пластикової упаковки — у збирання і переробку сміття. Якщо в компанії багато співробітників з дітьми — у благоустрій дитячих майданчиків.

Сьогодні ера впровадження соціального маркетингу в діяльності вітчизняних організацій лише починає набирати невеликих обертів. Позитивні приклади можна навести і щодо окремих вітчизняних компаній, які діють в Україні, що використовують соціальний маркетинг (табл. 5.8).

⁷⁷ Божкова В. В. Соціально відповідальний бізнес як один із напрямків поліпшення іміджу вітчизняних суб'єктів господарювання / В. В. Божкова, Л. Ю. Сагер // Механізм регулювання економіки / Сум. держ. ун-т, Центр екон. дослідж., Сум. обл. громад. орг. «Акад. підпр. і менеджменту України». — Суми : Вид-во СумДУ. — 2010. — № 1. — С. 145.

⁷⁸ Инновационный маркетинг : учебник / под ред. С. В. Карповой. — Москва : Юрайт, 2017. — 457 с.

Таблиця 5.8

Приклади українських підприємств, що використовують соціальний маркетинг

Назва компанії	Мета заходу	Цільова аудиторія	Реалізація заходу	Напрями реалізації соціальної відповідальності
1. Благодійний магазин «Шафа добрих речей», м. Харків	Отримання коштів від продажу речей, які будуть перераховані на благодійність	Жителі м. Харкова	Будь-яка людина може принести до лав магазину речі, які їй більше не потрібні. Працівники сортують речі, за потреби ремонтують, а потім виставляють на продаж або одразу передають цільовим благодійним організаціям	Популяризація соціального волонтерства і формування сприятливого соціального і культурного середовища
2. Туристично-спортивний клуб «Манівці», м. Львів	Перерозподіл 60 % прибутку на громадськучайльність, а саме — на збір і перерахування коштів для обладнання соціального мультиспортивного залу, проведення навчально-тренувальних зборів та різноманітних туристичних і культурних заходів	Любителі екстремального туризму і дозвілля	Реалізовано мікропроект «Створення школи рекреаційного туризму»	Популяризація соціального волонтерства
3. Завод «Екогума», м. Львів	Вироблення безпечного покриття із відпрацьованих гумових покришок	Забезпечення всіх бажаних покриттям для дитячих і спортивних майданчиків, спеціалізованих тренувальних залів, вуличного ландшафту, також надає засоби безпеки дорожнього руху, паркувальне обладнання для автомобільного та водного транспорту, кулевловлювачі для тирів тощо	Збирання відпрацьованої автотугми по всій території країни задля контролю екологічного стану навколишнього середовища	Упровадження повторного використання матеріалів та утилізації відходів; скорочення споживання невідновлюваних ресурсів

Закінчення табл. 5.8

Назва компанії	Мета заходу	Цільова аудиторія	Реалізація заходу	Напрями реалізації соціальної відповідальності
4. Соціальне підприємство «Злагода», м. Краматорськ	Створення робочих місць для людей з обмеженими можливостями	Соціально незахищені верстви населення	Відкриття соціального магазину, де продають товари першої необхідності за низькою ціною. Видання всеукраїнської соціальної газети «Берег надії» для людей з інвалідністю	Реалізація соціально значущих проєктів, спрямованих на захист уразливих груп населення; створення додаткових соціальних пілг та гарантій
5. Громадський ресторан «UrbanSpace 100», м. Івано-Франківськ	Полягає в організації та просуванні низки культурних заходів, а також об'єднанні небайдужих людей навколо проблем міського розвитку та спрямуванні частини доходів закладу на потреби громади міста	Усе населення м. Івано-Франківська	Відкриття ресторану «UrbanSpace 100», діяльність якого координують 100 громадських активістів міста, 80 % прибутку від якого йдуть на соціальні проєкти розвитку міста	Створення робочих місць і підвищення рівня підготовки кадрів у регіонах; розширення інвестицій у регіонах та просування інноваційних технологій і реалізація місцевих ініціатив тощо

Примітка. Узагальнено за⁷⁹.

⁷⁹ Інноваційний маркетинг : учебник для бакалаврата и магистратуры / под общ. ред. С. В. Карповой. — Москва : Юрайт, 2017. — 457 с.

Ключовими ознаками соціального маркетингу є:

- орієнтація на незахищені верстви населення;
- пропаганда соціальних проблем, підвищення уваги до тієї чи іншої соціальної проблеми;
- залучення грошових коштів на розв'язання цієї проблеми⁸⁰.

З огляду на економічну кризу держава не в змозі вкладати значні інвестиції в розв'язання соціальних проблем, тому актуалізується питання фінансової системи України, залучення підприємницьких структур до розроблення соціальних програм і втілення їх у життя.

Як свідчить зарубіжний досвід, соціальний маркетинг у змозі допомогти суспільству в розв'язанні таких проблем, як:

- зменшення ірраціонального попиту;
- підвищення загального рівня життя;
- подолання бідності;
- забезпечення соціальних гарантій;
- наркоманія;
- безпритульні діти, діти-сироти, діти-інваліди;
- соціальний захист людей похилого віку;
- поліпшення здоров'я населення та якості життя.

Серед основних напрямів реалізації соціального маркетингу можна виділити:

- грошові гранти — форма адресної фінансової допомоги, що надає компанія для реалізації соціальних програм у галузі освіти і на проведення прикладних досліджень;
- благодійні внески і спонсорська допомога;
- соціально значимий маркетинг — передбачає використання певного відсотка від продажу конкретного товару на фінансування соціальних програм компанії;
- соціальні інвестиції — форма фінансової допомоги, що надається для довгострокових, здебільшого спільних партнерських програм, спрямованих на зниження соціальної напруги в регіоні присутності компанії і підвищення рівня життя різних верств населення;
- корпоративне волонтерство — участь співробітників компанії в добровільній праці на благо місцевих товариств⁸¹.

Програми соціальної відповідальності можна застосовувати в різних сферах.

Екологія і захист навколишнього середовища. Одним з основних напрямів соціальної відповідальності є захист навколишнього середовища. Компанії, незалежно від їхнього розміру, є джерелами вуглекислого

⁸⁰ Инновационный маркетинг : учебник / под ред. С. В. Карповой. — Москва : Юрайт, 2017. — 457 с.

⁸¹ Цікаві приклади соціального підприємництва в світі [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.gurt.org.ua/articles/29066/>.

газу. Тому варто спрямувати свої зусилля на зниження цього показника. І це стосується не лише виробничих компаній. Службові електромобілі, енергоефективні офіси, ініціативи з озеленення територій (своїх чи міських) — усе це сприяє зниженню рівня забрудненості повітря.

Філантропія. Підприємства можуть також практикувати соціальну відповідальність, жертвуючи гроші, продукти або послуги на соціальні ініціативи. Більші компанії, зазвичай, мають багато ресурсів, що можуть принести користь благодійним організаціям і програмам місцевих спільнот.

Етичні трудові практики. Ставлячись до співробітників чесно та етично, компанії також можуть продемонструвати свою корпоративну соціальну відповідальність.

Волонтерство. Участь у заходах добровольців говорить про щирість компанії. Роблячи добрі справи, не чекаючи нічого взамін, компанії можуть висловити свою занепокоєність конкретними проблемами і підтримкою певних організацій.

Але не варто ставитися до соціальної відповідальності тільки як до інструменту маркетингу. Це, перш за все, та цінність, яку компанія привносить у світ, це частина її місії. Це саме відповідальність, зобов'язання, які бере на себе компанія перед суспільством, щоб зробити цей світ кращим.

У більшості випадків мета соціального маркетингу — сприяти поліпшенню життя окремої людини і суспільства в цілому. Наприклад, відмова від куріння корисна для здоров'я колишнього курця і його сім'ї, а також скорочує витрати на охорону здоров'я, що, без сумніву, вигідно державі. До того ж у курців знижена продуктивність праці. У разі ж коли людина не отримує прямої вигоди для себе, наприклад стаючи донором, соціальний маркетинг акцентує увагу на моральному задоволенні від здійснення добрих справ.

Якщо проекти соціального маркетингу реалізує комерційна компанія, то для неї цілі проекту можуть бути пов'язані зі створенням образу компанії. Здебільшого, існують два варіанти вихідної ситуації: компанія бажає, щоб про неї дізналися або щоб уявлення оточення про неї змінилося. Успішно розроблена маркетингова стратегія дає компанії можливість виконувати місію, досягати цілей програми, підтримувати стабільне фінансове становище, виявляючи потреби клієнтів і своєчасно їх задовольняючи.

Можна навести безліч сучасних прикладів упровадження компаніями соціального маркетингу, основна мета якого — вплинути на зміну поведінки людей.

Компанія «Diageo», власник бренду горілки «Смірнофф», запустила рекламну кампанію, що закликає до відповідального споживання алко-

голю, а компанія «Philip Morris» спонсорувала на MTV рекламну кампанію проти куріння підлітків.

Компанія «Starbucks» випускає «справедливу каву» (виращену без використання дитячої праці та з дотриманням соціальних норм), а «Clarks» недавно став першим рітейлером, який запропонував «соціальні» туфлі. Його мокасини «Хулань» роблять у Південній Африці, а п'ять фунтів стерлінгів від продажу кожної пари (ціна якої — 29,99 фунта) направляються в дитячий будинок, а два фунти надходять їхнім сільським жителям.

Багато компаній із сектору електроенергетики пропонують споживачам «зелений пакет», де спожита електроенергія зіставляється з відновлюваною. Наприклад, компанія «N-Power» об'єдналася з Гринпісом, щоб запропонувати споживачам електроенергію, яку виробляють вітряні млини.

McDonald's бере активну участь у кампанії з вторинної переробки: упаковка зі штучних матеріалів була замінена в цих цілях картоном; на переробку йде ресторанне меню і використану при готуванні олію; відвідувачам дозволяється повернути іграшки із серії «Хеппі Міл», у яких уже не працюють батарейки.

Одна з компаній, що спеціалізуються на виробництві окулярів, переробляє старі окуляри, відправляючи їх у бідні країни⁸².

Соціальні інновації, впроваджені в рамках концепції соціального маркетингу, не тільки дозволяють компаніям продемонструвати свою громадянську позицію, але також стають важливим маркетинговим інструментом, що дає можливість виділитися, розвивати нові продукти і напрями, створювати емоційний зв'язок між брендом і споживачем, сприяючи тим самим зростанню лояльності.

Висновки до розділу 5

Формування інституційної підтримки соціально відповідального бізнесу в Україні перебуває на стадії становлення. Автоматичне впровадження концепції соціальної відповідальності неможливе, тому що надмірна «зарегульованість» економіки з боку держави у формі високих податків і соціальних трансфертів здатна призвести до зниження мотивації до праці та інвестиційної активності, можливе переміщення виробничої діяльності з легальної сфери в нелегальну.

⁸² Інновационный маркетинг : учебник / под ред. С. В. Карповой. — Москва : Юрайт, 2017. — 457 с.

Відсутність продуманої соціальної політики, підтримки з боку держави певних секторів економіки, пріоритетних галузей і видів діяльності може позбавити стимулів до роботи в найбільш незахищених економічних суб'єктів і спонукати їх до недотримання формальних правил гри або до організованої їхньої зміни з використанням лобістських груп спеціальних інтересів, що призводить до загальної макроекономічної нестабільності та негативно позначається на ефективній економічній діяльності країни⁸³.

Брак довіри населення до ринкових інститутів виробництва, споживання та розподілу товарів і послуг виступає гальмувальним чинником соціальних та економічних перетворень українського суспільства, не формує міцне підґрунтя для взаємовідповідальної рівноправної взаємодії між бізнесом, владою, суспільством⁸⁴. Інституційне середовище як складна єдність формальних і неформальних інститутів відіграє також ключову роль у процесі формування та розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні.

Національна стратегія визначила такі напрями соціально відповідального бізнесу в Україні: у сфері охорони довкілля; у сфері забезпечення внеску в розвиток суспільства; у сфері корпоративних і трудових відносин.

Визначальними ознаками такої діяльності прийнято вважати: спрямованість на вирівнювання наявних соціально-економічних диспропорцій; створення довірливих взаємовідносин між бізнесом, суспільством і державою; поліпшення результативності бізнесу в довгостроковому періоді; добровільність. Дійсно, тільки керуючись власним бажанням і морально-етичними принципами, прийнятими в організації, її керівництво обирає шлях побудови соціально відповідального бізнесу. Іншою важливою ознакою соціально відповідального бізнесу є його правовий характер і спрямованість на досягнення ділової досконалості та якості в організації виробництва, що регулюються переважно міжнародними стандартами серії ISO 9000⁸⁵.

Стратегії МСП у своїх програмах розвитку КСВ будуть значно відрізнятися, оскільки кожен власник і менеджер суб'єктивно сприймають свою ефективність. Згідно з нашим дослідженням, МСП, які прагнуть розвивати новий бізнес із соціальними цілями, прагнуть поліпшити культуру своїх працівників та реагувати на соціальні проблеми у громаді, може збільшити здатність фірми створювати економічну цінність. Інші

⁸³ Карпенко О. О. Соціальна відповідальність як чинник економічного розвитку вітчизняних підприємств [Електронний ресурс] / О. О. Карпенко, Н. К. Мандзюк // *Ефективна економіка*. — 2018. — Режим доступу : http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/4_2018/7.pdf.

⁸⁴ П'ять українських підприємств, що мають соціальне значення [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.gurt.org.ua/news/recent/29282/>.

⁸⁵ Шимко О. В. Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Економіка. — 2010. — Вип. 14. — С. 297—304.

дослідження⁸⁶ підтримують це дослідження, оскільки вони також виявили, що найкращий підхід до створення малого бізнесу є тим, який може бути включений у загальну бізнес-стратегію компанії як інтегроване ціле, а також те, що допоможе компанії визначити нові можливості для розвитку бізнесу.

Спільно ці бізнес-стратегії піднімають важливі проблеми для ефективності програми КСВ серед малих і середніх підприємств. Однією можливою альтернативною інтерпретацією одержаних результатів може бути те, що власники і менеджери малого та середнього бізнесу усвідомлюють необхідність залучення громади, але менш імовірно, що вони матимуть «витончені структури», розділені для реалізації програм КСВ. Таким чином, ця система може рекомендувати структуру для МСП, щоб забезпечити більшу економічну цінність, щоб вирівняти ці три конструкції. Соціальні проблеми стають більш важливими для глобальних суспільств, якщо неможливо визнати такі питання, як основні проблеми бізнесу і можливості, які можуть призвести до того, що МСП можуть загрожувати бізнесу.

Попри те, що вчені-дослідники пропонують багато способів теорії та стратегії корпоративної соціальної відповідальності, існують додаткові можливості для подальших досліджень, оскільки це стосується малих і середніх підприємств у всьому світі. Крім того, сила взаємозв'язку між КСВ та фінансовими і соціальними показниками менш імовірно визначається лише розмірами, а не якістю, місією та виконанням програми бізнес-КСВ.

Вітчизняна економічна система характеризується трансформаційними процесами в інституційних, економічних, соціальних і фінансових відносинах між усіма економічними суб'єктами. З цієї позиції напроclud важливе значення має забезпечення інноваційного розвитку, зокрема, за рахунок соціально відповідальної діяльності банків із державною участю як провідників державної політики уряду, що в подальшому сприятиме поліпшенню соціально-економічного розвитку і підвищенню конкурентоспроможності економіки.

Охарактеризувавши структурні складові концепції соціальної відповідальності банків із державною участю та проаналізувавши основні напрями її реалізації, можемо зробити висновок, що більшість досліджуваних банків орієнтовані на реалізацію освітніх проєктів, а також проєктів у галузі навколишнього середовища і культурних цінностей, програми пільгового кредитування, управління персоналом, ефективність своєї діяльності. Подальша популяризація та активізація реалізації

⁸⁶ Loucks E. S. Engaging small and medium-sized businesses in sustainability / E. S. Loucks, M. L. Martens, C. H. Cho // Sustainability Accounting, Management and Policy Journal. — 2010. — № 1 (2). — P. 178—200. doi: 10.1108/20408021011089239.

концепції соціальної відповідальності бізнесу, розширення переліку соціальних ініціатив банків із державною участю може значно вплинути на інноваційну траєкторію розвитку економіки та поліпшення показників соціально-економічного розвитку України.

Соціальна відповідальність бізнесу — це концепція залучення соціальних та екологічних аспектів у діяльність бізнесу на засадах добровільності та взаємодії між різними зацікавленими сторонами (групами впливу); це внесок бізнесу в досягнення цілей сталого розвитку, який передбачає збалансованість економічних, соціальних та екологічних цілей суспільства, інтеграцію їх у взаємовигідні приписи і підходи; це спосіб поліпшити ефективність роботи компанії як у короткостроковому, так і довготривалому періодах. Соціальна відповідальність є добровільною ініціативою (хоч є країни, для яких принципи соціальної відповідальності обов'язкові), і для її повноцінної реалізації важливо, як компанії взаємодіють із внутрішніми і зовнішніми групами впливу (працівниками, клієнтами, громадами, громадськими організаціями, державними і міжнародними структурами тощо).

Реалізуючи принципи соціальної відповідальності бізнесу, менеджерам підприємства слід зважати на те, що існує дві форми її прояву.

До внутрішньої соціальної відповідальності бізнесу можна віднести: безпеку праці, стабільність заробітної плати, підтримку гідного рівня заробітної плати, додаткове медичне і соціальне страхування працівників, розвиток творчого потенціалу працівників через навчальні програми і програми підвищення кваліфікації, надання допомоги у кризових ситуаціях. Тобто внутрішня форма передбачає всі соціально відповідальні дії керівництва відносно своїх підлеглих.

Зовнішня форма реалізації соціальної відповідальності бізнесу вимагає від керівництва таких дій: спонсорство і корпоративна благодійність, охорона навколишнього середовища, взаємодія з місцевою громадою і владою, готовність допомагати у кризових ситуаціях, відповідальність перед споживачами товарів і послуг (виготовлення якісних товарів і надання якісних послуг)⁸⁷.

Для посилення ефективності змін у суспільстві, активного використання інновацій у процесі здійснення підприємницької діяльності доцільно активно впроваджувати соціальний маркетинг, який наглядно демонструє свої можливості. Оскільки це відносно новий підхід, то на нинішній день існує невелика частка людей, які мають відповідну спеціальну підготовку для ефективного впровадження соціального маркетингу. Проте, у міру розвитку сучасних програм соціального маркетингу, у цьому ракурсі з'являється все більше досвідчених професіоналів.

⁸⁷ Шинкаренко І. Лучшее спорить, чем воевать [Електронный ресурс] / И. Шинкаренко // Эксперт. — 2009. — № 11 (109). — Режим доступа: <http://www.expert.ua/articles/16/0/3543>.

У сучасному мінливому середовищі з'являються нові наукові відкриття і соціальний маркетинг може відіграти провідну роль в інформуванні та спонуканні людей змінити свою поведінку.

Соціальний маркетинг успішно та активно розвивається в Україні, не зважаючи на наявність певних гальмувальних факторів.

Сучасна концепція соціального маркетингу є відносно новим інноваційним, креативним підходом до регулювання соціальних змін і соціальних процесів у ринковому суспільстві. Для підприємств, що активно впроваджують інноваційну діяльність і сповідують концепцію соціального маркетингу, це:

- можливість вирізнити свою спрямованість на зміну індивідуальної поведінки, на зміни, які сприяють поліпшенню здоров'я нації, захисту довкілля, запобігають травматизму, залучають людей до громадської діяльності;
- потенційні вигоди, пов'язані з реалізацією маркетингових стратегій і завдань, включно з позиціонуванням бренду, формуванням уподобань щодо бренду, розширенням клієнтури і збільшенням обсягів збуту;
- підвищення рентабельності та можливість реального соціального впливу;
- створення позитивного іміджу, поліпшення якості управління бізнесом (підвищення продуктивності праці персоналу, скорочення операційних витрат, збільшення продажів і зростання лояльності клієнтів), підвищення інвестиційної привабливості і як результат — зміцнення конкурентоспроможності на національному та міжнародному ринках, а для суспільства — ефективний інструмент розв'язання соціальних проблем.

Однак при цьому слід наголосити, що такий підхід повинен бути системним. Підприємства, що вирішили вести бізнес на засадах соціальної відповідальності, не можуть і не повинні обмежуватися лише періодичними пожертвуваннями на суспільно корисні цілі. Провідні міжнародні організації визначають корпоративну соціальну відповідальність як загальний стратегічний підхід до бізнесу. Для забезпечення сприятливого розвитку соціального маркетингу в Україні доцільно ширше пропагувати успішний досвід зарубіжних компаній.

Розроблення і реалізація стратегії соціального маркетингу для інноваційної діяльності підприємств дозволить:

- розв'язати проблеми управління, оскільки маркетингові технології використовуються у стратегічному плануванні, процесі роботи з персоналом, організації праці;
- підвищити рівень професіоналізму керівництва і працівників;
- виявити мотиваційну структуру і ціннісні орієнтації персоналу;

— сформувати систему менеджменту якості (послуг, обслуговування, організації роботи);

— виявити і задовольнити потреби споживачів найбільш ефективно (за допомогою методів визначення рівня задоволеності споживачів і спрямування основних сил на розв'язання першочергових проблем);

— підвищити авторитет підприємства в суспільстві, забезпечити рівень довіри з боку споживачів, органів місцевого самоврядування, держави.

Роль соціального маркетингу в системі менеджменту можна визначити таким чином.

По-перше, соціальний маркетинг виступає в даний час як фундаментальна сучасна концепція управління соціальними процесами і змінами в умовах сучасного ринкового і демократичного суспільства.

По-друге, соціальний маркетинг одночасно виступає як соціально-маркетингова, ефективна управлінська технологія, що формулює основні принципи і підходи до побудови сучасного соціального управління на основі теорії соціального, некомерційного обміну послугами, ідеями, цінностями і тому подібне.

І останнє, соціальний маркетинг, як і будь-яка маркетингова ініціатива, потребує поетапного підходу до планування, включно з вивченням цільової аудиторії та використанням усіх основних маркетингових інструментів.

Таким чином, проаналізовано можливість використання концепції соціального маркетингу в інноваційній діяльності підприємств, а також доведено необхідність застосування стратегії соціального маркетингу для досягнення максимального соціального ефекту і зіставлення інтересів учасників процесу: споживачів, підприємств, органів місцевого самоврядування, держави.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
СУСПІЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ:
ІННОВАЦІЙНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Авторський колектив: *А. Я. Кузнєцова* (передмова, підрозділ 1.1),
Л. К. Семів (передмова, 2.1, 2.2, 4.3), *З. Е. Скринник* (передмова, 3.1, 3.2),
К. С. Калинець (1.1—1.4, 5.2), *А. І. Якимів* (1.3), *У. Є. Гузар* (2.1), *Н. І. Козьмук* (2.2),
С. М. Смовженко (2.2), *І. М. Вознюк-Богів* (3.3), *Р. Є. Богів* (3.3), *Т. М. Демкович* (2.4),
О. Халабова (2.4), *Н. І. Дзеньдзюра* (3.2), *О. І. Кадикало* (3.3), *Г. В. Возняк* (3.4),
І. В. Жеребило (3.4), *З. М. Комаринська* (4.1), *Н. Ю. Олійник* (4.2), *І. Б. Бойчак* (4.3),
В. Р. Клос (4.3), *Н. Є. Рак* (4.4), *О. І. Фітель* (4.4), *Н. З. Шегинська* (5.1), *І. М. Шегинський*
(5.1), *Г. Я. Стеблій* (5.2), *В. В. Огородник* (5.3), *О. В. Босак* (5.4), *Л. Б. Возна* (5.4).

За науковою редакцією

доктора економічних наук, професора *А. Я. Кузнєцової*,
доктора економічних наук, професора *Л. К. Семів*,
доктора філософських наук, професора *З. Е. Скринник*

Редактор
Технічний редактор
Комп'ютерний макет
Коректор

О. П. Яремчук
І. В. Мазінг
С. В. Полець
О. П. Яремчук

Підписано до друку 01.11.2019. Формат 60 x 84¹/₁₆.
Обл.-вид. арк. 16,73. Умовн. друк. арк. 16,74.
Тираж 300. Зам. № 1422.

Державний вищий навчальний заклад «Університет банківської справи».
04070 м. Київ, вул. Андріївська, 1.
Свідцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 5033 від 29.12.2015.